

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI : 757

SAMSUN

RE'FET BELE * KAZIM DIRİK * İ. TALİ
ONGÖREN * MEHMET ARIF * HÜSREV
GEREDE* * KEMAL DOĞAN * REFIK
SAYDAM * C. ABBAS GÜRER * ALI
MUMTAZ TUNAY * İ. HAKKI EDE * A.
ŞEVKET ÖNDERSEV * M. VASFİ SÜSOY *
Ülçm. HAYATI * A. HIKMET GERÇEKÇİ
* Ülçm. ABDULLAH * MUZAFFER KILIÇ *
FAİK AYBARS * MEMDUH ATASEV

Dr. Fethi TEVETOĞLU

ATATÜRK'LE SAMSUN'A ÇIKANLAR

ATATÜRK DİZİSİ : 24

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI : 757

ATATÜRK'LE SAMSUN'A ÇIKANLAR

Dr. Fethi TEVETOĞLU

ATATÜRK DİZİSİ : 24

Kapak Düzeni : Saim ONAN

Onay : 13.3.1987 tarih ve 928.1 - 948 sayı.

Birinci Baskı, 1987

Baskı Sayısı : 5.000

Başbakanlık Matbaası - ANKARA

*Bu kitabımı, İstiklâl Harbi'mizin deniz destanı
ALEMDAR GEMİSİ VAK'ASI kahramanlarından,
o günkü rütbe ve vazifesi ile, Deniz Güverte Üsteğmeni
ve İkinci Kaptan, Babam:*

*TEVETOĞLU ALİ DURSUN KAPTAN'ın
aziz hâtırasına ithâf ediyorum.*

F. T.

**Mustafa Kemâl Paşa'nın Samsun'a hareketinden 28 gün önceki fotoğrafı
(Kardeşim Rauf Bey'e, 17 Nisan 1335 M.Kemâl)**

Ö N S Ö Z

(Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar), Atatürk ve çevresi hakkında yaptığımız inceleme ve araştırmaların ilk kitabı olarak 1971'de 5.000 aded basılmıştı.

Çok kısa bir süre içinde tükenen bu eser, basınımızda, Türk okuyucular arasında geniş bir ilgi görmüş; Atatürk ve Millî Mücâdele târihimiz üzerinde araştırma yapan yerli ve yabancı târihçilerin yararlandıkları bir kaynak olmuştur.

Bu kitabı okuyucularına haber veren yazarlardan rahmetli Reşad Ekrem Koçu, makalesinde şöyle demektedir:¹ "...Târihimizin o büyük olayının yıldönümünü "Gençlik Bayramı" adı ile bu günlerde yeni kutladık... Radyolarımızda uzun uzun konuşuldu.

...Hakikî aydınlarımızdan Dr. Fethî Tevetoğlu'nun, her sahifesinde, büyük emeği gün gibi ışıldayan bir kitab. Kısa, amma olgun bir ön-sözden sonra, olayların arasına dikkatle, titizlikle yerleştirilmiş 18 hâl tercemesi.

Yazarın değerinin ölçüsü, bir konuya girmesini bilmek, bir konuyu ancak gerekli notlarla işlemek ve bir konuyu başlamasını başarmakla anlaşılır. Fethî Tevetoğlu, o zor işleri çok büyük bir kudretle başarmıştır. Bâzı kişiler için, bugüne kadar gün ışığı görmemiş bilgiler vermiştir."

Târihçi Yılmaz Öztuna da kitab hakkında şunları yazmaktadır:² "...Eser, Atatürk'le beraber, O'nun maiyetinde, 19 Mayıs 1919 günü Samsun'a çıkan 18 kişinin biyografilerini ihtivâ ediyor."

---

(1) Reşad Ekrem Koçu : Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar, Tercüman, 3 Haziran 1972 Cumartesi

(2) Yılmaz Öztuna : Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar, Hayat Târîh Mecmuası, 1 Temmuz 1971, Yıl : 7, Cild : 2, Sayı : 6(78), s.95.

“...Bu çerçeve içinde, Millî Mücâdele'nin başlangıcı üzerinde geniş ve aydınlatıcı etüdlere girilmiştir. Öyle ki, meselâ Re'fet Bele bahsi 92, Kâzım Dirik bahsi 32 sahife tutuyor. 63 târihî fotoğraf ve bir kısmı ilk defa yayınlanan pekçok nâdir vesika, sondaki zengin bibliyografya ve bol bibliyografik me'haz dip-notları, esere tam bir ilmî muhtevâ kazandırmış.

Birinci hamur kâğıda basılmış, renkli kapaklı, büyükçe boydaki kitab, Millî Mücâdele târihimiz üzerinde yazılmış en kıymetli eserlerden biri olarak Türk kültür hayatına değerli bir katkıda bulunmuştur.

Millî Mücâdele Târihi, daha henüz yazılmaktadır. Zirâ henüz târihe intikal etme devresindedir. Târih ilmi için gerçek budur. Ancak, tam bir netice alabilmek için yapılmış çalışmalar da yeterli değildir. Mes'ul ve muvazzaf müesseseler fazla birşeyler ortaya koyamamışlardır.

...Muazzam müesseseler bu seviyede kalmışken, Dr.Fethî Tevetoğlu gibi gayret sâhibi bilginler, Millî Mücâdele Târihi'mize ışık tutacak hamleler yapabilmışlerdir.”

Millî Eğitimci Öğretmen-şâir Necmeddin Esin de (Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar) için şöyle demektedir.³ “...Kitabın adını taşıyan bu üç kelimeden birincisi, genç yaşta İmparatorluğun paytaht kapılarında, Çanakkal'e'de bütün bir dünyâyı yalnız başına yenen büyük şöhrettir. Suriye çöllerinde, Şeria sâhillerinde kartallar gibi döğüşen Mukaddes Bozkurt'tur. İnsan bu muhteşem kitabı açmadan tatlı bir huşû içinde uzun uzun kapağına bakıyor. Sırma işlemeli kadife bir mücevher kutusu... İçindeki pırlanta, kapağın yüzüne vurmuş gibidir.

...Dr.Fethî Tevetoğlu'nun bu şâhâne eserinin 1971 yılının Mayısında bu günlerde neşri, bunalmış ruhlara bir gül-suyu ferahlığı ve huzuru veriyor.

...Tevetoğlu'nun bu kitabı, Türk İstiklâl ve Medeniyet Mücâdelesi târihinin fildişi oymalı, sedef kakmalı kapısında, Samsun'da, Türk Mu'cizesi'nin mübârek başlangıcını ve yürüyüşünü bir bir vesikalarla aydınlatıyor. Bu çok zor ve büyük emek isteyen millî görevi gerçekten Tevetoğlu, büyük bir sabır ve vukufu başarmıştır. (Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar), millî târihimizin temel eserlerinden birini teşkil ediyor.”

(3) Necmeddin Esin : Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar, Sesimiz, Haziran 1971, Sayı : 22, s.14.

(Millî Mücadele'ye Âid Mühim Bir Eser) başlıklı yazısında rahmetli Nejdî Sançar da: "...Kitap, Millî Mücadele'nin ilk günlerine âid bir konuyu gözler önüne seren ciddî bir inceleme ürünüdür.

...Mustafa Kemâl ile kader birliği yapmış olan Samsun yolcuları hakkındaki bilgiler, Büyük Millet Meclisi, Millî Savunma Bakanlığı, Harb Târîhi Arşivleri, Meclis Tutanakları, ve ilgililerin kendileri tarafından kaleme alınmış eserler ve yazılar gibi en ciddî ve sağlam kaynaklardan toplanmıştır. Yâni eserde, maksadlı kitaplarda görüldüğü gibi, istenilen değil; gerçek tesbit edilmiştir." demektedir.⁴

Şâir Orhan Seyfî Orhon da **(Atatürk'le...)** başlıklı makelesinde: "...Yazarın bu kitab için ne kadar çalıştığını, yılların tozları içinden bir târihi meydana çıkarmak için nasıl bir çaba harcadığını, kitabın sayfalarını çevirirken anlarsınız" demektedir.⁵

Eski Millî Eğitim Bakanlarından rahmetli Celâl Yardımcı da, Atatürk ve çevresini tanıtan **(Ömer Nâci)** ve **(Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar)** hakkında şunları yazmaktadır:⁶

"...Biri birinden kıymetli her iki eser de Kuvay-ı Milliye rûhunu canlandıran milliyetçi bir maya ile kaleme alınmış ve millî heyecanlar yeniden ateşlenmiştir."

"Ömer Nâci" için: "İşte kendini millete gerçekten adayan ve bu uğurda can veren adam..." diyen Yardımcı, daha sonra şöyle devam ediyor:

Gelelim öteki kafiye: Bunlar da şatafatlı gösterişlerle, yeminlerle, kendilerini millete adayıp karşılığında mevki', ni'met ve servet alıp yatanlardan değillerdi. Bunlar sessiz, gösterişsiz ve hiçbir karşılık beklemeden vatan için ölüp giden **(GERÇEK ADAK)**'lardır. Bunlar Atatürk'le beraber Samsun'a çıkanlardır. Onları da sayın Tevetoğlu yeniden canlandırıyor târihimizde...

...İşte târihin bağına gömülmüş **(GERÇEK ADAK)**'lar. Vatan

---

(4) Nejdî Sançar : Millî Mücadele'ye Âid Mühim Bir Eser, **Ötügen**, ss.8-9.

(5) Orhan Seyfî Orhon : Atatürk'le, **Son Havâdis**, 3 Haziran 1971 Perşembe, Yıl : 17, Sayı : 4860, ss.2-3.

(6) Celâl Yardımcı : Gerçek Adak'lar, **Tercüman**, 1 Temmuz 1973, Sayı : 4234, s.2.

böylelerinin omuzlarında yükselir ve böylelerinin kitâbelerinde ebedileşir ancak. Başkalarının değil...”

Hakkında yıllarca hiçbir bilgi bilinmeyen ve bulunamayan Üsteğmen Abdullah Kunt'un, Devlet Demiryolları Genel Müdürlüğü Arşivinden çıkardığımız hayat hikâyesi ile, yaptığımız ilk araştırmadaki noksanları 15 yıl sonra tamamlamak da yine bize nasib olmuştur.

Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca bugün yeniden (ATATÜRK'LE SAMSUN'A ÇIKANLAR)'ın hayat hikâyelerini daha tamamlanmış ve genişletilmiş bir şekilde günümüz gençlerine 1987 (GENÇLİK BAYRAMI)'nda armağan edilişi, bizi gerçekten son derece mutlu kılmaktadır.

Bugünkü ve yarınki gençlerimize Atatürk ve Çevresi'ni noksansız tanıtmak yolunda Türk Millî Mücâdelesi'nin ve ona başbuğluk etmiş ATATÜRK'ün değer ve büyüklüğünü belgelerle sergileyen eserlerin çıkmasına ve yayılmasına imkân sağlayan Kültür ve Turizm Bakanlığı'na şükran borçluyuz.

Çankaya (Ankara) : 10 Ocak 1987

Dr.Fethî Tevetoğlu

Birinci Baskıya

ÖNSÖZ

(Atatürk ve Çevresi Yayınları) adını taşıyan yeni kitabımızın birincisini sonuyoruz. Büyük milletimize ve onun güveni, geleceği demek olan Türk gençliğine târih ve ideoloji yolunda hizmet etmek isteğiyle, yıllardır gerçekçi bir metodla yaptığımız inceleme ve araştırmaların sonucu bulunan bu kitaplar, Atatürk'ü ve çevresini tam ve doğru bir sûretde tanımak ve tanıtmak için kaleme alınmışlardır.

Resmî vesikalara dayanan bu kitaplarda Atatürk'ün bizzat kendisi, faâliyet ve hizmetleri, gerçek yönleriyle tanıtılacağı gibi, en yakın ve sevdiği sınıf arkadaşları; yanında vazifeli bulunan, berâber çalıştığı silâh ve mücâdele arkadaşları; Türklükle, Millî Mücâdele ile ilgili mühim görüşmeler yaptığı yerli ve yabancı şahıslar da tam bir tarafsızlıkla tanıtılmaktadır. Şuna inanıyoruz ki, çevresinde ve karşısında bulunanların fikir, düşünce, davranış ve kabileyetlerini yakından bilmek, Atatürk'ü daha tam ve yakından tanımak ve öğrenmek imkânını sağlayacaktır.

Böylece, bir yandan Millî Mücâdele târihimizin gölgeli ve karanlık köşeleri resmî belgelerin ışığında, canlı şâhidlerin yardımıyla aydınlatılmış; diğer yandan Atatürk'ü kendi sapık ideolojilerine âlet etmeğe yeltenen maskeli istismarcıların gerçekleri tahrif ederek bâzı gençlerimizi aldatmaları yolundaki boş çabaları da önlenmiş olacaktır.

Mustafa Kemâl Atatürk, büyük Türk milletinin millî târihinde bir büyük dönüm noktası; bir yeni ve modern çağın başlangıcıdır.

1453'de İstanbul'u fetheden Fâtih Sultan Mehmed'in dünyâ târihinde bir yeni çağın açılmasına sebep oluşu gibi, Atatürk de, 19 Mayıs 1919'da Anadolu'ya ayak basarak başlatdığı Kurtuluş Mücâdelesini ö. neği ile, yalnız Türk milletine değil, XX. Yüzyıl'da istiklâllerini kazanan bütün milletlere ışık tutmuş, yol göstermiş ve öncülük etmiştir.

XX. Yüzyıl, ilim ve tekniğin eriştiği nokta dikkate alınarak belki (Atom Çağı), (İnsanın Ay'a inışı asrı) diye anılacaktır. Fakat, târihciler tarafından milletlerin siyasî dünü, bugünü ve yarını dikkate alınarak, XX. Yüzyıl'ın dünyâ târihindeki yeri tesbit edilirse, bu yeni çağ ancak, istilâ-

ya uğramış ülkelerin veyâ esir milletlerin kurtuluş mücâdelelerinde bayrakdar olmuş Atatürk ile adlandırılabilir.

Atatürk ve Çevresi Yayınları, aslında bir kişinin değil, birkaç kişinin, hattâ birçok kişilerin aralarında vazife taksimi de yaparak; bir enstitü, bir ilmî araştırma kurumu tarafından ortaya koyulması gerekli bir yayının faâliyeti olmalıdır. Biz bu noksanı görerek, zamanın nezâketini ve ihtiyâcın şiddetini dikkate alarak, hazırladığımız kitab serisini -tam, noksansız, kusursuz, yeterli bulunmasa da hiç yokdan daha çok fayda sağlar düşüncesiyle- sunmaya cesaret etdik. Milletimize, gençlerimize ve Millî Mücâdele târihimiz üzerinde çalışanlara bir küçük hizmetde bulunabilirsek, kendimizi mutlu sayacağız.

Çankaya (Ankara): 31 Ocak 1971

Dr.Fethî Tevetoğlu

ATATÜRK'LE SAMSUN'A ÇIKANLAR

“...düşmanların İzmir'e çıktıkları ve bütün vatani parçalamaya karar verdikleri günlerde idi ki, İstanbul'dan çıkarak Samsun'a gelmişdim. Bu güzel ve kıymetli şehirde yabancı askerler ve zâbitler dolaşıyordu. Bu güzel şehir ahâlisinin dâhil ile irtibâtı Merzifon'da bulunan yabancı askerlerle katolunmuşdu. Karadeniz'e açık olan bu şehir ve onun vatanperver halkı, hasım donanmanın toplarıyla tehdid altında bulunuyordu. Fakat, bütün bunlara rağmen ben Samsun'u ve Samsun halkını gördüğüm zaman memleket ve millete âid bütün tasavvurlarımın, kararlarımın her hâlde kabil-i istihsâl olduğuna bir defa daha kuvvetle kani oldum. Samsun'luların hâl ve vaziyetlerinde gördüğüm, gözlerinde okuduğum vatanperverlik, fedakârlık, ümid ve tasavvurlarımı müsbet kanaate isâle (uluşdırmağa) kâfi gelmişti”

20 Eylül 1924, Samsun

Gazi Mustafa Kemâl

Tarafsız bir târihçi gözüyle Türk Millî Mücâdelesini'nin noksansız târihini yazanların, eserinin asıl sâhibi büyük Türk milletinden bu mücâdeleye ufak-büyük hizmeti geçmiş her Türk evlâdına, gördüğü millî hizmet ölçüsünde yer ve değer vermeleri, hem ilmî bir zarûret, hem de bir kadirbilirlik borcudur.

Türk Millî Mücâdelesini'nin başbuğu Atatürk'ün hayâtını inceleyenler, onunla birlikte bu yolda hizmet etmiş Millî Mücâdele arkadaşlarını da tam bir tarafsızlık içinde bir bir tanımaya ve tanıtmaya mecburdurlar.

Gerçekçi bir araştırma ve inceleme sonucu bulunabilen belge ve bilgilere göre kaleme alınmış bu kitabda, Millî Mücâdele târihimizin başlangıcındaki Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar tanıtılmaktadır.

Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar, değişik rütbe ve sınıftan 18 subaydır. Bunların 19 Mayıs 1919 öncesindeki ve sonrasındaki hayatları tesbite çalışılmış ve önce 17'sine âid yeterli - yetersiz bilgiler ve belgeler bulunabilmiştir. Yalnız “İâşe Subayı Üsteğmen Abdullah” hakkında hiçbir mâlûmat elde edilememiştir. Bugün bunu da tamamlamış bulunuyoruz.

Atatürk, eski silâh ve mücâdele arkadaşlarına, onların âile ve çocuklarına büyük bir vefâ ve şefkat göstermiş, Samsun'a berâber çıktığı arkadaşlarından bir kısmını, daha sonraki yıllarda, Vekil, Milletvekili, Büyükelçi ve Genel Vâli gibi yüksek mevki' ve vazifelere de getirmiştir. Ne acı bir talihsizlik ki, bunlardan ikisi, Atatürk'ün emrinde birçok hizmetler görmüş oldukları hâlde, çeşidli te'sirler; bâzı tahrik ve tertibler sonucu, Atatürk'den uzak düşürülmüşler; İstiklâl Mahkemesi'ne gönderilmişler ve biri darağacına çekilmiştir.

Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'dan bir kısmının Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Millî Savunma Bakanlığı'ndaki özlük işleri dosyalarından; diğer bakanlıklar ve müesseseler kadrolarında vazife almışların bağlı buldukları yerlerde incelediğimiz sicil kayıtlarından; Dışişleri Bakanlığı ve Harb Târihi arşivlerinden; Meclis tutanakları, gazete koleksiyonları ile kendileri tarafından yayınlanmış yazı ve kitablarından; kahramanların eş ve evlâdlarından, yakın dostlarından ve bir tânesinin de -rahmetli Ârif Hikmet Gerçekçi- bizzat kendisinden te'min edebildiğimiz bilgi ve belgeler, burada oldukları gibi, aynen kullanılmış ve değerlendirilmiştir.

Bu kitabdaki noksanların tamamlanması, bu aziz kahramanların âilelerinden ve evlâdlarından, dost ve arkadaşlarından görülecek ilgi ve aydınlatma ile mümkün olacaktır.

Türk târih ve ansiklopedilerinde hayat ve hizmetlerinin noksansız olarak tam gerçeği ile yazılmalarını dilediğimiz bu Millî Mücâdele kahramanlarımızın sunabildiğimiz kadarı ile biyografilerini tesbit, fotoğraflarını te'min hususunda bizden yüksek ilgi, destek ve yardımlarını esirgemeyen eski Genelkurmay Başkanlarımızdan sayın Em. Org. Cemâl Tural ve Org. Memduh Tağmaç'a; Millî Savunma Bakanlığı Müsteşarı sayın Korg. Zeki İlter ve Harb Târihi Dâiresi Başkanı sayın Korg. Burhan Ercan'a ve Büyük Millet Meclisi Başkanvekillerinden sayın İsmail Arar'a burada şükranlarımızı belirtmek isteriz. Ayrıca, bu Millî Mücâdele kahramanlarımızın bâzılarının eş, evlâd ve yakınlarından, araştırma ve incelememizi tamamlamak yolunda, gördüğümüz yardım ve kolaylıklar için de kendilerine minnet borçluyuz.

Bu biyografi serisinin hazırlanıp müstakil makaleler hâlinde yayınlanmasına başlandığı sırada, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'dan** hayatta kalan tek kahraman Üsteğmen Ârif Hikmet Gerçekçi'nin vefâtından bir ay önce bize lütfettiği bilgi ve son derece değerli târihî fotoğraflar, eserin tamamlanmasında faydalar sağlamıştır. Teşvik, takdir ve lütuf dolu

yardımlarını şükranla andığımız rahmetli emekli Hâkim Tümgeneral Ârif Hikmet Gerçekçi, hiç olmazsa yazılarımızın **Türk Kültürü ve Hayat Târih Mecmuası** gibi dergilerde yayınlanmış mühim bir kısmını ve bilhassa kendileri için yazdıklarımızı görmüş ve okumuşlardı. Yüce hâtıralarını bu vesile ile bir kere daha anmayı vazife sayıyoruz.

Genelkurmay Başkanlığı Harb Dâiresi'nce hazırlanan **Türk İstiklâl Harbi** adlı eserde, "Mustafa Kemâl Paşa'nın Anadolu'ya Geçişi" şu satırlarla belirtilmiştir:⁷

"İkinci Meşrûtiyet Hareketi (1908)'nin birkaç yıl öncesinden I. Dün-yâ Harbi sonuna kadar (1914-1918) bütün önemli siyâsî ve askerî olayların içinde Mustafa Kemâl Paşa'nın teşebbüs ve rolü vardı. O, Mondros Mütârekesi sıralarında memleket gerçeklerini ve im-kânlarını anlamış ve anlatmaya çalışmış; Türk Ordusu'nun ve ay-dınlarının güvenini kazanmışdı. Çanakkale'den sonra I. Dünyâ Harbi süresince gördüğü hizmetler ve kazandığı tecrübelerle de Mus-tafa Kemâl Paşa'nın karakterindeki liderlik ve komutanlık nitelik-leri daha ziyâde olgunlaşmış bulunuyordu. Türk milletinin kurtuluşu hakkındaki düşüncelerini, en yakın ve mahrem birkaç arkadaşından başkasına açmıyor ve İstanbul'da, Mütareke'nin ka-ranlık günlerinde, sıkı bir gizlilik içinde, büyük mücâdelenin fikir hazırlıklarını yapıyordu.

Mustafa Kemâl Paşa, yüzbinlerce Türk'ün, âdetâ sesleri kesilmiş gibi, yaşadığı İstanbul'da birşey yapmak mümkün olmayacağını bi-liyordu. Kararı münasib bir zaman ve fırsatta Anadolu'ya geçmek ve Türk milletine felâketi haber vererek savunmaya dâvet etmekdi. Harbiye Nâzırı Şâkir Paşa, Mustafa Kemâl Paşa'ya; "Samsun ha-vâlisinde Türk'lerin Rum köylerine tecâvüz edip etmediklerini tah-kik ve Anadolu'da birtakım millî teşekkülleri ortadan kaldırmak" vazifesini teklif edince, Mustafa Kemâl Paşa derhal kabul etdi. Bu görevin uygulanma şeklini, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi ile birlikte tesbit etmelerine de Harbiye Nâzırı muvafakat etdi.

Samsun'da, kendisine verilmesi düşünülen vazifeleri yapabilmesi için, Mustafa Kemâl Paşa'nın "9'uncu Ordu Kıtaâtı Müfettişliği"ne atanması uygun görüldü. Bu tâyin, Vahîdeddin tarafından, 30 Ni-san 1919 târihli irâde ile onandı. Bu onaylama, Pâdişah'ın, Mus-tafa Kemâl Paşa'nın şahsından şübhelenmediğini göstermesi bakımından önemli idi.

(7) Tefvik Bıyıklıoğlu ve yardımcıları : Türk istiklâl Harbi I, Ankara 1962, ss. 194-195.

**Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk)'nın İstanbul'da karargâhını tesbit ettiği ev
(Osmanbey, Halâskârgazi Caddesi'nde bugün Atatürk Müzesi'dir).**

İstanbul Hükûmeti, Mustafa Kemâl Paşa'nın da, Samsun'a gidince, Hükûmet görüşlerine ve anlayışlarına uygun olarak davranacağını, geleneklere uyarak, Pâdişah ve Halife'nin sözünden ve buyruklarından dışarı çıkmayacağını sanıyordu.

"9'uncu Ordu Kitaâtı Müfettişliği"ne atanan Mustafa Kemâl Paşa'nın yetkilerini sınırlayan tâlimâtın, onun maksad ve düşüncesine uygun olarak hazırlanması, özellikle görevine başlayacağı ilk aylar için, pek önemli idi.

O vakitki Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye İkinci Reisi Diyarbakırlı Kâzım Paşa, Mustafa Kemâl Paşa'nın arzu ve telkini ile, 6 Mayıs 1919 târihini taşıyan ve İnkılâb Târihi'mizde büyük bir yeri olan bu yönetmeliği hazırlamış, Harbiye Nâzırı Şâkir Paşa'ya mühürletmek sûretiyle kabûl ettirmişdi⁸.

9.Ordu Müfettişi Mustafa Kemâl Paşa'ya yazılan 6 Mayıs 1919 gün ve 2690 sayılı tezkereye göre⁹ bu tâlimât, en geç 6 Mayıs 1919 günü Vükelâ Meclisi'nde okunarak kabûl olunmuş ve 7 Mayıs 1919 günü de şifre ile gereken makamlara bildirilmişdi.

Mustafa Kemâl Paşa, Müfettişlik Karargâhı'nı, kadrosuna göre, ikmâl ettirerek, 16 Mayıs 1919 târihinde, Bandırma Vapuru ile İstanbul'dan hareket edecek ve 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkacaktır."

*

* *

Türk Millî Mücâdelesinin başbuğu ve mihveri olacak Mustafa Kemâl Paşa'nın IX.Ordu Kıt'aları Müfettişliği'ne tâyin kararı, Sultan Vahîdeddin tarafından 30 Nisan 1919'da imzalanmıştır¹⁰.

Türkler ve Türkiye için son derece acı, karanlık ve tehlikeli olan bu günlerde, İzmir'in işgali fâciasına da rastlayan 15 Mayıs 1919'da (Mülga Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı) Mîr-livâ (Tuğgeneral) Mustafa Kemâl, Yıldız Sarayı'nın ufak bir salonunda Sultan Vahîdeddin ile görüşmüş ve 16 Mayıs 1919'da süvârisi İsmâil Hakkı (Dursun) Kaptan bulunan, kü-

---

(8) Harb Târihi Dâiresi Arşivi Nu. 1/3, Dosya Nu. 7.

(9) Harb Târihi Dâiresi Arşivi Nu. 1/3, Dosya Nu. 1.

(10) Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk)'nin resmî sicilinde bu vazifesi III. Ordu Müfettişliği olarak ve tâ'yin târihi de 2 Mayıs 1919 diye gösterilmiştir. Kendisine verilen tâ'lîmatnâmede ise (IX. Ordu-yi Hümâyûn Kitaâtı Müfettişliği) kaydı vardır.

çük Bandırma Vapuru ile Samsun'a doğru hareket etmiştir.

19 Mayıs 1919 Pazartesi sabahı saat 6'da Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk) ile Samsun'a çıkan 18 subay, rütbe sırası ile, şunlardır:

1 — Kurmay Albay Re'fet Bey (General BELE) (3. Kor. K.)

2 — Kurmay Albay Manastırlı Kâzım Bey (General K. DİRİK) (Müfettişlik Kur. Bşk.)

3 — Dr. Albay İbrâhim Talî Bey (ÖNGÖREN) (Müfettişlik Sağlık Bşk.)

4 — Kurmay Yarbay Mehmed Ârif Bey (AYICI) (Kurmay Bşk. Yardımcısı)

5 — Kurmay Bnb. Hüsrev Bey (GEREDE) (Karargâh Erkân-ı Harbiyesi İstihbârat ve Siyâsiyât Şûbesi Müdürü)

6 — Topçu Bnb, Kemâl Bey (DOĞAN) (Müfettişlik Topçu K.)

7 — Dr.Bnb. Refik Bey (SAYDAM) (Sağlık Bşk. Yardımcısı)

8 — Yzb. Cevad Abbas (GÜRER) (Müfettişlik Başyâveri)

9 — Yzb. Mümtaz (TÜNAY) (Kurmay Mülhakı)

10 — Yzb. İsmail Hakkı (EDE) (Kurmay Mülhakı)

11 — Yzb. Ali Şevket (ÖNDERSEV) (Müfettişlik Emir Subayı)

12 — Yzb. Mustafa Vasfi (SÜSOY) (Karargâh K.)

13 — Ütgm. Hayâti (Kurmaybaşkanı Emir Subayı ve Müfettişlik Kalem Âmiri)

14 -- Ütgm. Ârif Hikmet (GERÇEKÇİ) (Kurmay Mülhakı, sonra 3. Kor. K. Yâveri)

15 -- Ütgm. Abdullah (KUNT) (İlâşe Subayı)

16 -- Tgm. Muzaffer (KILIÇ) (Müfettişlik İkinci Yâveri)

17 -- Birinci sınıf kâtib Fâik (AYBARS) (Şifre Kâtibi)

18 -- Dördüncü sınıf kâtib Memduh (ATASEV) (Şifre Kâtibi Yardımcısı).

Sıra ile tam adları, lâkab, soyadı, rütbe ve vazifeleri yukarıda belirtilen Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'ın biyografilerini vermeden, önce bir hususun açıklanmasını faydalı görüyoruz.

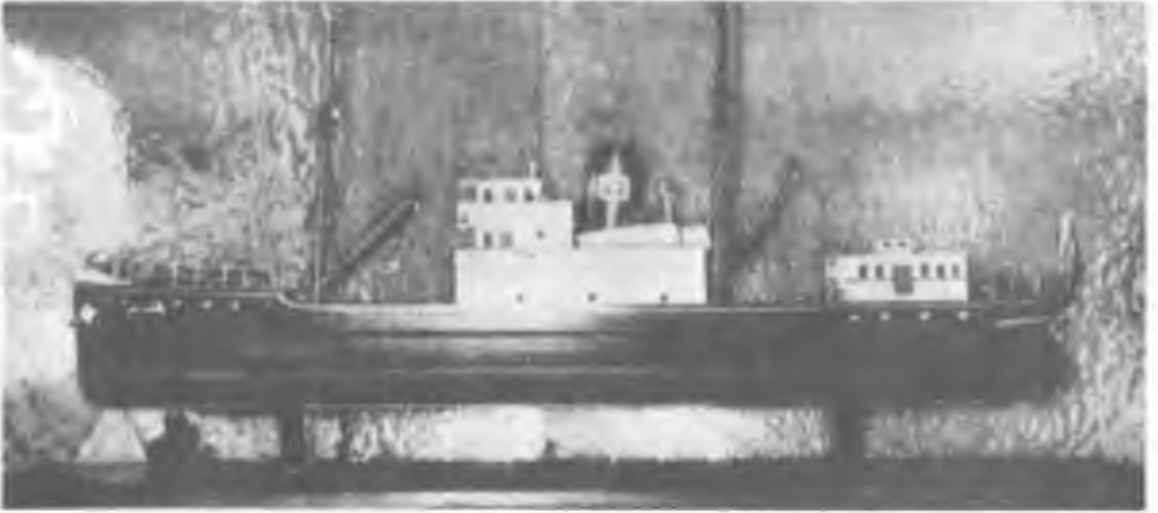
Bâzı yazarlar, yanlış bir görüşle, Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'dan ikisinin -Re'fet (Bele) ve Ârif Hikmet (Gerçekçi)-, Mustafa Kemâl Paşa'nın karargâhında vazifeli değillerdi iddiası ile, bu grubda saymamak istemişlerdir. Bu, son derece haksız, hatâlı ve târihi bilmemezlikten ileri gelen gerçeği değiştiren bir görüş, davranış ve tutumdur. Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar deyince, bu husûsî vapurda Mustafa Kemâl Paşa ile İs-

tanbul'dan vazifeli gelen ve Samsun'a çıkanların hepsi anlaşılır. Esâsında bu gemide Mustafa Kemâl Paşa ve maiyetindeki 18 kişilik askerî erkândan başka yolcu yoktur. 3. Kolurdu'ya komutan tâyin edilmiş bulunması, Re'fet (Bele) Bey'i Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar arasında saymamayı gerektirecek bir sebep olamaz. Kaldı ki Mustafa Kemâl Paşa, Re'fet Bey'i (sonra Paşa), kendi yetkisini kullanarak çeşidli yerlerde vazifelendirmiş; Hey'et-i Temsiliye kadrosuna aldırılmış ve Millî Mücâdele'nin ilk gününden son safhasına kadar her cebhesinde, kıt'alarda, ayaklanmaların basdırılmasında, diplomatik temaslarda, Meclis ve Hükümet'de, işgal altındaki İstanbul'a Millî Ordu'nun girişinde, Trakya'nın teslim alınışında pek mühim mevki'lere getirmiştir. Üsteğmen Ârif Hikmet (Gerçekçi) ise, önce İstanbul'dan Mustafa Kemâl Paşa'nın müfettişlik karargâhına (Kurmay Mülhakı) olarak katılmış; daha sonra, bizzat Atatürk'ün isteği ve emri ile Kurmay Albay Re'fet Bey'e yâver verilmiştir.

Bir İstanbul gazetesinde, bir doktorun: "Ben de Bandırma Vapurunda Atatürk'le berâberdim" yollu iddiası ise, ciddiyetden uzak bir özentî, boş bir gayret ve uydurma bir masaldan ibâretdir.

Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk) ile vazifeli olarak Samsun'a çıkıp Millî Mücâdele'ye katılan bu 18 Millî Mücâdele kahramanının hâl tercemelerini bir bir sunuyoruz.

Bulduğumuz belgeler, topladığımız bilgiler hiçbir değişiklik yapılmadan buraya akdarılmıştır. Değerlendirmeyi, doğrudan doğruya aziz okuyucularımıza bırakıyoruz.

Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'ı getiren târihî Bandırma Vapuru

KURMAY ALBAY RE'FET BEY
(GENERAL REFET BELE)

Re'fet (Bele) Paşa Millî Mücadele yıllarında.

KURMAY ALBAY RE'FET BEY (GENERAL RE'FET BELE)

Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk) maiyetinde, Bandırma Vapuru ile İstanbul'dan Anadolu'ya gelen ve 19 Mayıs 1919 Pazartesi sabahı saat 6.00'da Samsun'a çıkan 18 Türk subayının biri ve en kıdemlisi, İstanbul Hükûmetince 3. Kolordu Komutanı tâyin edilmiş bulunan Kurmay Albay Re'fet Bey'dir¹¹.

Re'fet Bey, daha sonraki yıllarda, çeşidli cebhelerde gördüğü millî ve vatanî hizmetleriyle, Millî Mücâdele Savaşı'mızın en ön safındaki ün-lü komutan ve kahramanlarından biri (Re'fet Paşa) olmuştur.

Millî Mücâdele târihimizin her safha ve cebhesinde, Samsun'a ayak basışlarından İstanbul'un kurtuluşuna kadar; kurulan Hey'et-i Temsiliye ve ilk hükûmetlerde ve çeşidli cebhelerde büyük hizmetleri geçmiş bu kahraman Türk evlâdının, bugüne kadar tam ve doğru bir hâl tercemesi yayınlanmamış; hizmetleri belirtilmemiş; aziz hâtırası şükranla anılmamıştır. Târih kitaplarında ve ansiklopedilerde ya çok kısa, yanlış birkaç satırla anılmış; çok def'a -Millî Eğitim Bakanlığı'nca yayınlanan İnönü (şimdiki Türk) Ansiklopedisi'nde de olduğu gibi- en değersiz hattâ vatan hâini ve Türklük düşmanı kimselerden sütunlar, sahifelerle bahsedildiği hâlde, Re'fet Paşa (BELE)'ya, hiçbir sûretle yer verilmemiştir.

Bâzı yazarların yaptığı gibi, Re'fet Paşa'yı Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar arasında bulunduğu hâlde, "Kurmay Albay Re'fet 3. Kolordu Komutanı tâyin edilmişdi; doğrudan doğruya Mustafa Kemâl Paşa'nın IX. (sonra III.) Ordu Müfettişliği Karargâhı'nda vazifeli değildi" görüş ve gerekçesi ile ondan bahsetmemek de büyük haksızlık ve hattâ yanlış bir tasarrufla millî târihimizi tahrif etmek olur. Si-

---

(11) Kurmay Albay Re'fet (sonra Tümgeneral Re'fet BELE) Harb Akademisi'ni 1911-1912 yılında bitiren 64. sınıfdandır. Kurmay Albay Manastırlı Kâzım (sonra Tümgeneral Kâzım DİRİK) ile sınıf arkadaşıdır ve ondan kıdemlidir.

Karargâhdaki diğer kurmay subaylardan Kur. Yarbay (sonra Albay) Mehmed Ârif (AYICI), 1904 yılı (Aralık) me'zunu 57. sınıfdandır ve Mustafa Kemâl (ATATÜRK) Paşa ile sınıf arkadaşıdır. Fakat sınıfında beşarı gösteremeyenlerden olan Mehmed Ârif Adana, önce (1904) "mümtaz yüzbaşı"lıkla me'zun sayılmış ve ancak 3-4 yıl sonra (1908) yeniden umûmî bir imtihana girerek "kurmay" sınıfına geçebilmiştir.

**“Yâdigâr-ı Mîsâk-ı Millî”
(Re’fet Paşa sağ yukarıdan üçüncü)**

yâsî ve şahsî görüş ve çıkarlara uyarak târihî gerçekleri inkâr etmek imkânsızdır. Biz, Millî Mücâdele'ye hizmeti geçmiş herkesin ve hele seçkin kahramanlarımızdan biri bulunan Re'fet Bele'nin tam bir gerçekçilikle tesbite çalışdığımız hâl tercemesini burada aynen sunmayı bir borç ve vazife saymaktayız.

Rahmetli General Re'fet Bele, 19 Mayıs'ın 44. yıldönümünde, Atatürk'le Samsun'a gidişleriyle ilgili hâtıralarını, Cumhuriyet Gazetesi yazarlarından Ecvet Güresin'e şöyle anlatmışdır:¹²

“—Ben, İstanbul'un işgali sırasında Filistin cebhesindeydim. Ama aynı zamanda Jandarma Komutanlığı'na da ta'yin edilmişdim. Kalkdım İstanbul'a geldim. Sadr-ı-âzam İzzet Paşa'yı gördüm. Bana burada kalmamı, çok müşkül durumda olduğu için yardım etmemi söyledi. İstanbul işgal edilmiş, Anadolu parçalanmış gibiydi. Ancak ben Türk milletinin bu zillete tahammül gösteremeyeceğine inanıyordum. Zâten gelen haberler, Anadolu'da bir mukavemetin başlayabileceğini gösteriyordu. Jandarma Komutanlığı benim için büyük bir fırsat oldu ve gizli değil, hattâ açık açık, birliklere kaydıyla, İstanbul'dan Anadolu'ya silâh göndermeğe başladım. İstanbul'a geldikten sonra, o zaman Pera Palas'da oturan Mustafa Kemâl paşa ile görüşdük ve Anadolu'nun kurtulması konusunda, - tatbikatı ilgilendiren bâzı noktalar hâriç - bir prensib mutabakatına vardık. Ben o zaman Kalamış'da oturuyordum. Bir gün bir haber geldi: Mustafa Kemâl Paşa ertesi gün Samsun'a gidecekti, benim de gelmemi istiyordu. Derhâl şehre indim, ilgililerle görüşdüm. Ancak onlar, İngiliz İşgal Kuvvetleri'nden Anadolu'da mevcud silâhları toplamak gerekçesiyle müsaade almışlardı, benim ise böyle bir müsaadem yokdu ve almak için vakit de yokdu. Amma ben kararımı vermişdim bir kere. Atatürk'e haber gönderdim: “Yarın 18 hayvanımla beraber vapura bineceğim..”

Gerçekden ertesi gün hayvanları rıhtıma naklettirip gemiye bindir-

---

(12) E.G.(Ecvet Güresin) : Re'fet Bele Ata İle Beraber Samsun'a Gidişini Anlatıyor, Cumhuriyet, 19 Mayıs 1963 Pazar, Yıl : 40, Sayı : 13932, s.2.

dim, kendim de anbarda sigaramı tttrp vapurun kalkmasını bekledim. Atatürk'n Yâveri yanma geldiği zaman ŐaŐırmıŐdı. Bu arada Şunu öğrendim ki, arkadaŐlardan Rauf Bey, vapurun, Boğaz'dan ıkdktan sonra batrlacadığını duymuŐ, bunu da Atatürk'e sylemiŐdi. Atatürk'ün rivâyete müstenid olan -söylentiye dayanan- bu ihbarlara inandığı anlaşılıyordu. Halbu ki, benim kanaatime göre asl önemli olan Boğaz'ın dışı değil, Boğaz'dan çıkıncaya kadarki mesfe ve müddet idi. Nitekim bunu vukuatsz geçirdik. Karadeniz'e ıkdığımız zaman ise aklıma Şu pratik re geldi. Shile yakın seyrederken, bir kişi dürbünle denizi gözetleyecek ve eğer üzerimize doğru gelen bir yabancı torbidobot yâhud ona benzer bir harb gemisi görüldüğü takdirde bizim vapur baŐdankara edivercekti. Zirâ vapur, Türk vapuru idi ve emrimize girmiş bulunuyordu. Ancak bu tertiblerin yanında hiçbir Şey olmadı ve biz 19 Mayıs günü Samsun'a ıkdk. Samsun'a ıkıŐdan sonraki olayları bilirsiniz. Yalnız size Şu küçük htram anlatayım:

O evredeki Kolordu'nun başına o sırada bir albay ta'yin edilmişdi ki, sonradan paşa olan Millî Mücâdele'ye katılan bu ztn bize karşı olduğu ve hattâ emrindeki birliklerle civar birlikleri ayaklandırmak üzere harekete geçdiği biliniyordu. Her neyse, Anadolu'ya ayak basar basmaz ilk iŐim bu Kolordu'ya el-koymak oldu. Kendimi komutan ta'yin edip, gittim makama oturdum. İyi ki oturmuŐum.. Ertesi gün torpido ile bir İngiliz Binbaşı geldi. Bizim Anadolu'ya ne için gediğimiz haber alınmıŐdı ve adam geri dönmemizi, hattâ torpidonun emre hazır olduğunu söylüyordu. Kendisini dikkatle dinledim ve konuşması bittikten sonra Şöyle dedim: (Gösterdiğiniz alkaya teşekkür ederim amma, ben deniz yolculuğunu hiç sevmem ve rahatsız olurum. Zira biliyorum ki evvelâ İstanbul, oradan da Malta'ya göndereceksiniz.)

Adam bu cevap karşısında ŐaŐırivermiŐdi. Bana: (Galib siz alay ediyorsunuz) dedi. (Evet, tabii alay ediyorum...) cevabn yapıŐdrdım ve arkadan Şunu ilâve ettim:

(Bana bak Binbaşı, derhâl burasını terke edecek ve gemine binerek geldiğin yere gideceksin! Yoksa seni hemen tevkif ederim ve asarım!)

Aslına bakarsanız bu bir blöf de değildi. Nasıl olsa herşeyi yapmaya karar vermiŐdik.'

Re'fet Paşa (o zaman henüz Albay)'nın da katıldığı Amasya Toplantısı hakkında ise Ali Fuad Cebesoy, şunları söylemektedir:¹³

“...12 Haziranda Merzifon yoluyla Havza'ya gitmek üzere Ankara'dan atlı arabalarla ayrılmışdık. 18 Haziranda Havzaya muvasalat ettik. Bu esnâda Mustafa Kemâl Paşa'nın, Havza'dan Amasya'ya 2 gün evvel hareket ettiğini haber aldık. Hemen Amasya ile muhâbere ettik ve orada bize intizar ettiğini bildirdi. Ertesi gün biz de Amasya'ya hareket ettik. Amasya'ya vardığımız günün gecesi geç vakitlere kadar Hüseyin Rauf Bey, ben, Mustafa Kemâl Paşa ile baş başa kaldık. Durum gözden geçirildi. Erzurum'daki Kâzım Karabekir Paşa'ya bilgi verildi. Mustafa Kemâl Paşa'nın beraberinde getirerek Samsun'da bıraktığı Albay Re'fet (Re'fet Bele Paşa) ile Mutasarrıf Hâmid Bey'i Amasya'ya dâvet ettik. Müzâkerelere devam edildi.

Vardığımız netice şöyle hülâsa edilebilir: Millet in istiklâlini yine milletin azm-ı kararı kurtaracaktı. Haklı dâvâsını bütün cihâna ilân edecek ve her türlü te'sir ve murâkabeden masûn bir millî hey'et toplanacaktı. Bunun için vilâyetlerden gelecek mümessillerle millî bir kongre toplanmasına kesin bir lüzum vardı. Kongre için en emin yer Sivas'dı. Mutâbık kalındıktan sonra bu kararlar Amasya Mukarrerâtı nâmı altında formüle edildi ve hazır bulunan 4 zat tarafından imzalandı. Bunlar: Mustafa Kemâl, Ali Fuad Paşalarla, Hüseyin Rauf ve Re'fet Beylerdi.”

“—Milletin, istiklâl ve vatani uğrunda uğradığı tehlike etrafında birlik olduğu, gerek hârice gerek dâhile, gösterilmiştir. (Mukaddes İttifak) adını verdiğim Amasya Mukarrerâtı, topalayıcı bir ruh taşımaktadır. Şunu hemen ilâve edeyim ki, bunun başlıca âmili de Mustafa Kemâl Paşa'dır.”

Atatürk'ün İstanbul'da karargâhını kurarken, 3. Kolordu Ku-

---

(13) Ziya Nebioğlu : Cebesoy, 19 Mayıs'ın Öncesi ve Sonrasını Anlatıyor, Cumhuriyet, 19 Mayıs 1963 Pazar, Yıl : 40, Sayı : 13932, s.5.

mandanlığı'na Miralay Re'fet Bey'i bizzat seçerek tâ'yin ettirdiğini Fâlih Rıfki Atay şöyle belirtiyor:¹⁴ "9.Ordu Müfettişi Mustafa Kemâl Paşa, artık Erkân-ı-Harbiye'sini teşkil etmek yolundadır. İkinci Reis'le konuştuğu sırada, yanına alacaklarını kendi seçeceğini söylemiştir.

...Merkezi Sivas'da bulunan 3.Kolordu'nun kumandanı Salâhaddin Bey Konya'ya tâ'yin edildiğinden, onun yerine de Miralay Re'fet Bey'i seçti."

Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemâl Paşa'nın Samsun'a çıkışında duyduğu sevinci, **İstiklâl Harbimiz** adlı büyük eserinde anlatırken, Atatürk'le berâber bulunanlardan da şöylece bahsetmektedir:¹⁵ "Mustafa Kemâl Paşa'nın gelmesinden çok sevindim. Buna bir aydır muntazırdım. Her gün büyük bir felâketin zuhûru dâimâ me'mûl(umulan, beklenen)'dü.Halbuki bu felâkete karşı millî, askerî göğüs gelecek kumandanlarımız hep İstanbul'da idi. Me'mûren, firâren şimdiye kadar gelmeyenlerin bile artık İzmir işgaliyle açılan ikinci perde gözlerini açmalı idi. Mütareke ile başlayan birinci perdeyi tâ'kib edecek bu kanlı vaziyeti görmeyenler ma'zur görülebilirdi. Mustafa Kemâl Paşa'nın kimlerle geldiğini sorduk. Miralay Re'fet Bey, Manastırlı Kâzım Bey, Kaymakam Ârif Bey, Binbaşı Hüsrev Bey, Doktor Miralay İbrâhim Tâli' Bey, Doktor Binbaşı Refik Bey, birkaç yâver. Mutasarrıf Süreyyâ Bey, gazeteci Receb Zühdü Bey, Yüzbaşı Tûfan Bey başka yoldan Anadolu'ya gelmişler."

Yine Kâzım Karabekir Paşa, Re'fet Paşa ile Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk) arasındaki son derece yakınlık ve işbirliğini gösteren, "Karargâh" ile de ilgili diğer bir belgeye eserinde şöyle yer vermektedir:¹⁶

"2 Temmuzda (1919) Sivas'da 3. Kolordu Kumandanı Re'fet Paşa'dan Mustafa Kemâl Paşa'ya âtideki şifre geldi. Pek ziyâde şâyân-ı dikkatdi. 24 Haziranda Posta ve Telgraf Müdürü Refik Hâ-

---

(14) Fâlih Rıfki Atay : Atatürk'ün Bana Anlattıkları, İstanbul 1955, ss.115-116.

(15) Kâzım Karabekir : İstiklâl Harbimiz, İstanbul 1960. ss. 32-33.

(16) Kâzım Karabekir : a.g.e., s.66.

lid, telgrafhânelere ilân ediyor ki, Mustafa Kemâl Paşa posta ve telgraf umûruna müdâhale etdiğinden azlolunmuştur. Telgraflarını kabûl etmeyiniz. Bunu haber alan Re'fet Paşa'nın şifresi aynen şudur:

Zâta mahsus ve aceledir.

Sivas, 1/7/1335 (1919)

15. Kolordu Kumandanlığına

Mastafa Kemâl Paşa Hazretleri'ne :

1 — Sivas murahhasları intihab edildi. Gerek bunlar ve gerek liva murahhasaları hareket üzeredir.

2 — Bilhassa telgrafhânelere vâki olan tebliğ üzerine hemen karar ittihazını zarûrî görüyorum. Oranın vaziyeti başka türlü harekete müsaid değil ise en muvâfık çâre artık işi sürdürmeyerek ve bu son vak'a sebebi büyük bir teessür göstererek isti'fa etmektir. Aynı zamanda askerlikten isti'fa etmek sûretiyle İstanbul'a celbinize sebep bırakmamak imkânı belki te'min olunabilir. Çünkü yalnız vazifeden isti'fa edip İstanbul'a gitmemek daha ziyâde nazar-ı dikkati celbedecek ve İstanbul'un isrânını mûcib olacaktır. Böyle bir karar verildiği hâlde Sivas'a avdet olunmayıp orada kalması coğrafi vaziyet ve halkın emzicesi i'tibârîyle derece-i vücubdadır.

3 — Bu tarzda bir karar verildiği hâlde karargâhın buradaki aksâmı hakkındaki mütalâaları nedir? Fırka kumandanlarından haber yok. Fakat elden kaçmadan Ârif'i Amasya'ya göndermek isteyorum. Muvâfık mıdır? Amasya'ya onunla çantayı göndereyim mi? Her ihtimâle karşı beşyüz lira alıkoymak isteyorum. Muvâfık mıdır?

4 — Fimabaad dâimâ ve münhasıran bu şifre ile muhâbere edeceğiz.

3.Kolordu Kumandanı

Re'fet

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin özlük işlerinde bulunan (227 Numaralı Sicil Dosyası)'nda bizzat Re'fet (Bele) Paşa tarafından yazılmış olan, son derece kısa hâl tercemesinde aynen şu bilgiler verilmektedir:

Sivas'da 3. Kolordu Karargâhı Kumandanı ve subayları (ön sırada, sağdan sola Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'dan beşi : Topçu Bnb. Kemâl (Doğan), Kurmay Yarbay Mehmed Ârif (madalyalı), —arka sırada kordonlu— Üstğm. Ârif Hikmet (Gerçekçi) Kurmay Alb. Re'fet (Bele), Dr. Alb. İbrahim Talî (Öngören)) —Â. Hikmet Gerçekçi koleksiyonundan—

Re'fet Bele

Ana adı : Emine

Baba adı : Servet

Doğum yeri ve yılı : İstanbul, 1881¹⁷

Medenî hâli : Bekâr

Tahsili : Harb Akademisi

Vazifesi : Millî Müdafaa Vekili

**I. Dönem İzmir, II. Dönem İstanbul, V. Dönem İstanbul
Meb'usu.**

(1898/1314) târihinde Harbiye Mektebi'ni bitirdim. Tekmil hizmetim Ordu'da ve Jandarma'da geçti. Jandarma'da her rütbe-ye mahsus hizmeti ve nihâyet Umum Jandarma Kumandanlığı vazifesini yaptım. Ordu'da kıt'a ve erkân-ı-harbiye hizmetlerinde bulunarak nihâyet İstiklâl Harbi'nde Ordu Komutanlığı yaptım. Birinci ve İkinci Büyük Millet Meclisi'nde meb'usluk etdim. Birinci Meclis'de ilk def'a Dâhiliye, bir def'a da Millî Müdafaa Vekilliği yaptım.

1926 senesinde İkinci Millet Meclisi âzâlığından ve Ordu Kumandanlığı'ndan ayrıldım."

I. Dünya Harbi'nde Filistin cebhesinde, bilhassa İkinci Gazze Muharebesi'ndeki başarıları ile ün kazanan Re'fet Bey, Atatürk'le Samsun'a çıkdıktan sonra, Millî Mücâdele'deki hizmetine, merkezi Sivas'da bulunan 3. Kolordu'nun komutanı olarak başlamışdır.

Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'dan en sonuncusu, rahmetli Emekli Hâkim General Hikmet Gerçekçi, vefâtından kısa bir süre önce bize kendileri ve Re'fet Paşa ile ilgili pek değerli bilgiler ve târihî fotoğraflar lütfetmişlerdir. 7 Mart 1970 târihli lûtuftâmelerinde Re'fet Paşa ile ilgili olarak verdikleri bilgi aynen şunlardır:

---

(17) Bâzı kitab, ansiklopedi ve makaleler ile, Re'fet Paşa'run ölümü üzerine gazetelerde verilen haberlerle birlikde yayınlanan hâl tercemelerinde, doğum yeri Selânik gösterilmiş ve yılı değişik kaydedilmiş bulunuyor. Re'fet Paşa'nın yıllarca yâverliğini yapmış rahmetli Emekli Hâkim General Hikmet Gerçekçi'nin 7 Mart 1970'de yazarak bize lütfettiği "Re'fet Paşa'nın hâl tercemesi" yazısında da : "Re'fet Paşa'nın kendisinden işitdiğime göre aslen Bulgaristanlı imiş. Zannedersem Filibe'de doğmuş. Babası subay imiş." tarzında tam açıklık taşımayan bilgiler vardır. Şüphesiz en doğru ve inanılır olanı, bizim buraya aynen aldığımız, bizzat Re'fet Paşa'nın Meclis arşivindeki kendi ifâde ve yazısıdır.

“Samsun’a çıkınca Re’fet Paşa (o zaman albay), Sivas’da 3. Kolordu Kumandanı olarak çalışırken çevresinde vazifeli subaylardan bir kısmının Pâdişah tarafdarı bulunacaklarını Atatürk’e anlatarak, “gizli işlerimiz için bana emin olduğun bir zâbiti ver” demiş. Atatürk de beni çağırdı. “Sen bundan sonra Re’fet ile çalışacaksın” dedi. Bir selâm verdim ayrıldım. İşte benim Re’fet Paşa’yı tanımaklığım böyle oldu. Tabîi Atatürk’le dâimâ temâsımız, gizli muhâberelerimiz, vardı. O târihten itibâren Re’fet Paşa ile Anadolu’daki bütün isyan hareketlerinin basdırılmasında; Dumlupınar’da, Afyon’da ve diğer muhârebelerde ve İstanbul’a girişde dâimâ berâber bulundum; Trakya’ya da birlikte gitdim.

O günleri görmeyen ve yaşamayanlar, İstiklâl Savaşı’nın kolaylıkla kazanıldığını zannederler. Halbuki İstiklâl Harbi’nde biz, bir yandan düşmanla, bir yandan da iç düşmanlarla uğraşdık. Re’fet Paşa’nın kendisinden işitdiğime göre, aslen Bulgaristanlı imiş. Zannedersem Filibe’de doğmuş. Babası subay imiş. Kendisi de evvelâ Jandarma yüzbaşılığına kadar yükselmiş. Daha sonra Harb Akademisi’ne girmiş ve sınıfının birincisi olarak çıkmış (1922). Filistin’de Tümen Kumandanı olarak, bilâhare Gazze’de 22.Kolordu Kumandanı olarak çalışmış. Filistin cebhesinin düşmesinde -ki ben o vakit kendisiyle berâber değildim- esir olmadan ve kendi soğukkanlılığı ile ve birkaç subayla birlikte İngiliz Ordugâhının içinden ve İngiliz nöbetçilerinin selâmlarını alarak geçmiş. Yanındaki subaylar merhum kardeşi Mülâzım Rıf’at; Yâveri Emekli Orgeneral ve Büyükelçi İzzet Aksalur ve Erkân-ı Harb Yüzbaşı Emekli Orgeneral Muharrem Mazlûm İskora’dır. İngilizleri kandırışı da, başlarında İngiliz subaylarına âid şapka ve altlarında İngilizlerden iğtinâm ettikleri kesik kuyruklu iri gövdeli İngiliz atlarının olmasıdır.

Re’fet Paşa cin gibi zekî bir insandı. Türlü isyan ve hareketlerinin yatışdırılmasında başarı göstermesi bundan ötürüdür. Karşımıza çıkan âsiler türlü desîseler yaparlar ve bizi avlamaya çalışırlardı. Meselâ müfreze ile yolda giderken uzakdan görünen bir sürünün arkasına âsiler gizlenir ve bizim geçmemizi beklerler; arkamızdan bizi vurmaya isterler. Re’fet Paşa bu çeşid oyunların hiçbirine gelmezdi. Çok saydığım merhum Hüsrev Gerede Bey, Bolu İsyanları’nda Hey’et-i-nâsiha ile Gerede’ye gidiyor. Halk bunu görünce

davul zurna ile, sanki memnunluk duymuşlar ve teslim olacaklarmış gibi karşılamaya çıkarlar. Hüsrev Bey de duruma sevinerek ve hiçbir tedbir almadan yoluna devam ediyor. Gerede kasabasına gelince kendisini esir aldıklarını söylüyorlar ve fakat fenâ muâmele yapmıyorlar. Daha sonra Millî Kuvvetler tarafından kurtarılmışlardır. Geredelilerin çok mârifetleri vardı. İsyân hâlindeyken bir subay yakaladılar mı cezâzı kurşundu. Gerede'ye karşı bizim birileri karakolumuz vardı. Sekiz-on erden ibâretti. Başlarında Süvari Mülâzımı -okulda Monşer diya tanınan- Ali Rıza Bey bulun-

Re'fet Paşa, Demirci Mehmed Efe, Çerkes Edhem, Mestan Efe ve Sarı Zeybek Edib ile.
—Â. H. Gerçekçi Koleksiyonu'ndan.

yordu. O târihlerde birçoklarımızda subay üniforması olmadığından ve gelişi güzel elbiseler giyildiğinden, Rıza Bey'in üzerinde de subaylığa işâret bir rütbe vesâire gibi emâre olmadığından karakol âsiler tarafından çevrilince, karakolu teslim alırlarken subayınız kim diye erlere sormuşlar. Erler de daha önce kararlaştırdıkları gibi, bizim subayımız yok; Konyalı bir Çavuşumuz var diye Rıza Bey'i göstermişler. Âsiler erleri köylerine göndermişler.

Rıza Bey'i de "sen Çavuşsun köye gidemezsin" diye Gerede'ye getirmişler. O târihde âsilerin reisi yanılmayorsam Mid-

**Hey'et-i Temsiliye Reisi
Mustafa Kemâl Paşa**

had Dayıoğlu adında bir zatdı. Onun evine hizmetçi olarak götürmüşler. Her gün çocuklarını okula götürmek ve çeşmeden su taşımakla vaziflendirilen Rıza Bey de, işin ucunda ölüm korkusu olduğundan vaziyeti idâre etmiş. Ne vakit ki Re'fet Paşa suvarileriyle Gerede'ye girdi, Ali Rıza Bey de bayram yaptı. Hemen bize katıldı ve subay işâretlerini ve rütbesini takındı; **Geredeliler** de şaşırıldılar.

Yine, Yunanlılara karşı duran Menderes vâdisinde Demirci Mehmed Efe; Alaşehir vâdisinde de Çerkes Edhem kuvvetleri vardı. Bu kuvvetler arasında bir âhenkden vazgeçdik, bâzı hâllerde çatışmalar bile oluyordu. Aradaki bu anlaşmazlığı gidermek ve karşımızda yalnız bir düşmanın olduğunu taraflara anlatmak için Demirci'yi de yanına alarak bir grub hâlinde Alaşehir'e gitdik. Re'fet Paşa ihtilâfı halletti; hep bir arada samimi fotoğraflar çekirdik.

Zamanla memleketdeki isyanlar basdırıldı. Aziz Türk milletinin gayreti ve büyük Ata'nın gayret ve himmeti ile Yunan Ordusu da mahv ve perişan edildikten sonra; Ankara'da bulunan Re'fet Paşa, Atatürk tarafından İzmir'e dâvet edildi, gitdik. Mudanya'da bir mütâreke yapılmasına karar verilmişti. Mareşal Fevzi Çakmak, İsmet Paşa, Re'fet Paşa Mudanya ve Bursa'ya geldiler. Mudanya'da sâhilde zannedersem eşrafdan Hâfız Ahmed Efendi'nin evinde mütâreke müzakereleri yapılacaktı. İngiliz generali Harrington, Iron Duke zırhlısı ile; Fransızların murahhası General Charpy, Edgar Quinet zırhlısı ile; İtalyan murahhası General Mombelli de bir İtalyan yatı ile 3 Ekim 1922'de alessabah İstanbul'dan Mudanya'ya geldiler. Fransız Franklin-Bouillon da mevcuddu. 10 Ekim 1922 târihine kadar birçok fâsılalarla müzakereler devam etdi. Nihâyet 11 Ekim 1922 saat üçde mütâreke imzalanmak üzere celse tâtil edildi. Muayyen saatda Yunan murahhası General Mazarakis hükûmetinden son tâlimâtı almadığından imza edemeyeceğini söyleyerek işi savsaklamak istedi ise de bu def'a Müttefik Kuvvetler generalleri, Yunan generalinin alacağı cevap menfî de olsa mütârekenin mûteber olacağını söylediler. Bu sûretle 3 Ekim 1922'den 11 Ekim 1922 Çarşamba günü saat 6.00'ya kadar süren Mudanya Mütârekenâmesi imzalandı ve karşılıklı teâiti edildi. Müttefik generaller gemileriyle İstanbul'a; bizim murahhaslarımız da Bursa'ya, Çekirge'de ikametlerine ayrılan zannedersem Saatci Ali Efendi'nin evine dön-

**Hey'et-i Temsiliye Reisi Mustafâ Kemâl Paşa ile Hüseyin Rauf Bey,
Re'fet Bey'i de hey'ete üye seçtirmişlerdi.**

düer. Mütâreke ahkâmına göre de 14/15 Ekim 1922 gece yarısından sonra Doğu Trakya'yı Yunanlılar terketmeğe başladılar. Gülnihâl Vapuru İstanbul'dan Mudanya'ya geldi ve bizi yanımızdaki jandarmalarla birlikte İstanbul'a getirdi."

Askerî vazifesi gereğince Erzurum Kongresi'ne şahsen katılmamış; fakat bu kongrece seçilen ilk Hey'et-i Temsiliye'nin 9 üyesinden 5'i tarafından, sonuncu ve asıl 16 kişilik Hey'et-i Temsiliye'ye üye seçilmiştir. Sivas Kongresi'nin hazırlanmasında mühim hizmetler görmüş ve bu kongreye 10. Hey'et-i Temsiliye üyesi olarak, Mustafa Kemâl Paşa'nın mümessillere takdimi ile katılmışdır ¹⁹.

Bilindiği gibi, Hey'et-i Temsiliye, Erzurum ve Sivas kongrelerince kabûl edilen nizamnâme ve alınan kararlar uyarınca Erzurum Kongresi, ilk Hey'et-i Temsiliye ve Sivas Kongresi tarafından seçilmiş 16 kişilik hey'etdir.

Erzurum Kongresi'nin 14 günlük çalışması sonunda yapılan nizamnâme gereğince, 7 Ağustos 1919 târihinde, kongre umûmî hey'etince seçilen 9 kişilik ilk Hey'et-i Temsiliye, şu üyelerden ibâretti:

1. Mustafa Kemâl Paşa : Sâbık III. Ordu Müfettişi, askerlikden müsta'fi.

2. Hüseyin Rauf Bey: Sâbık Bahriye Nâzırı.

3. Hoca Râif Efendi : Sâbık Erzurum Meb'usu.

4. Eyubzâde İzzet Bey : Sâbık Trabzon Meb'usu.

5. Hacısâlih-zâde Süleyman Servet Bey: Sâbık Trabzon Meb'usu.

6. Şeyh Hacı Fevzi Efendi : Erzincan'da Nakşî Şeyhi.

7. Tokatlı Bekir Sâmi Bey : Sâbık Beyrut Vâlisi.

8. Sâdullah Efendi : Sâbık Bitlis Meb'usu.

9. Hacı Mûsâ Bey : Mutki'de aşîret reisi.

Nizamnâmede 9 - 16 kişiden kurulabileceği belirtilmiş olduğundan, önce 9 kişi seçilerek teşkil edilmiş bulunan bu ilk Hey'et-i Temsiliye, aynı zamanda Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurucuları sayılmışdır. Bu Hey'et-i Temsiliye, Doğu illerinde mevcut bütün millî kuruluşların yaşamasını ve devâmını sağlayacak tedbirleri almakla vazî-

(18) Fethî Tevetoğlu : Hey'et-i Temsiliye maddesi, Türk Ansiklopedisi, c. XIX, ss.199-200.

(19) Uluğ İğdemir : Sivas Kongresi Tutanakları, Ankara 1969, s.29.

feliydi. Gaye, bütün Millî Mücâdele kuruluşlarının bu Hey'et-i Temsîliye çevresinde toplanarak, aralarında âhenkli bir bağ kurulması ve böylece

Re'fet Bey (Paşa) Konya'da halka hitâb ediyor (Sağda merkezde dinleyenler arasında : Miralay İsmet Bey (İnönü), Kur. Bnb. Salih Omurtak, Konya Vâlisi Subhî Bey, Abdulhalim Çelebi bulunuyor). —Â. H. Gerçekçi koleksiyonundadır

millî hedefe hızla ve kolaylıkla erişmenin gerçekleştirilmesi idi. Nizam-nâme, vatanın bütünlüğü ile milletin bağımsızlığını sağlamak yolunda Hey'et-i Temsîliye'ye çok geniş yetkiler veriyor, her türlü siyâsî ve idârî tedbir ve karar almak hakkını tanıyordu. Bu bakımdan Hey'et-i Temsîliye, kurulacak millî devletin bir geçici hükûmeti gibiydi. Mustafa Kemâl Paşa, yakın silâh ve mücâdele arkadaşı Re'fet Bey'in davranış ve yazılarına zaman zaman sinirlenmişse de, zekâ, kabiliyet ve çalışmalarından umûmiyetle memnun olacak ki, nizamnâmenin teşkilât bölümündeki 7. madde ekinde bulunan hüküm gereğince, yanındaki dört Hey'et-i Temsîliye üyesi ile, Samsun adayı gösterilen Boşnakzâde Süleyman ve Re'fet beylerden, Re'fet Bey'i ittifakla üye seçdirerek sayılarını 10'a çıkarmışlardır²⁰.

Millî Mücâdele'ye başladıkları ilk günlerden i'tibâren İstanbul Hü-

---

(20) Mahmud Goloğlu : Sivas Kongresi, Ankara 1969, ss. 196-107.

kûmeti'nin kendilerini geri aldirtmasi tehlikesine karşı vazifeden ve Ordudan istifayı Mustafa Kemâl Paşa'ya teklif eden Re'fet Bey'in 17 Mayıs 1919'da irâde-i seniye ile 3. Kolordu Komutanlığı'na tâyininden beri²¹, her faâliyeti ve davranışı düşman kumandanlarca da dikkatle ta'kib ediliyordu. Milne, Amiral Sir Somerset Arthur Gaugh Calthorpe'a yazdığı 8 Temmuz 1919 târihli yazısında²² Re'fet'in, Gurkha Taburu'nun memleket içerisine gönderilmesini protesto etdiğini; bunun için Deeds delâletiyle geri çağrılmasını istediğini²³ bildiriyor, İ'tilâf kumandanlarının emirlerini hemen yerine getiren İstanbul Hükûmeti, 13 Temmuz 1919 târihinde Re'fet Bey'i vazifesinden azletmişdir²⁴

**Albay Re'fet Bey ve Yılveri Üçm. Arif Hikmet (ellerini önünde kavuşturmuş)
16 (29) Aralık 336 (1920) Isparta'da Demirel harekâtında.**

Tevcîhat

Üçüncü Kolordu Kumandanı Miralay Re'fet Bey'in yerine Harbi-

(21) Takvîm-i Vakayî', 20 Mayıs 1919, Nu. 3553.

(22) Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, IV 668.

(23) Takvîm-i Vakayî', 17 Temmuz 1919, Nu. 3600.

ye Dâiresi Reisi Miralay Salâhaddin Bey ve Harbiye Dâiresi Riyâseti'ne de Yirmiikinci Kolordu Kumandan-ı sâbıkı Miralay Ömer Lûtfi Bey tâyin olunmuşdur.

Bu irâde-i seniyyenin icrâsına Haribiye Nâzırı me'murdur.

14 Şevval 1337

13 Temmuz 1919

Harbiye Nâzırı

Sadrâzam Vekili

Ferid

Mustafa Sabri

Mehmed Vahideddin

Raporunda: "Albay Salâhaddin beni tebdile geldi. Heathcote Smith beni İstanbul'a götürecekti. Bugün Kavak'dan Sivas'a hareket ediyorum." diyen Re'fet Bey, 18 Temmuz 1919'da İstanbul'a gitmeyerek ve Mustafa Kemâl Paşa'nın tâminine uygun davranarak, Amasya'dan Sivas'a hareket etmiştir²⁴:

Re'fet Bey, 22 Temmuz 1919 günü Sivas'dan şu uzun telgrafı göndermiştir²⁵:

Âsâyişe mûtaallik ve gayet aceledir.

1828

Sivas, 22.7.1919

Erzurum'da Üçüncü Ordu Müfettişliği Vekili
Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerine

1 — Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'ne: Telgrafınızı Salâhaddin Bey'den ayrıldıktan sonra aldığım için kendine veremedim. Salâhaddin Bey'i herkes gibi siz de âlâ tanırsınız. Müteredit tabiatlı bir zat. On günden fazla bu mıntakada kalmamak niyetiyle gelmiş. Az kaldı kumandayı almadan geri kaçacaktı. Kendisini te'min ve tatmin ederek vazife-i vataniyesini hatırlatdım. Memleketini har hâlde sever ve fakat vakitsiz icraata gelemmez. Aşağı yukarı Vali Reşid Paşa'dan biraz daha iyi. Onüçüncü Kolordudan geçen eslihadan

(24) Kemâl Atatürk : Nutuk, İstanbul 1950, c. I, S. 57 ve Vesika 35.

(25) a - Kemâl Atatürk : a.g.e., c. I, s. 58-61.

b - Mazhar Müfid Kansu : Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Ankara 1966, c. I, ss. 61-64.

mâlûmatdar olduğu gibi bu işin tesviyesi için İstanbul'da dahi çalışmış ve muvaffak olmuş. Buraya intihabı Cevad Paşa tarafından olmuş. Binaenaleyh maksada muzır olamaz ve hiçbir mahfil-i ahâlîde gayeye mugayir tek bir söz söylemez. Bilâkis maksad dâhilinde ve fakat sâkit bir suretde çalışmayı vâdetti. Sâdık Beyle münasebeti hakkında verilen mâlûmata inanamıyorum. Zâten, aldığımız haberi iyi tevsik ve muayyen bir program tanzim etmeden çalışmak kuvvetlerin ziyânını mûciboluyor. Şark ahvâli hakkında, bana, verdiğiniz mâlûmata, aldığımız mübâlâğalı haberlere kapılmamış olsaydınız, ihtimal ki ben vaziyeti daha iyi idâre eder ve kumandayı terke mecbur kalmazdım. Re'sen karar verecek insanların, hakikî vaziyeti bilmeleri lüzumunu siz de takdir buyurursunuz. Binâenaleyh Salâhaddin Bey'i maksadsız bir sûrette ürkütmek ve hayır dedirtmekle ne çıkacak? Zâten o kaçmaya hazır. Yerine acaba kim gelecek? Emirlerinizin kısa ve sarîh olmasını rica ederim. Salâhaddin Bey hakkındaki telgrafınızı lütfen bir daha okuyunuz. Fırtına ile başlayıp sükûnet ile hitam bulan bu telgrafdan kat'î maksadınızı çıkaramadım. Mâmâfih birkaç güne kadar Salâhaddin Bey Samsun'dan avdet ediyor. Kendisiyle görüşeceğim. Herhalde mûmâileyhi muvafık bir tarzda maksad dâhilinde idâre için ittihâz-ı tedâbir ediyorum.

2 — Samsun'a çıkarılan İngiliz taburunun, buradaki Hindli Müslümanları değiştirmekle beraber, bilhassa Sivas'da bulunduğunu zannetdikleri zâtîâlîlerine karşı bir tehdid maksadıyla çıkarıldığını, İngilizlerle temasımda anladım. Beni İstanbul'a gitmeye ikna için, Kavak'da bulunduğum zaman bir İngiliz Binbaşısı geldi. İngilizlere gösterdiğim mukavemetden istifade ederek ve fakat zâtîâlîlerini dûçâr-ı za'f etmek için beni aldıldıklarını açıkdan söyledi. Zâtîâlîlerinin diğer mesnedi Kâzım Paşa imiş, binâenaleyh Kâzım Paşa, İngilizlerin ısrarını mûcibolacak zâhirî bir sebep vermemelidir. Ferid Paşa'nın istifası hengâmında Kâzım Paşa'yı vekâlete tâyin etmesi İstanbul'dakilerden bir kısmının fena bir maksadı olmadığını gösteriyor. Fakat İngilizlerin ısrarı karşısında bir şey yapamazlar. Kâzım Paşa'nın vekâlete tâyini de Salâhaddin Bey'in Sâdık Bey hesabına buraya gelmediğine delildir.

3 — Benim İstanbul'a celbim için İngilizlerin sûret-i resmîyede İstanbul'u tazyik etmeleri pek muhtemeldir. Çünkü benim ile İngi-

lizlerin arasında sûret-i resmîyede bir mecrâ var. Bu tazyik artarsa Salâhaddin Bey'i müşkül bir vaziyette bırakmamak için izimi kaybedeceğim.

4 — Hâmid Bey'in tebdili şâyiası henüz tahakkuk etmedi. Mûmâileyhin mahallinde ibkası için gerek Salâhaddin Bey* ve gerekse İngilizler İstanbul'a müracaat etdiler. Mûmâileyhin tebdili teşebbüsü Dâhiliye Nezâreti ile kavga etmesi neticesidir. Salâhaddin Bey'in yerine, Konya'ya Sedad Bey'in geldiği daha doğru değildir. Her ne kadar tek mil kumandanların tebdil edileceğini istihbar etdiğini mûmâileyh yazıyorsa da, Kâzım Paşa'nın vekâlete tâyini bunun aksini gösteriyor.

5 — Sivas Kongresi hakkında Sadâretten doğruca vilâyetlere tebliğ olunan 20 Temmuz 1919 târihli telgrafnâmeyi gördünüz mü? Karahisar'daki Fırka Kumandanı bu kongreye murahhas intihâbı için buralara beyannâme neşretmiş. Bu tarz-ı hareketi muvafık buluyor musunuz? Alman sulhü ve Şarkdaki sükûnet, vaziyetin inkişâfına intizâren, bizim de ihtiyatkâr bulunmaktığımızı icabetdirmiyor mu? Şahsım hakkında hiçbir endişem olmadığını artık anlamışsınızdır. Yalnız kararsız ve programsız hareketlerle maksadı ihlâl edeceğiz. Ya ihtiyatkâr olalım veyâhut hemen işi açığa vuralım. Fakat ikisinden birini yapalım. Sivas Kongresinden hâl-i hazırda bir fayda ümidediyor musunuz? Bugünkü vaziyete nazaran bu kongrenin Sivas'da ve alenî bir tarzda yapılmasını tehlikeli bulmuyor musunuz? Cenup istikametlerinden Sivas'a gelecek bir darbe bilhassa bu vilâyet ahâlisinin kansızlığı sebebiyle Anadolu'yu ikiye ayırır ve pek tehlikeli olur. Bunun için bu vilâyetin, son zamana kadar âdetâ bîtaraf görünmesi pek ziyâde hâiz-i ehemmiyettir. Bu kongrenin mutlaka akdine lüzum varsa aldığımız haberlere nazaran, murahhasların vürûdu mümkünse acabâ bunun Şarkda bir mahâlde akdi daha muvafık olmaz mı?

6 — Sivas ve Amasya şehirleri halkı pek mülevves, kazalarda, köylerde halk bunlara nazaran pek çok iyi. Fîmâbad ona göre tanzîm-i mesâi edeceğim.

7 — İstanbul'dan aldığım haberde buradaki Harekât-ı Milliye'nin hiçbir fırka veyâhut bir şahsın âmâl-i mahsusasını tatmin maksadıyla olmayıp sırf selâmet ve istiklâl-i millînin te'mini gayesine mâtuf olduğu hakkında, taraf-ı âlîlerinden, bir beyannâme neşri

(*) Bir diğ er Salâhaddin Bey'dir.

suretiyle İngilizlerin teskini tavsiye olunuyor. Buna lüzum görüldüğü hâlde, ben bunun taraf-ı âlilerinden bir beyannâme şeklinde değil, belki Erzurum Kongresinin mukarreratına ithâlen neşri muvafık olacağını zannediyorum.

8 — Ajanslar, Meclis-i Meb'usan intihâbatından bahsediyorlar. Bu hususda ne düşünüyorsunuz? (Re'fet)

Üçüncü Kolordu Erkânıharbiye Reisi
Zeki

Bu telgrafa Mustafa Kemâl Paşa'nın verdiği cevap ise şudur²⁶:

Şifre

Zâbit mârifetiyle keşidesi

Aceledir

171

23.7.1919

Sivas'ta Üçüncü Kolordu Erkânıharbiye Reisi Zeki Bey'e Re'fet Beyefendiye:

1 — Salâhaddin Bey hakkındaki telgrafı bir defa daha okumak üzere aradım. Fakat bulunamıyor. Hatırladığıma göre mîr-i mûmâileyh hakkında bahsolunan husûsât İstanbul'dan bildirilmişdi. Her alınan haberi, arzu edildiği veçhile tevsik, nâdiren müyesser olur. Şark ahvâli hakkında aldığımız mâlûmat, mübalâğadan ârî olmakla beraber, bize yanlış bir hatve atdırmış değildir, kanaatindedim. Mukadderatımızda, yalnız Şark hâdisâtının tecelliyâtı esasına istinadla iktifa edilmiş değildir. Teşkilât-ı Milliyeye vüs'at ve uzviyet vermek, kongrelerle âmâl-i milliyeyi temessül ettirmek, orduyu Teşkilât-ı Milliyeye müzâhir bulundurmak, maksad-ı millînin ziyânına meydan vermemek için kumanda, silâh mesâilinde, mâlûm kat'î kararı vermek hususâtında yapıldığından başka türlü ve daha müteenni davranmak, acaba bugünkü semereyi verebilir miydi? Herhâlde vaziyet-i hâzıra, cümlelerin memnuniyetini mûcib de-recededir.

2 — Kâzım Paşa'nın vekâlete tâyini pek münasib olmuşdur. İngilizlerin ısrarını mûcib zâhirî bir sebep vermemiye çalışıyor. Fakat

(26) Kemâl Atatürk : a.g.e., ss. 61-63.

silâh meselesi ve Tarabzon'a ihraca mümanaat keyfiyetinde müsamahakâr davranamayacağımız âşikârdır. Halbuki bu sebebler İngilizlerin elbetde hoşuna gitmeyecektir.

3 — İngilizler, benim İstanbul'a celbim hususunda fevkalâde ısrar ve hükûmeti son derece tazyîk etdiler. Hükûmet ve Zâtı-ı şâhâne ile, makina başında, günlerce devam eden muhâberatda, bu cihet pek âşikâr bildirildi. Bu muhâberat, mülâkatımızda manzûr-u âlileri olacaktır. Fakat, meslekden istifa edince ısrar hitam buldu. Buna kıyâsen zât-ı âlîniniz hakkında da, istifadan sonra büyük ısrar me'mul etmem. Mâhaza aksi takdirde dahi, izinizi kaybetmekden ise, Salâhaddin Bey'in müşkül vaziyete girmesini tercih ederim. Burada Hâlid Bey hakkında, hükûmet ve İngilizler, Kâzım Paşa'ya çok ısrar etdiler. Kâzım Paşa bir şey yapılamayacağını söylemekte ısrar suretiyle, elyevm Hâlid Bey gayriresmî, fırkasına sâhib bulunuyor.

4 — Hâmid Bey, son bir telgrafiyle hepimizden daha seri' hareket arzusunu izhar ediyor. Şimdilik tâdil olundu.

5 — Sivas Kongresi hakkındaki telgrafı henüz görmedim. Filhakkâ bâzı yerlerde müsbet ve bâzı yerlerde de menfî ifratkârlık görülüyor. Şübhesiz vaziyete göre müsmir harekâtta bulunabilecek sûrette ihtiyatkâr hareket taraftarıyım. Umum için bu kat'i ve sarîh program, bugün in'ikada başlayan Erzurum Kongresi müzâkerâtından çıkacaktır.

Sivas Kongresi'nden pek çok fayda beklerim. Bugün değil. Sivas Kongresi ilk mevzu bahis olduğu gün dahi her taraftan ve bilhassa cenubdan bir darbe vürûdunu ağıleb-i ihtimâl gördüğüm ve bu sebeble müdafaa tedâbiri zmnında ricada bulunduğum derhâtır buyurulur. Mâhazâ, Erzurum Kongresinin devâm-ı in'ikadı esnasında, Sivas'a vürûdedecek murahhasların mikdarına ve Erzurum Kongresinin yapacağı te'siratla hâdis olacak vaziyete göre daha amelî ve emin bir sûret dahi düşünülür.

6 — Tanzîm-i mesâi hususundaki nokta-i nazar-ı biraderileri pek musibdir. Mâhazâ şehirlileri de millî his ve te'sir altında tutmaktan hâlî kalınmayacağını ümid ederim.

7 — Harekât-ı Milliye'nin gaye ve maksadı, kongre mârifetiyle ta'mim olunacak beyannâmelerle tasavvur buyurduğunuz veçhile neşrolunacaktır.

8 — Meclis-i Meb'usan toplanmalıdır. Fakat İstanbul'da değil, Anadolu'da. Bu husus kongrede tezekkür ve bunun üzerine teşebbüs edilecektir. Cümleten gözlerinizden öperiz kadreşim.

(Mustafa Kemal)

Üçüncü Ordu Müfettişliği Erkânıharbiye Reisi
Miralay Kâzım

Bu konu ile ilgili olarak Kansu eserinde şu tamamlayıcı bilgiyi kaydetmektedir²⁷:

“... Hayâti Bey Amasya'daki Beşinci Fırka kumandan vekili Ârif Bey'in (bilâhare İstiklâl Mahkemesi kararı ile sûikasd hâdisesinde i'dam olunan) Amasya'dan çektiği şifreyi getirdi. Sabahın alaca karanlığına rastlamasına rağmen, Mustafa Kemâl Paşa'yı müstehrik eden ve yorgunluğunu alan bir telgrafdı, bu. Hulâsası şuydu: Salâhaddin Bey (Kolordu Kumandanı) hâlen Samsun'dadır. Şahsî kanaat ve hareket tavrının ne merkezde olduğunu ve olacağını bilmem. Ancak, Re'fet Beyle Amasya'da konuşum. Edindiğim intibâa göre, Salâhaddin Bey i'câbında İngilizlere mukavemet edecek kadar cür'et sâhibi olmayacaktır.

Re'fet Bey 18 Temmuz 1335'de Sivas'a hareket etdi. İsti'fasının kabul edilip edilmediği hakkında henüz Harbiye Nezâretinden kendisine hiçbir tebligatda bulunulmuş değildir.

Ünye ile Niksar arasında iki taburumuz harekât hâlinededir. İ'câbında mezkûr istikametın seddi ve Sivas'ın emniyeti için gerekli tedbirler alınacaktır.”

Nutuk'da²⁸ ve ondan kopya edilerek yazılmış Kansu'nun kitabında²⁹ Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa imzâsı ile 15. Kolordu Kumandanlığı'na gelmiş 30 Temmuz 1919 târihli emirde: “Mustafa Kemâl Paşa ile Re'fet Bey'in mukarrerât-ı hükûmete muhalif ef'al ve harekâtlarından dolayı hemen derdestleriyle Dersaadet'e i'zamları...” denildiği yazılıdır ki, bunun doğrusu “Re'fet Bey” değil, “Rauf Bey” dir. Nitekim Kâzım Karabekir Paşa, Harbiye Nâzırı'nın kendisine çektiği bu

(27) Mazhar Müfid Kansu : a.g.e., ss. 68-69.

(28) Kemâl Atatürk : a.g.e., s. 71.

(29) Mazhar M. Kansu : a.g.e., s. 88.

telgrafın tam ve doğru metnini kitabında “Rauf Bey” olarak yayınlamakda ve verdiği 1 Ağustos 1919 târihli (C : 30.7.1335 Merkez Dâiresi 2733 Şifreye) cevabında da, Mustafa Kemâl Paşa ile Rauf Bey’in adları geçmekte³⁰, Re’fet Bey’den hiçbir şekilde bahsolunmamaktadır.

4 Eylûl 1919’da başlayacak Sivas Kongresi’nin arefesinde, Erzurum’dan “Sivas Vâlisi Reşid Paşa Hazretlerine” yazdığı 20 Ağustos 1919 târihli yazısını Mustafa Kemâl Paşa şu cümle ile bitiriyordu³¹: “İhtirâmât-ı mahsusamın kabulünü, Salâhaddin ve Re’fet Beyefendilere selâmımın tebliğini istirham ederim muhterem Paşa Hazretleri.”

Nihâyet Sivas Kongresi’nin 7 Eylûl 1919 - Pazar günkü üçüncü genel toplantısında, oturuma başkanlık eden Mustafa Kemâl Paşa, Re’fet Bey’i kongreye şöyle takdim eder³²:

“Reis Paşa — Efendim celse küşad edilmiştir; müsaade buyurursanız müzakerâtımıza iştirâk etmek üzere Hey’et-i Temsîliye âzâsından olan Re’fet Beyefendi’yi hey’et-i âliyenize takdim ediyorum. Fâzıl Paşa — Maaliftihar...”

Sivas Kongresi Tutunakları’nda aynen zabta geçmiş olan Re’fet Bey’in konuşmalarını, müsbet - menfî tarafları ile buraya aynen aktarmayı, târihin, gerçekleriyle aydınlanması için faydalı ve zarûrî buluyoruz:

“7 Eylûl 1919, saat 4,10, İkinci Celse.

Husrev Sâmi Bey — Bu altı kişiyi kim intihab edecek?

Reis Paşa — Kongre intihab edecek.

Şükrü Bey (Karahisar) — Fakat bu madde tâdil edilmeden nizam-nâmeye tevfiğ-i hareket edilmiş olmaz. Bu sene bu sûretle ta’dil edilsin. Gelecek sene bu mikdar tezyid veyâ tenkis edilebilir.

Re’fet Bey — Bu sene her yerden ayrı ayrı mümessil ta’yin etdirmek kabil değildir; hattâ tekmil Osmanlı memleketlerindeki hey’et-i merkeziyelerle muhâbere imkânını bile göremiyorum. Binâenaleyh altı kişi daha intihab edib hey’et-i mecmuası hakkında doğrudan doğruya kongre tarafından intihab edilmiş diyebiliriz. Bu sûretle bu mümessiller tekmil memleketin mümessili olur; eğer bunlardan biri vefat edecek olursa, yerine geçecek zâtı ya Hey’et-i Temsîliye intihab eder veyâhud şimdiden namzedler tâyin olunur.

(30) Kâzım Karabekir : a.g.e., ss. 98-100.

(31) Mazhar M. Kansu : a.g.e., s. 159.

(32) Uluğ İğdemir : a.g.e., ss. 29.

Hâmi Bey — .....

Mazhar Müfid Bey — Re'fet Bey'in fikirlerine bendeniz de iştirâk ederim.

Şükrü Bey (Karahisar) — Bendeniz de Re'fet Beyefendi'nin tekli-finin aynen kabulünü teklif ederim."

8 Eylül 1919 - Pazartesi, saat 3,50, İkinci Celse:

"Re'fet Bey — Manda nedir?.. Bunun mâhiyet-i hukukiyesinden bahsetmezden evvel mâhiyet-i siyâsîyesinden bahsetmek isterim. Bu-nu anlatmadan evvel meselenin cevabını vermeyeceğim. Ben de bir-kaç gündür duyduklarımı ve öğrendiklerimi arz etmek istiyorum. Bu mandadan evvel bir Wilson prensibleri vardı ve o prensibler mû-cibince Anadolu'nun Türklerle meskûn olan aksâmı istiklâl-i tâm ile Türklerin elinde kalacaktı! Mütâreke de buna ne derece i'timad etdik, bilmem; fakat herhalde medenî bir devletin kuvvet ve mik-netiyle sözünü te'yid edeceğine güvenerek silâhlarımızı teslim et-dik! Mütârekeyi yaptığımız zaman işte bu bütün kâinatın ma'lûmu olan prensibler mûcibince elimizde hiç değilse Türklerle meskûn ma-hallerin bir istiklâl-i tâm dahilinde kalacağı va'di karşısında idi. İki-de birde bahsolunan ve evvelâ hiç kimse tarafından kabul olunmayacağı zannolunan Cemiyet-i Akvâm en nihâyet mandayı üç şekle taksim ettiği, yâni Afrika ve sâir yerler akvâm-ı ibtidâiye-siyle yeni teşekkül edecek devletler ve bir de bizim gibi devletler için ayrı ayrı mandalar vaz'ettiği zaman, mandanın esas i'tibari-yle istiklâle münafi olmayacağı anlaşılıyordu. Çünkü müstakil bir hâle ifrağ edilen milletlere de manda vaz'edilecekti! Fakat acaba böyle miydi? Acaba manda istiklâli ihlâl etmeyecek miydi? Aca-ba karşı karşıya bulunan bir zayıf ile bir kaviden zayıfı kavisi-nin mandası altına girmekle hakikatde kuvvetin boyunduruğu al-tına girmiş olmuyor muydu? Acaba manda denilen şey, ittifak, muhadenet kelimeleri gibi bir şey miydi? Bizim hakkımız-da bu nasıl mevzu-ı bahis oldu? Şimdi biraz da ondan bahsetmek isterim: Wilson'a karşı diğer dostları, bizim Vilâyat-ı Şarkıye'yi Er-menistan'a ilhak edip bunu, ve bir de İstanbul'u Amerika manda-sına ve diğer yerleri de muhtelif devletlerin mandalarına tâbi tutmaya karar vermişler! Bu suretle istiklâlimiz muhafaza ediliyor, fakat memleket parçalanıyordu! Fakat buna rağmen sözde yine bir Devlet-i Osmaniye bâki kalıyordu! İstiklâlimiz yine bâkiydi. Bir ta-

rafdan da memleketimizin bir kısmını Yunanistan, bir kısmını Fransa ve mütebâkisinin her bir kısmını da birer devlet alıyordu! Böyle bir manda ile ne istiklâl kalır, ne millet ve ne de memleket! Binâ-naleyh manda istiklâli de, milleti de, memleketi de, hülâsa hepsini boğar! Bu hâlin karşısında Amerikalılar Avrupalılar'ın bermûtad bir hilesini hissetmişler: Avrupalılar âtide Rusya'nın Cenûbî memleketlere, Acemistan'a, Suriye'ye ilerlemesi ihtimâline karşı Kaf-dağı gibi bir hâil teşkil etmek üzere Amerika'yı Kafkasya'ya yerleştirmek ve bu hileyi hissetdirmemek için de yaldızlı bir hap şeklinde İstanbul'u kendisine yutdurmak istemişler! Amerikalılar bunu anlayınca "Yok, biz manda, filân, bir şey istemiyoruz!" demişler. Avrupalılar da Amerikalılar'ın işi anladıklarını görünce, herhâlde kendisine bu bekçiliği yaptırmak için, muhtar bir Ermenistan'la, Türklerle meskûn tekmiil Osmanlı vilâyetlerinin mandaterliğini teklif etmişler! Amerikalılar bir rivayete nazaran dünyayı sarsan harb gailelerinin dâimâ Şark'dan ve bilhassa bizim memleketimizden çıktığını nazar-ı itibara alarak, resmî Amerika'nın Şark'daki memurlarını düşünmüşler ve müstakbel muharebelerin önünü alarak Amerika menafi-i ticariyesine hizmet edebileceklerini tahmin etmişler. Eğer biz mandayı kabul etmezsek, ileride Türk, Arap, Kürd ve Ermeni hükûmetleri arasında nizâlar çıkıp Avrupalılar bundan ürkerek muharebe zuhur edeceğinden, şâyet Türkiye'nin eski hududu dâhilinde bütün Osmanlı İmparatorluğu'nun mandasını alırsak, Suriye'nin geniş sâhalarına iner ve bilhassa bu suretle maddî teminat alarak bu müstakbel ateşi şimdiden söndürebiliriz demişler! Fakat bu teklife karşı Avrupalılar da birdenbire: "Bir kere efkâr-ı umumiyenizden ve kongrenizden soralım" cevabını vermişler.. Amerika'nın henüz bir cevap vermemiş olması: "Biz o kadar uzaklarda bir manda kabul edemiyoruz!" fikrinde bulduklarına delil addolunuyor. Amerika hükûmeti mes'eleyi kongreden sormağa da cesaret edemiyor! Herhalde harbden evvelki hududumuzla mandamızı kabul etmek istiyor! Muvaffak olmazlarsa teklif edilen hudud ile ihtimal iktifa edip yine kabul edecekler. Fakat herhalde tekmiil Kafkasya'nın mandasını olsun istiyorlar; eğer bu da olmazsa o zaman Vilâyât-ı Şarkıye mandasını da kabul etmek istemiyorlar. Resmî memurları bizi iyi bilmedikleri için buralar hakkında güzel raporlar gönderiyorlar. Avrupalılar'ın entrikala-

rından usanmış olan Türklerin Amerika'yı bir münci bileceklerini, Amerikalılar'ı iyi karşılayacaklarını ve mefkûre sahibi, insaniyet-perver Amerikalılar'a karşı pek ziyâde hüsn-i kabul göstereceklerini ve binâenaleyh Amerika'ya sâfiyetle merbut olacaklarını yazıyor ve söylüyorlar. Acaba Amerika efkâr-ı umûmiyesi bu te'minâtı ve binnetice bizim mandayı kabûl edecek mi, etmeyecek mi? Bunu kendileri de bilmiyor! Bir de İngiltere'nin Amerika'ya Türkiye mandasını teklif etmesi, plân tahtında bir entrikadır diyorlar. Maksadı bir takribini bulup Türkiye mandasını Amerika'ya kabul ettirmemek ve bunun üzerine bu lokmaya kendisi konmaktır! fikrinde bulunuyorlar. Benim anladığım, öğrendiğim işte budur. Mandamızı Amerika'nın kabul edip etmeyeceğini kesdirmek henüz müşküldür. Herhalde biz onlara: "Biz sizi kabul ederiz!" demeyeceğiz; onların kabul etmeleri lâzımdır. Demin bahsetmişdim: Manda ve İstiklâl... Kuvvetli misiniz? İstiklâliniz vardır. Zayıf mısınız? Manda altındasınız! Fakat eğer bir manda kelimesini muayyen ve eşkâl-i hukukiyeyi hâiz ve Cemiyet-i Akvâm'ın kefâleti altında telâkki edecek olursak, o zaman nâfile yere hiç kavga etmeyelim: Ha Amerika mandası olmuş, ha İngiliz mandası'... Hepsi bir olur. Halbuki maatteessüf iş o merkezde değildir. Bizim Amerika mandasını tercih etmekten maksadımız, bütün cemiyetleri esir eden, kalbleri, vicdanları söndüren İngiliz mandasından kurtulmak ve sâkin ve milletlerin vicdanlarına riayetkâr Amerika'yı kabul etmektir; yoksa asıl iş para meselesi değildir. Çünkü İngiltere de bize verecek birkaç milyon lira bulabilir. Fakat Amerika'dan uzakdayız, o bizi gelip İngiltere gibi tazyik edemez! Bu uzaklığın mahzuru da indelhâce gelip bizi muhafaza edememesi olacaktır. Fakat buna mukabil bize olacak yükü az olur. Lâf itibariyle manda ile istiklâl birbirine mâni şeyler değildir. Yalnız eğer biz hakikatte kuvvetli olmayacak olursak, işte o zaman mandanın altında eziliriz ve o zaman manda bizim için muhil-li istiklâl olur. Bir de diyelim ki biz haricî ve dâhilî bir istiklâl-i tâm isteriz! Fakat acabâ kendi başımıza yapabilecek miyiz, yapamayacak mıyız? Ondan evvel, acabâ bizi kendi başımıza bırakacaklar mı, bırakmayacaklar mı? Bunu düşünelim. Şurası muhakkaktır ki bugün bizi İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan taksim etmek istiyorlar. Fakat eğer biz bugün bir devletin kefâleti altında bir sulh akdedecek olursak,

ileride mûsait şerâit altındap bulunur bulunmaz hemen döner ve kendi faidemizi temin ederiz. Lâkin eğer menfi bir vaziyet hâsıl olacak olursa, acabâ büsbütün ziyan etmiş olmayacak mıyız? Bir zamanlar memleketimize karşı istirkap meseleleri vardı; fakat bilâhare anlaşdılar. Meselâ Balkanlarda Yunanlılarla Bulgarlar herhangi basit bir menfaat karşısında birleşerek bizi mağlûp etdiler. Fakat bilâhare tekrar ayrıldılar. Ama biz bir kere ziyan etdikden sonra onlar ayrılmışlar, nemize lâzım? Binâenaleyh herhalde bir kefâlete ihtiyacımız vardır; yalnız burada da bir mes'ele var: Acabâ bu kefâlet parça parça mı olsun, yoksa hey'et-i umumiyemizi şâmil tek bir tâne mi olsun? Bunların herhalde ikincisi yâni tek bir kefâlet olması müreccahdır; bu da ancak Amerika olabilir. Bu işi bitirmek için herhalde bir Amerika kefâleti kabul etmek mecburiyetindeyiz. Yirminci asırda beşyüz milyon lira borcu, harap bir memleketi, pek münbit olmayan bir toprağı ve ancak on, onbeş milyon lira vâridâtı olan bir kavim için bir müzaheret-i hâriciye olmaksızın idâme-i hayat etmek imkânı olamaz! Eğer bundan sonra da bu hâlimizde kalır ve hâricî bir muâvenet sâyesinde terakki edemeyecek olursak, ihtimal âtide Yunanistan'ın bile taarruzlarına karşı kendimizi müdafaa edemiyiz.., Allah muhafaza buyursun, eğer İzmir Yunanistan'da kalsa ve aramızda bir muharebe açılrsa, düşmanımız Yunanistan'dan vapurla asker getireceğı halde acabâ biz Erzurum'dan hangi şömendöferlerle nakliyâtımızı yapabileceğiz? Binâenaleyh Amerika mandası her şeyden evvel bir kefil ve müzahir bulmak için lâzımdır; şimdiye kadar ne çekdiysek, hep İngiltere'den çekdik. Bu sebeble İngiltere'nin elinde oyuncak olmamak için herhalde onun rakibi olan Amerika'nın mandasına muhtacız! Şimdi mağlûp olduğumuzdan, biz düşmanlarımıza ancak Amerika ile beraber, düşmanlarımız kadar müterakki bir memleketle beraber rekabet edebiliriz. Manda eşkâl-i umumiyesiyle istiklâle mâni değildir. Manda, eğer zayıf ve zebun, kabiliyetsiz, kuvvetsiz, kansız cansız ve vicdân-ı millîden mahrum bir milletin omuzlarına yükletilecek olursa, onu ezer. Kavi, zayıfı siyasetiyle, mesaisiyle, hırsıyla âmal ve ihtirasâtına tabi' eder. Binâenaleyh manda şekli-i zâhirîsiyle istiklâle mâni değildir, fakat zâlim bir devlet elinde her şeyden fenadır. Bilmediğimiz korkunç bir şeyin tıbkı ecel gibi bir şeyin karşısındayız. Ona doğru koşuyoruz ve bu defa koşmak lâzım! Menfî siyâset, âtil siyâset, fenadır. Askerlikde bir kaide vardır: Kararsızlık fenadır! Bir

kumandan kararsızlığından mes'uldür. Hulâsa: Biz kat'î ve tam istiklâlimizi isteyelim; hâlen ve âtiyen, dâhilen ve hâricen muğayir-i tefehhüm olabilecek her türlü mandayı da istemediğimizi söyleyelim. Fazla olarak Cemiyet-i Akvâm'a hemen veyâ kariben dühûlümüz hakkını tamâmen te'min edebilecek fennî, sınaî bir yardım, bir müzâheret isteyelim; herhalde Amerika müzâheretini şu veyâ bu şerâit altında istemeliyiz. Fakat bu şerâtin tâyini benim ihtisasım dâhilinde değildir; burada ben bir şey söylemeyeceğim. İster Erzurum Kongresi'nde olduğu gibi Amerika'yı zımnen gösterir ve istersek Amerika sözünü açıktan açığa telâffuz ederiz; veyâhud da îmâ ile anlatırız. Veyâhud Amerika âyânına hitâben bir mektup yazılır; bunu ya Dîvân-ı Riyâset erkânı, veyâ içimizden biri kongre namına imza eder. Bu mektupda: "Biz ne komünistiz, ne bolşevikiz! Biz vatanımızın halâsı ve istiklâli için çalışıyoruz; biz sizden bu hususda muâvenet istiyoruz. Bu arzumuzu Erzurum Kongresi'nin beyannâmesiyle de ihsas etmişdik, Siz bir karar vermeden gelip burayı görünüz. Geliniz anlayınız; biz doğrudan doğruya kabiliyet-i hayâtiyeyi hâiz bir milletiz; bu memleketi imar edin!" diyebiliriz. Hattâ eğer gizli bir surette adam göndermek mümkünse Ünye'den veyâ tanınmayan diğer bir iskeleden bir torpido ile kongre âzasından birkaç zat Amerika'ya gider; propaganda yapar; onlara herhalde maksadımızı anlatır; konferans verir; ve bizi onlara tanıtır. İhtimal ki bu suretle Amerika âyânından buraya bir hey'et de getirilebilir. Ben ortaya bir fikir koyuyorum; bu müzakere edilsin. Bizi ürküten ve ne olduğu belli olmayan İngiltere, hattâ bütün istiklâlimizi bile taahhüd edecek olsa, yine bu sûreti kabûl edip esbâbına tevessül edelim; bu da ya kongremizin beyannâmesine Amerika ismini açıktan açığa sokmak, veyâ îmâ ile anlatmak veyâhud da Amerika âyânına mektup göndermekle olabilir. Eğer bu mâruzatımla müzakerât-ı âtiye için bir mukaddime yapabildimse müteşekkirim.

Reis Paşa — On dakika istirahat edelim efendim."

Re'fet Bey'in manda hakkındaki bu uzun izâhâtından sonra üçüncü celsede söz alan hatiblerden Ahmed Nuri Bey (Bursa delegesi): "... Re'fet Beyefendi'nin söyledikleri gibi, acaba bu kahraman millet, beş devlet-i muazzamaya karşı koyabilir mi?" şeklindeki ümitsizlik ve endi-

şelerini belirttiğinden sonra: "... Amerika'ya bir hey'et gönderilmesini ben de muvafık ve müessir bulurum; bu suretle güzel bir propaganda yapılmış olur." teklifini benimsemektedir.

Daha sora konuşan Hâmi (Dânişmend), Vâsıf Bey (Kara) gibi manda taraftarı temsilcilerinden sonra Rauf Bey (Orbay) mes'eleyi açıklığa kavuşturmuş ve "Amerika kongresinden memleketimizi tedkik edecek bir hey'etin dâvetini" teklif etmiştir.

9/10 Eylûl 1335 Çarşamba gecesi, altıncı umûmî toplantı'da çeşidli konular görüşülürken Re'fet Bey'in yaptığı konuşmalar aynen şunlardır:

"Re'fet Bey — Sadrâzamın bizi İttihadçılıkla itham etmekten maksadı, milletin arzusunu iğtişâş mâhiyetinde göstermekdir, şeklinde tashih edersek, o mahzur izâle edilmiş olur."

"... Hayır, bolşeviklikden bahsetmemeliyiz; çünkü Sadrâzamın bizi hakikaten bolşeviklere teşbih edip etmediğini sûret-i kat'iyede bilmiyoruz."

"... Herhâlde ben şahsen muhâlifim. Biz nasıl bugün Ferid Paşa'yı yalancılıkla itham ediyorsak, ileride bizim de aynı vaziyetde kalmaklığımızdan korkuyorum."

"... Hayır, imza ederim; fakat bu i'tirazım zabıtta bulunsun!"

"... Hâmi Bey ifâdesinde harekât-ı milliyeden bahsediyor; acabâ Ferid Paşa o notasında harekât-ı milliyeden bahsetmiş mi?"

Sivas Kongresi Tutanakları, Re'fet Bey'in Amerika mandasını İngiliz mandasına tercih ettiğine dâir uzun sözleri İsmâil Fâzıl Paşa, Bekir Sâmi Bey ve İsmâil Hâmi Bey'den müteşkkil manda lehinde muhtıra vermişleri yeniden teşçi etmişse de, yine birbiri arkası söz isteyen bu mandacıları Reis Paşa (Mustafa Kemâl), celseye on dakika ara vererek önlemiştir.

Re'fet Bey'le üye sayısı 10 olan ilk Hey'et-i Temsiliye'ye, Sivas Kongresi'nce seçilen şu 6 yeni üye ile, tüzüğün gerektirdiği 16 sayısı tamamlanmıştır:

11. Kara Vâsıf Bey : Gazianteb delegeşi, Kurmay Albaylıktan emekli.
12. Mazhar Müfid Bey : Hakkâri delegeşi, eski mutasarrıf.
13. Ömer Mümtaz Bey : Eski Ankara Meb'usu.

14. Hüsrev Sâmi Bey : Eskişehir delegeşi, askerlikden ayrılma.
15. Hakkı Behiç Bey : Denizli delgesi, eski mutasarrıf.
16. Râtıbzâde Mustafa Bey : Niğde delegeşi.

Hey'et-i Temsîliye, kongrenin umûmî ve açık celsesini tâkibeden ilk toplantısını 12 Eylûl 1919 akşamı, Mustafa Kemâl Paşa'nın kendi odasında yapmışdır.

O sıralarda karşılaşılan bir Konya meselesi ve Konya Vâlisi Cemâl Bey dâvâsı vardır.

Bu konu ile ilgili olarak Kansu eserinde şunları belirtmektedir³³:

“Konya'yı her bakımdan nüfuz ve tahakkümü altına almış bulunan Vâli Cemâl Bey; kuvayi millîye rûhunu öldürmek, vatanseverleri ezmek ve Konya'yı millî ülküye menfî bir merkez hâline sokmak için elinden gelebilen her şeyi yapıyordu.”

“... Hey'et-i Temsîliye Cemâl Bey'den gördüğü zorlukla esaslı şekilde mücadele etmek ve onu her ne bahâsına olursa olsun Konya'dan uzaklaştırmak mecbûriyetindeydi. Vaziyeti uzun uzun Hey'et-i Temsîliye'de müzakere etdik ve neticede Re'fet Bey'i Konya'ya göndermeyi kararlaştırdık.”

“... Paşa (Mustafa Kemâl), bundan sonra:

— Konya meselesi bu sûretle bir hâl şekline bağlanmış bulunuyor. Ancak, bir nokta var...

Dedi ve devam etdi:

— Re'fet Bey, yoldan bana gönderdiği bir servis telgrafiyle Konya'da muvaffakiyet te'mini için kendisine İkinci Ordu Müfettişliği salâhiyet ve ünvanının verilmesini istedi. Bilmem biz, böyle bir memuriyet ve ünvanı tevcih edebilir miyiz? Böyle bir salâhiyete mâlik miyiz?

— Böyle fevkalâde bir zamanda fevkalâde salâhiyet ve ünvanların lüzûmuna kaniim Paşam.

Dedim ve mükâlememiz şöylece devam etdi:

— Fevkalâde ünvan ne olabilir? Müfettişlik askerî bir makkamdır. Bir ordu müfettişini tâyin etmek bizim hakkımız değildir.

---

(33) Mazhar Müfid Kansu : a.g.e., ss. 316, 319-320.

— Müfettiş demeyelim ve ordudaki nizam ve tâyinlere müdahale salâhiyet ve hakkını kendimize tanımayalım. Fakat, Re'fet Bey'e Konya ve Havâlisi Kuva-i Millîye Umum Kumandanı, diyemez miyiz?

Hüsrev Sâmi Bey:

— Bu mümkün görünüyor.

Diyerek beni destekledi. Mustafa Kemâl Paşa:

— Arkadaşlarla görüşmedikçe bu hususda hiçbir şey diyemem. Re'fet Bey'e Konya'ya giderken maksada hizmet edecek her türlü salâhiyeti verdik. Verdiğimiz salâhiyet hududsuz bir salâhiyet olduğuna göre, ayrıca bir ünvan ile adlandırmaya lüzum olmadığı kanaatindeyim.

Dedi. Düşündüğümü, düşündüğüm şekilde gizlisiz ve kapaksız açıklamak âdetimdir. O anda kendi kendime şöyle bir zannın te'siri altında kalmışdım:

— Paşa (Mustafa Kemâl), Re'fet Bey'in istediği ünvanı vesile ittihaz ederek ve Hey'et-i Temsîliye'den karar alarak kendisine de herhangi bir ünvan tâyini için yol açmak istiyor! Muhakkak ki, yanılmışım. Ve Paşa'nın ciddî ve samimî îzâhâtını dinleyerek yanıldığımı derhal anladım. Paşa:

— Taşkınlıktan sakınmalı ve hedefimizin yolundan ayrılmamalıyız. Bütün arkadaşlar için hedef tekdir: Vatanın selâmetini te'min. Bunun için de hiçbir ünvana ihtiyaç yoktur.

Paşa'nın bu îzâhâtından sonra, biz de mutâbık kaldık.

— Meseleyi Hey'et-i Temsîliye'nin münakaşasına arz ederiz."

Her nerede bir güçlük, bir baş kaldırma ile karşılaşılsa, meseleyi halletmeye gönderilenlerin biri, hattâ birincisi ve dâima başarı sağlayanı Re'fet Bey olmuştur. Re'fet Bey'in Konya ve çevresinde çeşitli zamanlarda ve vak'alarda gördüğü hizmetler, başlıbaşına bir bölüm, ayrı bir kitab teşkil edecek büyüklüktedir.

Re'fet Bey'in faâliyetleri, işgal kuvvetleri komutanlarınca yine dikkatle tâkibediliyor ve durdurulmak isteniyordu³⁴:

(34) Harb Târihi Dâiresi Arşivi, Dolap 49, Göz 12, Dosya Nu. 142, Vesika Nu. 1066.

20.10.1919

Harbiye Nâzır-ı Celîli Paşa Hazretlerine

Devletlû Efendim Hazretleri,

Ali Fuad Paşa'nın Ankara - Bilecik havâlisinde millî çeteler için cem'-i efrâd ve Re'fet Bey'in Konya ve Beyşehir civârında ayrı maksadla efrad kayıd ve teslih etmekte oldukları bildirilmiştir. Bu gibi harekâtın Mütâreke ahkâmına mugayir olduğu ve dâhil-i memleketde âsâyişi ihlâl edeceğinden gerek muntazam ordu ve gerek müsellâh çeteler için efrad cem'inde bulunulmaması için bu zâbitâna derhâl evâmîr-i lâzime i'tâ buyurmanızı rica ederim.

Bu hususda ne gibi tertibatda bulunulduğunu zât-ı devletlerinden öğrenmekle mübâhî olacağımı ilâveten arz ederim.

Düvel-i l'tilâfiye Bahrîsiyah Orduları

Başkumandanı

General Müne

Konya'yı, Millî Mücâdele'ye karşı âsî bir merkez hâline sokmak için elinden gelen her yıkıcı davranışı geri koymayan Vâli Cemâl Bey'in buradan uzaklaştırılması zarûrî idi. Bu sebeble Hey'et-i Temsîliye'ce Konya'da vazifelendirilen Re'fet Bey'in ordaki Onikinci Kolordu Komutanlığına tâyinini isteyen Mustafa Kemâl Paşa'nın, 3 Ekim 1919'da (3, 12, 13, 15, 20. Kolordu Kumandanlıklarına, K.O. 20 Kumandanı Fuad Paşa'ya ve Konya'da Re'fet Bey'e) yazdığı, "Harbiye Nâzır-ı Cemâl Paşa'nın ilk tebliğine cevab olmak üzere berveçhiâtî telgrafın mahrem olarak müşarileyhe keşide ve imbâsı rica olunur" diye başlayan şifresinin "f" bendi şöyle idi:

"Üçüncü Kolordu Kumandan-ı sâbıkı Miralay Re'fet Bey, bilâsebeb istifaya mecbur edildiğinden bu muâmelenin tashihiyle kendisinin elyevm bulunduğu Konya'da Onikinci Kolordu Kumandanlığı'na tâyini ve Fuad Paşa'nın hakkındaki muâmelenin tashihi ile Yirminci Kolordu Kumandanlığı'nda ibkası.'"³⁵

(35) Gazi Mustafa Kemâl (Atatürk) : a.g.e., s. 143.

Konya, Nâzilli, Bursa, Balıkesir v.b. bölgelerindeki milis kuvvetlerinin Millî Mücadele yararına hizmet görmelerinde; millî cephenin ve millî ordunun kuruluşunda; Konya, Bolu, Gerede, Yozgat isyanlarının basdırılmasında Re'fet Bey'in başardığı mühim vazifeler, başlıbaşına bir bölüm, bir büyük kitab teşkil edecek kadar çok ve değerlidir.

11 Ekim 1919 târihinde Sivas'dan Hey'et-i Temsîliye adına çekilmiş şu şifre, bu konuda bize fikir verecek örneklerden biridir:³⁶

Şifre
Aceledir.

Sivas, 11.10.1919

Dâhiliye Vekilli Re'fet Paşa, Dr. Adnan (Adıvar) ve Yâveri (orta-arkada) Yüzbaşı Ârif Hilkmet (Gerçekçi) ile.

Konya'da Onikinci Kolordu Kumandanlığı vâsıtasıyla
Hey'et-i Temsîliye âzâsından Re'fet Beyefendi'ye

1 — Konya, Isparta, Burdur, Antalya ve Afyon Karahisar, Denizli,
Menteşe livâlarında nizamnâme mûcibince teşkilât-ı

(36) Kemâl Atatürk : a.g.e., 1950 baskısı, Vesika, 148; s. 1092.

millîyenin sūr'at-i teessüsü ve taazzuu pek mühimdir. Teşkilâtın vesâit-i mümkinine ile Aydın, Saruhan, İzmir livâlarına teşmîline çalışmak îcab eder. Gerek bu menâtıkın ve gerek Eskeşehir, Kütahya, Balıkesir, Çanakkale müstakil livâlariyle Bursa vilâyetinin sühûlet-i irtibat nokta-i nazarından teşkilâtı hakkındaki mütâlâalarının beyânını rica ederiz.

2 — Meb'usların makasıd-ı millîyeye müstenid esâsâtımızı kabûl eden zevatdan intihab olunması için her tarafça tedâbir-i lâzimeye tevessül olunmalıdır. Hey'et-i Temsîliye kimse-nin cemiyet nâmına namzedliğini vaz'etmeyecektir. Fakat evsâf-ı matlûbeyi hâiz olanlar şahsen Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti nâmına namzedliklerini vaz'etmelidirler. Bu sûretle namzedliklerini vaz'edenler isimlerini mensub oldukları livâ hey'et-i merkeziyeleri vâsıtasıyla doğrudan doğruya aynı zamanda isimlerini Hey'et-i Temsîliye'ye bildireceklerdir. Cümleten gözle-rinizden öperiz.

Cenub Cebbesi Kumandan Mirlivâ Re'fet Paşa Hazretleri ve Süvari Yirminci Alay Zâbitân ve Efrâdı (Konya : 24 Mart 337/1921) —Beyaz atlı Re'fet Paşa sağ ön köşedeki atlı Yâveri Ârif Hikmet (Gerçekçi)—.

3 — Orada gerek muhârebe nokta-i nazarından, gerek millî teşkilât i'tibariyle mütâlâtınızın iş'arı mercûdur.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk
Cemiyeti Hey'te-i Temsiliyesi nâmına
Mustafa Kemâl

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne İzmir meb'usu olarak katılan Re'fet Paşa, iki defa asil (16 Eylül 1920 - 27 Mart 1921 ve 6 Temmuz 1921 - 5 Ağustos 1921 târihleri arasında) ve bir sefer de vekil olarak (6 Ağustos 1921'den 9 Ekim 1921'e kadar) İçişleri Bakanlığı; ve (6 Ağustos 1921'den 13 Ocak 1922'ye kadar) Millî Savunma Bakanlığı (asil olarak) vazifesini görmüştür.

4 Eylül 1920 günü yapılan seçimle ilgili olarak Atatürk, Nutuk'da şunları söylüyor³⁷:

''Efendiler, 4 Eylül 1920 târihinde Tokat Meb'usu bulunan Nâzım Bey, 89 reye karşı 98 rey ile Meclise Dâhiliye Vekâletine intihab olundu. Nâzım Bey, dakika fevtetmeksizin büyük isti'câl ile Vekâlet makamına gidip îfâyı vazifeye başladı. Bâdehû, Hey't-i İcrâiye Reisi de bulunmam hasebiyle beni ziyârete geldi. Ben, Nâzım Bey'i, kabûl etmedim. Meclis-i Âlî'nin, mazhar-ı i'timad ve intihâbı olan bir Vekili kabûl etmemekle ihtiyâr ettiğim muâmelenin mâhiyet ve nezâketini elbetde takdir ediyordum. Fakat, memleketin büyük menfaati, beni bu yolda harekete mecbur tutuyordu. Bittabî, hareketimin sebebini îzah ve isbat edeceğimden ve îzah edeceğim noktanın Meclis-i Âlî'ce de mühim görüleceğinden emin idim.''

''... Nâzım Bey, Hükûmetin, bütün dâhilî idâresi makinasının başında memleket ve millete değil, fakat paralı uşağı olduğu kimsele-
rin arzusuna en büyük hizmeti yapabilecek vaziyete gelmişti. Tabiatıyla buna râzı olamazdım. Onun için kendisini kabûl etmedim. Ve istifaya mecbur etdim. Lüzum görüldüğü zaman dahi Meclis'de gizli celsede mâlûmat ve mütalâalarımı söyledim.''

Atatürk'ün Nutuk'da, yıkıcı faâliyetleri, (Halk İştirâkiyûn Fırkası) adlı komünist partisini teşkili ve casusluğu daha sonra İstiklâl Mah-

(37) Gazi Mustafa Kemâl (Atatürk) : a.g.e., 1938 baskısı, ss. 358-359.

kemesince de sâbit görülen Nâzım Beyi³⁸ değil de, Re'fet Paşa'yı Dâhilliye Vekili isteyişi konusunda, Çerkes Edhem hâtıralarında şunları kaydediyor³⁹:

“Şu günlerde Dâhiliye Vekâleti boşalmışdı; buraya bir zâtın getirilmesi, Meclis'de bahis mevzuu oluyordu. Bu mesele etrafında Meclis'de oldukça mücâdele ve münakaşanın büyüdüğünü, neticede Meclis Reisi bulunan Mustafa Kemâl Paşa'nın arzusunun aksine olarak Dâhiliye Vekâleti'ne Tokat Meb'usu Nâzım Bey intihab olunduğunu bir gece beni ziyârete gelen meb'us dostlarımdan bazıları haber verdiler. Bunların söylediklerine göre, Mustafa Kemâl Paşa, Dâhiliye Vekâleti'ne Miralay Re'fet Bey'i seçdirmeye gayret etmiş; fakat muvaffak olamamış. Ziyâretime gelen meb'uslardan birkaçı müstesnâ, diğerleri Mustafa Kemâl Paşa'yı haklı görüyorlardı.”

“Görüşme devam ederken, kapının önünde bir otomobil durdu. Mustafa Kemâl Paşa gelmişti. Yanında Diyâr-bakır Meb'usu Hacı Şükrü Bey vardı. Salona girince etrafında bulunduğumuz büyük masanın başına onlar geçdiler. Mustafa Kemâl Paşa müteessir görünüyordu, bir müddet sonra bahsi açdı. Nâzım Bey'in kırtasiyeci bir adam olduğu etrafında konuştu. İçişlerinin henüz nâzik ve ehemmiyetli bir safhada bulunduğunu söyledi ve bana bakarak Meclis'deki meb'uslardan şikâyet etdi. Herhangi bir iç karışıklıktan ve uygunsuzluktan dolayı mes'uliyet kabûl edemeyeceğini, icâb ederse Meclis riyâsetinden istifâyaya da hazır bulunduğunu i'mâ etdi.

Ben, Tokat Meb'usu Nâzım Bey'i tanımıyordum. Onun yerine Mustafa Kemâl Paşa'nın iltimas ettiği Miralay Re'fet Bey'i son tertipler sırasında ve ondan daha evvel Demirci Mehmed Efe'nin yanında görmüş, konuşmuşdum. Idâre kabiliyetinin derecesini tabiatıyla bilemiyordum.

Hazır bulunanlar ekseriyetle yine Mustafa Kemâl Paşa'nın tarafı-

---

(38) Bu konuda geniş bilgi ve İstiklâl Mahkemesi tutanakları için bk. Dr. Fethî Tevetoğlu : Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler, Ankara 1967, ss. 169-170, 179-182, 193-199, 205, 350.

(39) Çerkes Edhem : Çerkes Edhem'in Hâtıraları, İstanbul 1962, ss. 103-106.

nı tutuyorlar, husûsî sûretde bu meseleye müdâhale etmemi istiyorlardı. Ricaları şöyle idi: “Eğer Nâzım Bey’e bir selâm gönderirseniz onun istifa etmesi pek mümkündür.”

Ben böyle bir selâmı ve tarafımdan yapılacak bir tavsiyenin tehdid mânâsını taşıyacağını düşünerek kendilerine dedim ki:

— Şu hâlde ben yarın kendisini yerinde ziyâret eder, münâsib sûretde istifâsını ricâ ederim.

— Bir kere vazifeye başladıkdan sonra olacak bir istifâ hem umûmî efkâra hem de kendisine fenâ te’sir yapar. Buna meydan kalmamak üzere Hacı Şükrü Bey aynı zamanda Nâzım Bey’in şahsî dostlarından. Selâmınızı ve nokta-i nazarınızı bu gecedен kendisine ulaştırırsa çok uygun olur kanaatindeyiz.”

“Israrlar karşısında Hacı Şükrü Bey’i selâmınıla berâber Nâzım Bey’in evine gönderdim ve şöyle konuşmasını da tenbih etdim: Tamâmiyle ortadan kalkmayan fevkalâde hâl i’tibâriyle, husûsiyle Dâhiliye Vekâleti gibi bir vazifede bâzen sür’atli emir ve icrâata gitmek çok muhtemeldir.

Birtakım mecbûriyetler olacak. Kendisinin liyâkat ve iktidârına bütün arkadaşlar gibi benim de i’timâdım olmakla berâber, bugün bu vazifeyi kabûl etmemesini uygun bulanlardanım. Kendisini ilerde daha büyük makamlarda görmek temennisiyle şimdilik yeni vazifesinden istifâ ederek Meclis âzâları arasında vazifesine devam etmesini uygun buluyorum. Bununla berâber karar yine kendisindedir.”

Mustafa Kemâl Paşa vakit gecikdiğinden bahsederek ayağa kalkmıştı, giderken Hacı Şükrü Bey’i Ziraat Mektebi’nde bırakabileceğini söyledi, ve ikisi de salondan ayrıldılar. Hakikaten vakit çok ilerlemişti; diğer misâfirler de gitdiler. Ben de odama çıkarak yatağıma uzandım. Bir saat geçmişti ki, bulunduğum köşkün kapısı çalındı. Az müddet sonra ev sâhibi ile birlikde Hacı Şükrü Bey görüldü. Cebinden bir kâğıt çıkartıp uzatdı, alıp okudum. Nâzım Bey, Meclis Riyâsetine hitabla yeni vazifesinden istifâ ettiğini bildiriyordu.

Hacı Şükrü Bey’e şöyle dedim:

— Arkadaş, bu istifânın benim sözlerimi aynen söylemeyip bir tehdid netîcesi olduğunu anlarsam seni şiddetle protesto ederim.

Cevâbı şu oldu:

— Bilâkis, gayet nâzikâne tebligatda bulundum. Eğer böyle değilse yarın Ankara'ya indiğimiz zaman zâten kendisi de sizi görmek istediğini söyledi. Görüşüp anlarsınız, noksan veyâ mübalâğa var mı?

Nâzım Bey'in bu istifâsını Mustafa Kemâl Paşa'ya götürüp vermesini söyledim, çıkdı, gıtdi. Ben de uyudum.

Mustafa Kemâl Paşa, bu istifânâmeye dayanarak Meclis'de Re'fet Bey'in Dâhiliye Vekâletine getirilmesi lüzumunu tekrar mevzu-u bahsetmiş, ve neticede muvaffak olmuşdu."

Hâkimiyet-i Millîye gazetesi, (Konya Fitnesinin İmhâsı) başlığı altında şunları yazıyordu⁴⁰:

"Düşmanlar mütemâdiyen çalışıyorlar. Kal'a içinden fethedilir hakikatini pek iyi takdir eden bu mel'unlar Anadolu'yu mütemâdiyen içinden vurmaya uğraşmaktadırlar. Son günlerde Konya'da ötedenberi Ankara'nın af ile muâmele ettiği birtakım riyâkâr hâinler, türlü türlü tezvîrât inşâ ile Konya civârında ihdâsına muvaffak oldukları bir karışıklıkla bir hafta evvel Konya'ya dâhil olmaya muvaffak olmuşlar ve Vâli Haydar Bey maiyetindeki kuvvetlerle berâber Konya hâricine çekilmişdi. Son zamanlarda gerek Yunanlıların, gerek İstanbul hükûmetinin birtakım hâinler vâsıtasıyla Konya vilâyeti dâhilinde bir gaile ihdâsına çalışmakta olduğu bilindiği için tedâbir-i ihtiyâtiyeyi vaktiyle ittihaz etmiş bulunuyordu. Bunun için hâdisе zuhur eder etmez, derhâl âsîlerin te'dibine tevessül etmiş ve lâzım gelen kuvvetleri Konya üzerine sevk eylemişdi. Hâdisenin zuhûru üzerine sevk edilen kıtâat kumandasını alan Dâhiliye Vekili Re'fet Bey, dünkü gün sabahleyin Konya'ya dâhil olmuş ve hâinlerin te'dibâtına mübâşeret eylemişdir. Mâmâfih şunu da haber verelim ki hâdisenin i'kâından sonra bu işlerde Yunan parmağı bulunması ihtimâlini sezenlerden birçokları nedâmetle dehâlete başlamışlardı. Re'fet Bey'in Konya'dan gönderdiği son mâlumâta nazaran Konya'da âsâyış ve intizam iâde edilerek vaziyete tamâmen hâkim bulunan Hükûmet tarafından icrââta başlanılmış olduğu anlaşılıyor."

(40) Hâkimiyet-i Millîye, 9 Ekim 1920; Nu. 63.

Gazete, daha sonraki günlerde⁴¹, Konya'da pişman olarak af diyen ve teslim olanlardan ve Demirci Efe'nin de kuvvetleriyle Beyşehir'i'nde Re'fet Bey'le birleşerek oradan Akseki tarafına geçerek isyânı basdırma hareketinde hizmet gördüğünden bahsetmektedir.

Atatürk, Ali Fuad, Re'fet ve İsmet paşalar arasındaki rekabet ve kabiliyet derecelerini de dikkate alarak hizmetlerin ehemmiyetine göre yaptığı vazife taksimini şöyle anlatmaktadır:⁴².

“O hâlde, Fuad Paşa sefir-i kebir olarak Moskova'ya gidebilirdi. Garb Cebhesi de çok ciddî ve dikkatli mesâi talebetdiğinden aske-riye ile iştigal etmekte bulunan Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi İsmet Paşa'ya zamîmeten tevdi' etmek en serî' ve muvâfık bir ted-bir olacaktı. Bir cihetden de gerek dâhilî isyan ve itaatsizliklere karşı ve gerek harekât-ı harbiye nokta-i nazarından kuvvetli süvari teşkilâtına ihtiyaç, bâriz idi. Mahzâ bu teşkilâtı vücûda getirmek için de Dâhiliye Vekili bulunan Re'fet Bey'e (Re'fet Paşa) zamîmeten bu vazifeyi vererek kendisini Konya ve havâlisine göndermeyi münâsib mütalâa ediyordum. Çünkü Re'fet Paşa, muhtelif zamanlarda muhtelif sebeblerle Konya'ya, Denizli'ye gitmiş, Garb Cebhesi'nin cenub kısmıyla alâkadar olmuş ve o kısımın münasebetdâr mıntakaları tanımış bulunuyordu. O hâlde meseleyi şu sûretle halledebilirdim: Cebheyi ikiye ayırmak; mühim aksâmı ihtivâ eden sâhayı, Garb Cebhesi tesmiye ederek, İsmet Paşa'nın kumandasına tevdi' etmek; cenub kısmını da, Konya havâlisine göndereceğim Re'fet Paşa'ya vermek ve her iki cebheyi doğrudan doğruya Erkân-ı harbiye-i Umûmiye Riyâseti makamına rabtetmek...”

“... Re'fet Bey'in de Dâhiliye Vekâleti sıfatını muvakkaten muhâ-faza etmesi bilhassa mıntakası dâhilinde te'min-i âsâyiş ve ahali-den hayvan ve malzeme toplamak sûretiyle, vücûda getirmeğe mecbur olduğu süvari teşkilâtını bir an evvel taazzuv ettirmek için lüzumlu idi.”

“... Aynı günün (8 Kasım 1920) gecesi, İsmet ve Re'fet Paşaları dâvet ederek yeni vaziyet ve vazifelerini kararlaştırdık. Kendilerine verdiğim kat'i direktif: Sür'atle muntazam ordu ve büyük sü-

(41) Hâkimiyet-i Milliye, 12 Ekim, 19 Ekim, 1 Kasım 1920; Nu. 64, 66 ve 71.

(42) Kemâl Atatürk : a.g.e., 1950 baskısı, ss. 503-504.

vari kütlesi vucûda getirmekten ibâret idi. Bu sûretle 1920 senesi Teşrîn-i-sânî'sinin sekizinci günü gayrimuntazam teşkilât fikrini ve siyâsetini yıkmak kararı, fiil ve tatbikat sâhasına vaz'edilmiş oldu.”

Başlangıçdaki yararlı hizmetleri, gün geçdikçe zararlı ve tehlikeli bir hâle gelen bâzı milis, çete ve efe kuvvetlerinin en kötüsü Çerkes Edhem kumandasındaki Kuvve-i Seyyâre idi. Başlangıçta, büyük bir kurnazlık ve alçakgönüllü rolü ile, Çerkes Edhem ve Demirci Efe'yi (Re'fet Paşa Demirci maiyetine giriyor) yollu bâzı yorumlara sebep olacak kadar dost edinen ve kullanan Re'fet Paşa'nın, bunların zararsız hâle getirilmelerinde de yaptığı hizmet çok değerlidir.

Çerkes Edhem'in Re'fet Paşa hakkındaki hâtıraları ve fikirleri, kendi açısından olmakla berâber, gerçeklerin aydınlanmasına yardımcı mukayeseye imkân vermesi bakımından mühimdir⁴³:

“Köprülü Kâzım Bey'in beni te'yid eden mütalâası kâfi görüldü. Ali Fuad Paşa, Ankara ile muhâbereye başladı. Bu sırada Dâhiliye Vekili Re'fet Bey'in Konya isyânını basdırmaya me'mur edildiği ve fakat Kuvve-i Seyyâre'den bir kıt'anın hemen Re'fet Bey emrine ve Afyon'a gönderilmesi lâzım geldiği bildirildi. Bu emir üzerine iki piyâde fırkasından birer taburla kuvvetlerimden 300 kişilik bir süvari müfrezesinin Re'fet Bey emrine gönderilmesi kararlaştırıldı. Harb Meclisi aynı zamanda Gediz'de bulunan Yunan fırkasına karşı düşünülen taarruz plânını çizmiş, her fırkaya düşen vazife de esas i'tibariyle ta'yin ve tesbit olunmuşdu. Şu kadar ki, bunun yapılacağı gün, Konya hâdisesine dâir alınacak mâlumâta bırakılmışdı. Üç gün içinde gelen haberlerden anlaşıldı ki, bu isyan Deli Baş nâmında bir serserinin ayaklanmasıyla meydana gelmişdir. Ve sırf Konya şehrine münhasırdır, ehemmiyetsizdir. Nitekim Re'fet Bey'in ve te'dib kuvvetlerinin isyan yerine ulaşmasıyla berâber Konya, âsilerden geri alınmışdır. Bu isyan da ancak beş altı gün sürmüştür.”

“... Bu muhâbereden birkaç gün sonra, Kuvve-i Seyyâre Kumandan Muâvini bulunan Tefvik Bey, Gördes şehrini dahi ufak bir çarpışma sonunda düşmandan geri almışdı.

---

(43) Çerkes Edhem : a.g.e., ss. 112-113, 121-123, 126-127 ve 136-137.

İşte böyle iyi bir neticeye ulaşmış muhârebeden dolayı “Ali Fuad Paşa’yı azlettik, yerine ikiye ayrılan Garb Cebhesi’ne Miralay İsmet ve Miralay Re’fet Beyleri tâyin etdik” diye izâhatda bulunan Mustafa Kemâl Paşa ve arkadaşları demek istiyorlardı ki, gûyâ Ali Fuad Paşa’nın zamanında ve bu muhârebenin zarar veren neticele-ri i’tibâriyle, Yunan Ordusu’nun lehinde bir vaziyet hâsıl olmuş ve bu yüzden haklı olarak bu yeni kumandanların tâyinlerine lüzum görülmüş. Halbuki bu tâyinlerin sebepleri bu değildi. Kumandan değişikliğinin hakikî sebebini izâha gelince, ondan sonra cereyan eden hâller dahi bize anlatır ki, İsmet ve Re’fet beyler, Mustafa Kemâl Paşa’nın, müsâid zamanların gelmesinden faydalanarak, Edhem ve kuvvetleri aleyhindeki düşüncesine ve plânına tamâmiyle vâkıf bulunuyorlardı. Ali Fuad Paşa’da ise böyle bir plâna iştirâk kabiliyeti bulamamışlardı.”

“... Dâhiliye Vekili Re’fet Bey ikibuçuk aydanberi Konya havâli- sinde bana karşı kıt’alar hazırlıyordu. Beri tarafda Kuvve-i Seyyâ- re’nin Uşak cebhesine bitişik mıntıkasındaki Re’fet Bey’in emrine giren Kolordu Kumandanı Miralay Fahreddin Bey husûsî sûrette Re’fet Bey’den aldığı emre uyararak, kuvvetlerimiz arasına gönder- diği adamlar vâsıtasıyla Türklük - Çerkeslik cereyânını yaratmak, uyandırmak gayretinde idi. O Re’fet Bey ki, evvelce de anlattığım gibi, benim delâletimle Dâhiliye Vekâleti’ne gelebilmişti. Re’fet Bey bir vehim ve mes’uliyet korkusu ile bana karşı vaziyet alıyordu. Re’- fet Bey’in Dâhiliye Vekâleti’ne gelmesine yardım etmişdim. Fakat bir müddet sonra bir muhârebe esnâsında cebhede vuku’ bulan bir karar dolayısıyla, Re’fet Bey’in daha önceki bir hatâsı meydana çıkmışdı. Ve buna âid evrâkı Eskişehir İstiklâl Mahkemesi’ne gön- dererek Re’fet Bey’in derhâl muhâkeme altına alınmasını istemiş- dim. Şöyle ki, te’dib kuvvetleri kumandanlığımın son devrelerinde Yozgat’dan ayrılışım sırasında Re’fet Bey, ufak bir müfreze ile Ço- rum’da kalmışdı. Bir müddet sonra Ankara’ya dönerken Alaca ve Yozgat’dan geçmiş, buralarda kendisine fevkalâde bir kumandan süsü vererek, basdırılmış isyanlar dolayısıyla bana silâhlarını tes- lim etmiş bulunan halka karşı nümâyiş mâhiyetinde tehditler sa- vurmuş. Bu arada kendilerini af edip ellerine vesikalar verdiğim bâzı kimseleri yanına çağırıp bu vesikaları tedkik ettiği sırada, “Bunlar Edhem Bey’in salâhiyeti dışındadır, amma sizinle sonra

görüreceğiz” gibi birtakım boşboğazlıklar ile, bilhassa bütün Anadolu’daki Alevîlerin rûhânî reisi bulunan Dede Galib’i ve çevresini şübheye düşürmüştü. Gerçi Galib Bey isyanla üçüncü, belki de ikinci derecede alâkalı ise de, ben bu zâta cebhede hizmet gördürmek üzere 500 mevcudlu bir süvari müfrezesi kurdurmuş, silâh ve cebhanelerini, techizâtını kendisine tedârik ettirmiş, müfrezeyi kendi oğlu Gazi Bey’in idâresinde birlikde alıp cebhede getirmişdim. Hattâ Demirci muhârebesinde bu müfrezenin yararlığı bile görülmüştü. Dede Galib Bey, teşekkür ve iltifâtımdan çok memnun kalmıştı. Kendisinden millî gayemize harâretli bir taraftar olacağı va’dini de almışdım. Alevî tayfası gibi Orta Anadolu’da yaşayan kuvvetli bir topluluğu gayemize daha ziyâde bağlamak husûsuna ehemmiyet vermek istiyordum. Fakat bunu yapamamanın üzüntüsü içinde iken, Re’fet Bey’in bu hareketi uygun değildi elbet. Tuhafdır ki, o zamanki te’dib günlerinde Re’fet Bey pek uzakda olmadığı hâlde Alaca’nın semtine bile uğramamıştı, kendisinin Alaca’da söylediği sözler bir müddet sonra cebhede te’sirini gösterdi. Düşman karşısında bulunan müfrezesine, bu sözleri aksetmiş ve Yunan fırkasının ilk Gediz’i işgal ettiği sırada Alaca müfrezesinden 150 kişilik bir grub “mâdem ki geçmişe âid bir isyan dolayısıyla af edilmeyeceğiz, mâdem ki evlerimizde çoluk çocuğumuz, Dedemiz hakaret görüyorlar, neden Yunan karşısında şu kadar zahmet ve meşakkat arasında ölelim” diyerek muhârebe günü kargaşalıktan faydalanarak kaçmışlar. Sonra tekrar Alaca’ya giderek âsâyişi tekrar bozmaya başlamışlar. Bunun zararı oldu, bu müfrezeye bırakılan bir köyü ve hattâ Gediz’i düşman kolaylıkla zaptetti. Aylarca evvel yüzlerce kilometre gerilerde Re’fet Bey’in bir hatâsının zararları böylece görülmüştü. 150 kişinin firârına bu sözlerin sebep olduğu tesbit edilince hazırlanan evrakla berâber, Dâhiliye Vekili Re’fet Bey’in muhâkeme edilmesini, bu gibi meselelerle doğrudan doğruya alâkalı bulunan Eskişehir İstiklâl Mahkemesi’ne bildirmiş, usûlen vaziyetden Meclis Riyâseti’ni de haberdâr etmişdim. Eskişehir Mahkemesi meseleye ehemmiyet verdi. Re’fet Bey’i çağırarak sorguya çekmek lüzûmunu duydu. Meclis Başkanlığı’na bir tezkere yazarak, Re’fet Bey’in Eskişehir’e gönderilmesini istedi. Bunun üzerine araya Mustafa Kemâl Paşa ile İsmet Bey girdiler. İsmet Bey o sırada Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi bulunuyordu.

Ayrı ayrı bu işin mahkemeye gitmemesini, mahkemenin buna bak-
makdan sarf-ı nazar etmesini istediler. Bu olmazsa, mahkemenin
bir müddet te'hirini dilediler. Ben de bunun üzerine muhâkemenin
bir müddet geri bırakılmasına muvafakat etdim. Böylelikle de mu-
hâkeme geri kaldı. İşte bu geri bırakma müddetinin sonlarında idik
ki, mahkemeden beraat etmesine imkân göremeyeceğini anlayan
ve şunun bunun vâsıtasıyla benden af dileyen Re'fet Bey, şefaatçi-
leri tarafından bir emr-i-vâki suretiyle Garb Cebhesi kumandanlı-
ğına tâyin edilmiş bulunuyordu. Mahkeme evrâkı bulunan bir
maznûnun Dâhiliye Vekâleti'nde bırakılması kanûna aykırı iken,
bir de buna ilâveten geniş bir salâhiyyetle lüzumsuz olarak ihdas
olunan bir cebhe kumandanlığına gönderilmesi nasıl doğru olabi-
lirdi?"

"... Bu telgrafı aldığımın gecesi idi. Nâzilli'den Demirci Mehmed
Efe'nin dâveti üzerine telgraf başına gitdim. Mehmed Efe şöyle di-
yordu: "Kardeşim Edhem Bey, bildiğiniz gibi bundan ikibuçuk ay
evvel, Konya isyânı üzerine bir mikdar kuvvetimle isyan yerine gön-
derilmişdim. Miralay Re'fet Bey'le vazife yapıldıktan sonra Nâzil-
li'ye döndüm. Vücutca istirahat ihtiyâcım vardı; kendim köyümde
kaldım, maiyyetim, efrâdını cebheye göndermişdim. Yanımda ka-
lan birkaç arkadaşım hiçbir şeye karışmıyordum. Fakat Kon-
ya'dan dönüşümden beri apaçık görüyorum ki ve anlıyorum ki, şah-
sımı hedef tutan birtakım entrikalarla çevrilmiş bulunmakdayım.
Hattâ çok yakınım bulunanlar birer sûretle aleyhime tahrik edilmek-
tedir. Ve hayâtıma sû-ikasd için ihânete sevkolunmaktadırlar. Re'-
fet Bey'den dün bir telgraf aldım. "Teşkil ettiğim askerî
kıt'alardan birine kumanda etmek üzere Konya'ya geliniz,
bekliyorum" diyordu. Bu pek tuhaf değil mi? Bir def'a benim bu-
lunduğum yer, cebheye Konya'dan daha yakın, sonra nizâmî kıt'-
ayı idâre etmek için dâvet edilmekliğim, ne münâsebet? Biz vatanın
müdafaasıyla silâha sarılmış ve bugünkü fırsatı hazırlamış kimsele-
riz. Ben bunda bir samimiyet görmüyorum. Bilmem siz nasıl bulu-
yorsunuz? Şübhesiz ahvâle daha iyi vâkıfsınızdır."

"Telgraf başında şu cevabı verdim: Kardeşim Mehmed Efe!
Re'fet Bey'in dâvetine gidip gitmemekte muhtarsın. O zâtı ben-
den daha iyi tanıman lâzım. Çünkü yakın zamana kadar sizinle be-
râber bulunmuşdur. Şikâyet ettiğin hâl ile ben de karşı karşıyayım.

İhtiyatlı bulunmak lüzûmunu ihtar etmekle berâber, hançerini vatanın bağına sokmakta ısrar eden Yunanlılara fırsat verebilecek her hareketten sakınmanızı tavsiye ederim. Zâten ben Ankara'ya bu esef verici meseleyi Meclis vâsıtasıyla halletmeye gelmişdim.”

Zararlı hâle gelen ve sonunda işi vatan ihânetine kadar götüren Çerkes Edhem, kendilerinin tasfiyesinde Re'fet Bey'in oynadığı mühim rolü gördüğünden, ona karşı ateş püskürüyor ve aleyhindeki boş çabalarına aralıksız devamla şöyle diyordu:

“... Re'fet Bey'i geri aldirmek ve azletdirmek sûretiyle meseleyi sulh yolu ile halletmeğe uğraşan meb'uslar var. Re'fet Bey esâsen eski bir hatâsı neticesi İstiklâl Mahkemesi'nde maznundur. Yakın günler meselenin ne olacağını ortaya koyacaktır.”

Fakat, tâkib eden günlerde: “Bizim için yapılacak şey, İsmet Bey hattına karşı örtü ve işgal kuvveti bırakıp bütün büyük kuvvetimizle Re'fet kuvvetlerine mukabil taarruza geçmekdi” diyen⁴⁴ Çerkes Edhem'in gerçek durumu ortaya çıkmış ve koyulmuş oldu.

Garb ve Cenub cebheleri kumandanları olarak vazife gören İsmet ve Re'fet Paşalar arasında bâzı anlaşmazlıkların, çekememezliklerin mevcud bulunduğu ve Atatürk'ün bunları düzenlemeğe, ayarlamağa çalıştığı, Nutuk'daki şu kayıtlardan anlaşılmaktadır⁴⁵:

“Re'fet Paşa, Ankara'ya avdet ettiği zaman şöyle bir sûret-i hâl tasavvur etmişdim. İsmet Paşa artık Erkân-ı-harbiye-i Umûmiye Riyâseti'nden isti'fa ederek, tamâmen tevsî' edilmiş olan Garb Cebhesi Kumandanlığı ile işgal edecek, Müdafaa-i Milliye Vekili bulunan Fevzi Paşa Hazretleri de vekâleten îfâ etmekde olduğu Erkân-ı-harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ni asil olarak deruhde edecek. Ondan inhilâl edecek Müdafaa-i Milliye Vekâleti vazifesini de Re'fet Paşa îfâ edecek.”

“Re'fet Paşa, esas i'tibâriyle, yine askerî bir vazife deruhde etmek tarafdânydı. Fakat, benim tarz-ı tavsiyemi beğenmedi. Diyordu ki, Müdafaa-i Millîye Vekili bulunan Fevzi Paşa'nın makamından isti'fa etmesine sebep yokdur. İsmet Paşa'nın Erkân-ı-harbiye-i Umû-

(44) Çerkes Edhem : a.g.e., s. 166.

(45) Gazi Mustafa Kemâl (Atatürk) : a.g.e., 1938 baskısı, ss. 418-419.

miye Riyâseti'nden isti'fâsını zarûrî görüyor ve bana da bu aralık bir vazife vermeği düşünüyorsanız tarz-ı tesviyenin ona göre tanzîmi mümkündür.

Ben, birdenbire Re'fet Paşa'nın mütâlaasında mündemiç maksada nasılsa intikal edemedim. Çünkü biraz sonra anlar gibi olduğum nokta-i nazar aslâ hatırıma gelmemişdi. Mütereddid olduğum noktayı tavzih için bizzat kendisine sordum. Dedim ki, yâni siz mi Erkân-ı-harbiye Reisi olmak istiyorsunuz? Gerçi vâzih bir cevap vermedi ammâ, ben maksadın tamâmen bundan ibâret olduğunu kabûl etdim. Bunun üzerine şu mütâlaayı dermeyan eyledim: Erkân-ı-harbiye-i Umûmiye Riyâseti, bizim teşkilâtımıza göre, bugün, fi'len Başkumandanlık mekanudur. Siz henüz Türk Ordusuna başkumandan olacak evsâfı ibrâz etmiş değilsiniz. Bunu şimdilik hatırınızdan çıkarınız!

Re'fet Paşa, verdiği cevabda dedi ki: Öyle ise ben de Müdafaa-i Millîye Vekâleti'ni kabûl etmem. O sizin bileceğiniz işdir, dedim ve bıraktım. Filhakika kabul etmedi ve aldığı me'zuniyet üzerine Kastamonu ormanlarında Ecevid denilen yerde bir müddet istirahatata çekildi. Re'fet Paşa'nın Müdafaa-i Millîye Vekâleti bundan sonra hâsıl olan diğer bir vaziyet üzerine vuku'bulmuşdur."

(Re'fet Paşa'nın Ecevid'e gelmesi)'nden Nureddin Peker eserinde şöyle bahsetmekdedir⁴⁶:

"Birinci Dumlupınar Savaşı'nın Aslıhanlar'daki durumundan sonra Re'fet Paşa Millî Müdafaa Vekilliği'ni kabûl etmediğinden izin alarak, istirahat için Ecevid'e husûsî karargâhı ile gelmişdi. Vâli, bu geliş ile alâkadar olmuşdur.

15 Mayıs 1921

Küre Müdürlüğü'ne telgraf

Ecevid'deki Re'fet Paşa'nın maiyetindeki efrad ve hayvânâta Müftüzâde Mehmed Bey'in iâşe vererek mazbatasının irsâli.

Vâli

Süleyman Sâmî

(46) Nureddin Peker : İstiklâl Savaşımız 1918-1923, İstanbul 1955, ss. 330-331.

Re'fet Paşa'nın maiyeti ile Kastamonu'ya gelişinde istirahatinin te'mini için Kastamonu vâlisi, Küre Müdürlüğü'ne 23 Mayıs 1921 ve 121 şifre ile emir vermiştir."

Samsun'dan i'tibâren, Havza, Amasya, Erzurum ve Sivas'da buldukları sıralarda, Mustafa Kemâl Paşanın çevresinde birinci halkayı teşkil eden en üst seviyedeki mesâî ve mücâdele arkadaşlarından Hüseyin Rauf Bey, Ali Fuad Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Bekir Sâmî Bey arasında, Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'dan Miralay Re'fet Bey de bulunuyordu.

Bir yıl sonraki devreye âid yazışmalarda da, bu sevgi, saygı ve birlik duygularının kuvvetle devam ettiği görülmektedir⁴⁷:

11 Mart 1920

15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerine

Ankara'ya dün akşam üzeri gelerek 12 saat kalan yeni misafirlerle sabaha kadar bilâ âram devam eden uzun müzâkerâtın hitâmında misafirlerimiz trene binerek avdet ederlerken gözlerinizden öpmeye ve arz-ı hürmete müttefikan karar verdik. Mustafa Kemâl, Ali Fuad, Re'fet, Fahreddin, Mahmud.

20. Kolordu Kumandan Vekili
Mahmud

Anadolu'ya berâber ayak basdıkları ilk günden başlamak üzere Mustafa Kemâl Paşa'nın Re'fet Bey'e verdiği askerî, idârî, siyâsî, inzi-bâtî çeşidli mühim vazifelerden biri de diplomatikdi.

Mustafa Kemâl Paşa, İ'tilâf Kuvvetleri temsilci ve kumandanlarıyla; İngiliz, Fransız ve İtalyanlar gibi yabancılarla yapılan siyâsî ve diplomatik görüşmelerde; ecnebî ajanslar vâsıtasıyla Avrupa'ya, Batı âlemine intikal ettirmek istediği protesto veyâ mesajların yayılmasında, İstanbul'da Kızılâyıcı Hâmîd (Hasancan) Bey'den faydalandığı gibi; İnebolu, Ankara, Bursa, Mudanya, Konya ve İstanbul'da vuku' bulan birçok temaslarda, Miralay Re'fet Bey'i de vazifelendiriyor ve onun bu yoldaki

(47) Kâzım Karabekir : a.g.e., s. 518.

başarılı hizmetlerinden de iyi sonuçlar alıyordu. Re'fet Paşa'nın ilk günlerden itibaren, bazı ecnebî temsilcilerle temas ettiği, birçok resmî vesikalarda geçen kayıtlardan anlaşılmalıdır⁴⁸:

Erzurum Vâililiğine

Mahreci	Numarası	Kilemisi	Saat	İmza
Sivas	2486	200	20/58	Okunamadı

Konya Vâlisi Cemâl Bey'in ef'al ve harekât-ı ihânetkârânesi milletçe tahakkuk ettikten sonra hempâlariyle birlikde firar ettiğini ve içtima' eden halkın ittifâk-ı ârâsiyle ülemây-ı kirâmdan Vehbî Efendi Hazretleri'ni Vâlî vekâletine ta'yin eyledikleri tâmîmen tebliğ edilmişti. Hey'et-i Temsîliyemiz âzâsından sâbık Üçüncü Kordü Kumandanı Re'fet Beyefendi otomobil ile Ereğli'ye ve oradan tren-i mahsusla Konya'ya dün gece vâsıl olmuştur. Müşârünileyhin verdiği mâlûmatda Konya ahâli-i muhteremesinin büyük bir bayram sûretinde tezâhürat-ı milliyede bulunarak hiyâneti tahakkuk eden Ferid Paşa kabinesinin bir an evvel terk-i mevki eylemlerini talep eyledikleri ve âsâyişin fevkalâde mükemmel olduğu ve orada bulunan İngiliz ve Fransız mümessillerinin Re'fet Beyefendi'yi ziyâretle Harekât-ı Milliye'ye karşı tamâmen bîtaraf kalacaklarını bir daha te'yid eyledikleri bildirilmiştir. 28/9/35 (1919)

Hey'et-i Temsîliye nâmına
Mustafa Kemâl

Diğer bir örnek de şudur: Mustafa Kemâl Paşa, Fransızlara karşı hareketlerde siyâsî bir destek bulmak düşüncesiyle 31 Mart 336 (1920)'da bir protesto tebliği hazırlamış ve bunun İtalya-Ajansı vâsıtasıyla yayınlanmasına aracı olmayı Re'fet Bey'den istemişti. Birçok gerçekleri ortaya koyan tebliğin içinde şu hususlar belirtiliyordu⁴⁹:

(48) Türk İnkılâb Târihi Enstitüsü Arşivi : 24/3042.

(49) a - Harb Târihi Dergisi, Vesika Nu. 350, 31 Mart 1336.

b - M. Tayyib Gökbiçgin : Millî Mücadele Başlarken, İkinci Kitap, Ankara 1965, ss. 387-388.

“Adana’nın umûmî ahvâli gündən güne kötüleşiyor, Fransızlar Maraş ve Urfa’da yaptıklarını aynen Adana’da da tatbik ederek Ermenileri silâhlandırıyorlar, bunlar İslâm ahâliye saldırıyorlar. Kozan civârında İslâm ahâlidən toplanan silâhlar ve hattâ hayvanlar mütecâviz Ermenilere veriliyor. Bu çevredeki Hamam, Kurtoğlu Çiftliği, Toklu Bey Çiftliği, Çolak Hasan, Yassı, Cânî Mehmed Ağa ve Kabasakal köyleri Ermeni Jandarma ve gönüllüleri tarafından tamâmen yakılmıştır. Bu köylerden kaçarak kurtulabilen halkdan 750 nüfus Ceyhan ve 1500 nüfus Karsendi taraflarına hicret etmişlerdir. Bucak civârında diğerk birkaç köyün yakıldığı da haber alınmıştır.

Yaşları müsâid olan Ermeniler yavaş yavaş silâhlandırılmakta olduğu hâlde bir tek İslâm jandarma bile kayıd edilmiyor. Bilhassa Kozan taraflarında bulunan Fransız binbaşısının işlediği veyâ vukuuna müsaade ettiği cinâyetler ve bu yüzden meydana gelen fâciaların tasviri kabil değildir. Adana’daki Türk me’murları bu feci vaziyet içinde vazifelerine devâma imkân görmediklerinden çekilip gitmek zorunda kalıyorlar. Kilikya işgal kuvvetleri zâten baskıları altında bulunan Osmanlı me’murlarının yokluğundan istifâde etmek fırsatını kaçırmayacaklardır. Bu işgal bölgelerinde Fransızların ihdas ettiği vaziyet Türkler ve Ermeniler arasında karşılıklı bir intikam hissi beslemek ve bunun neticesinde de işgalin kaldırılması hâlinde yerli halkın birbirini boğazlayacağını herkese ilân ederek maksadlarına nâil olmak şeklindedir. Gayr-ı meşru’ ve cebir ve tazyîke dayanan işgalin doğurduğu fâciaları ve bilhassa istenerek yaratılan vak’aların hedef tutduğu gayeyi bütün millet büyük bir teessürle protesto eyler.”

General Harington’un Mustafa Kemâl Paşa ile görüşmek isteği sırasında Miralay Re’fet Bey’in vazifelendirildiğini, yine bizzat Atatürk’ün Nutuk’undaki şu mühim kayıtlar açıklamaktadır:⁵⁰.

“Muhterem Efendiler; 1921 senesi zarfında, muhtelif devletlerle resmî ve gayriresmî birtakım temaslar vukubuluyordu. Türk - Rus temas ve münâsebâtı müsbet bir istikametde inkişaf ediyordu. Fransızlardan maâda, İtalyanlar ve İngilizlerle de temaslar olmuştur. 1921 senesi Haziranında sû-i-tefehüm mücib olmuş bulunan

(50) Gazi M. Kemâl (Atatürk) : a.g.e., 1938 baskısı, ss. 460-462.

bir mes'eleyi zikredeceğim. 13 Haziran 1921'de Kuvay-i İ'tilâfiye Başkumandanı General Harington'un mukarribîninden olduğunu ifâde eden Binbaşı Henry ve Şturton nâmında iki zâbit motörle İnebolu'ya geldiler. Bu zâbitler, General Harington tarafından şu tebligatda bulundular: Ben bir torpito ile İnebolu'dan İstanbul'da Boğaziçi'nde Harington'un yalısına gideyim. Orada General ile sulh esâsâtı üzerinde anlaşayım. İngiltere'nin istiklâl-i tâmmimizi kabûl ettiğini ve Yunanlıların topraklarımızdan çıkarılacaklarını ve mesâil-i sâire üzerinde münâkaşanın mümkün olduğunu söylemişler. Bu zâbitlere verilen cevabda, benim İstanbul'a gitmeyeceğim ve General Harington'un İnebolu'ya gelip o sırada orada bulunan Re'fet Paşa ile görüşmesinin münâsib olacağı bildirilmişdi."

10 Teşrin-i-sâni 337 (1921)'de İnebolu'ya gelen İngiliz Hey'eti ile mülâkat :
1 — Binbaşı Henry (Reis) ; 2 — Binbaşı Storten ; 3 — Miralay Edwards ;
4 — Yüzbaşı Lander; ortada Re'fet Paşa, arkasında yâveri Yzb. Ârif Hikmet.
—Â. H. Gerçekçi Koleksiyonu'ndan—

“18 Haziran 1921 târihli bir telgraf da, İstanbul'da Hâmid Bey'den vürûd etdi. Bu telgrafnâme meâli şöyle idi: Burada mevki-i resmîsi olan bir İngiliz, İngiltere'nin İstanbul'da en büyük makamı nâmına bugün bendenize mürâcaatle serî bir sulha vâsıl olmak için mü-

zâkereye hazır bulduklarından Mustafa Kemâl Paşa Hazretleriyle hemen münâsebetе girişmek arzu ettiklerini ve cevâb-ı serîa muntazır bulduklarını arza delâlet etmemi rica etti.’ ‘Hâmid Bey’e verilen cevabda; müzâkerâta hazır olduğumuz bildirilmişdi. 5 Temmuz 1921’de Zonguldak’a gelen bir İngiliz torpitosu General Harington’dan bana bir mektup getirmişdi. Tercümesi Ankara’ya telgrafla bildirilen mektup şu idi:

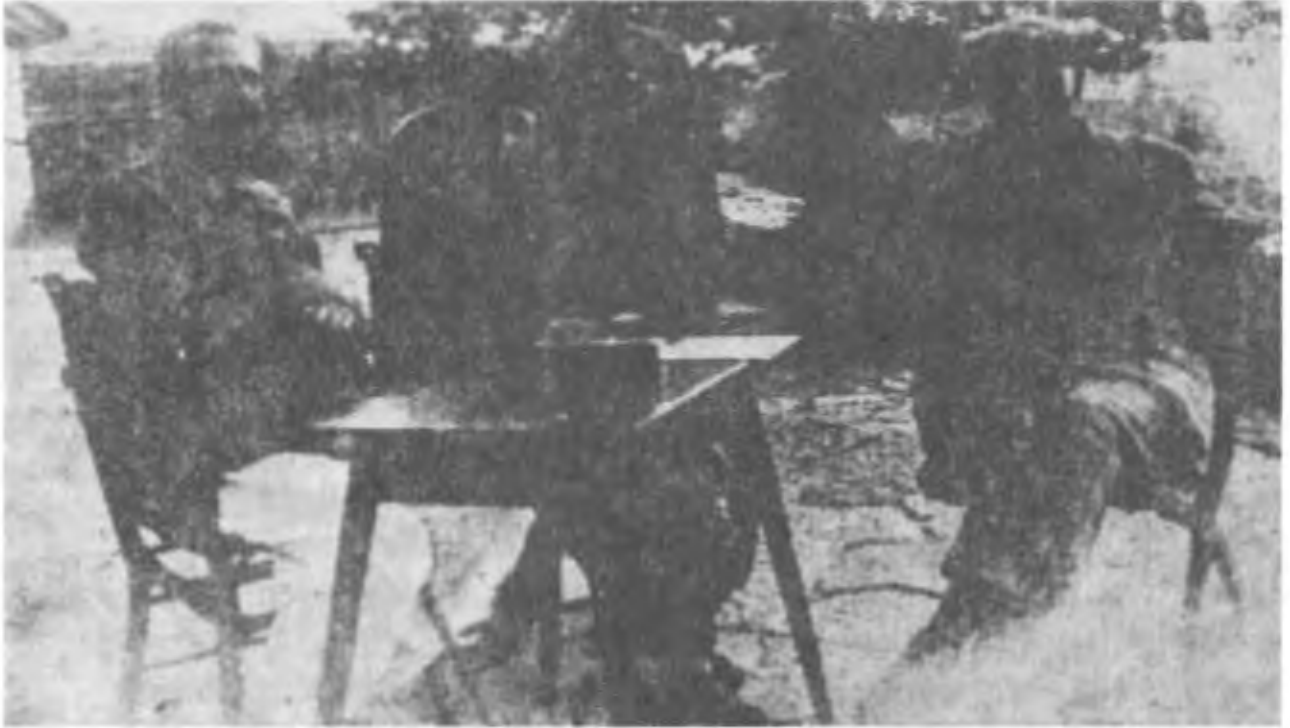
‘‘Kumandan Henry vâsıtasıyla aldığım habere nazaran zât-ı âlîleri bana bir askerın bir askerle görüşmesi kabîlinden bâzı mütaleât dermeyân etmek arzusunda bulunuyorsunuz. Böyle olduğu takdirde zât-ı âlîlerince muvâfık görülecek bir günde İnebolu’da veyâhud İzmit’de zât-ı âlîlerine mülâki olmak üzere Ajaks zırhlısıyla azimet için Britanya Hükûmeti tarafından me’zuniyeti hâiz bulunuyorum ve vaziyet hakkında arzu buyurulduğu takdirde son derece vâzih ve serbest bir sûretde teâtî-i efkâr eylemeye hazırım. Mütâleâtınızı dinlemeğe ve bunları berây-ı tedkik İngiltere Hükûmetine tebliğ me’zunum. İngiltere Hükûmeti nâmına ne icrây-ı müzâkere, ne de mükâleme için hiçbir sıfat-ı resmîyeyi hâiz değilim. Mülâkatın İngiliz zırhlısında vukûu lâzımdır. Zırhlıda zâtı âlîleri, kendilerine lâ-yık bir sûretde kabûl edilecektir. Karaya avdetlerine kadar hürriyet-i kâmileyi hâiz bulunacaklardır. Bu sûret kabûl edildiği takdirde zât-ı âlîlerine muvâfık gelecek târih ve saatlerin lûtfen ta’yinini rica ederim.’’

‘‘Bu mektup muhteviyâtına nazaran General Harington’la temas arayan ve onunla görüşmek arzusunu izhar eden ben olduğum anlaşılıyor. Halbuki hakikat, böyle değildi. Onun için General Harington’a şu cevabı verdim:

‘‘Zonguldak’a göndermiş olduğunuz mektup tercümesini bugün Ankara’ya bildirdiler. Aramızda vâki olacak mükâlemâtın bir sû-i-tefehüm üzerine müesses olmaması için âtîdeki husus üzerine dikkatinizi celbe mecbûrum. 13 Haziran târihinde Binbaşı Henry ve rüfekası İnebolu’ya gelerek zât-ı âlîlerinin, Binbaşı Henry tarafından Re’fet Paşa’ya teklif edilmiş olan esaslar üzerinde benimle görüşmek arzu ettiğinizi beyân etmişlerdi. Nitekim bu cihetler Binbaşı Henry tarafından size hitâben yazılıp bir sûreti tarafından mümzi olarak bize bırakılmış olan mektupda beyân edilmişdir. Aramızda başlayan doğrudan doğruya muhâberâtın mukaddemesi bun-

dan ibâretdir. Metâlib-i milliyemiz, zât-ı âlîlerince mâlûmdur. Millî topraklarımızın düşmanlardan tamâmiyle istihlâli, hudud-u milliyemiz dâhilinde siyâsî, mâlî, iktisâdî, askerî, adlî, harsî istiklâl-i tâmmımız esas kabûl edildiği takdirde müzâkerâta girmeğe âmâde olduğumuzu beyân ederim. Binbaşı Henry tarafından size izah edilen esbâba binâen, müzâkerâtın zât-ı âlîlerine fevkalâde hüsn-ü kabûl gösterilecek olan İnebolu kasabasında ve karada vâki' olması tarafımızdan muvâfık görülmüştür. Bu nikat-ı nazarda, aramızda mutâbakat-ı efkâr olup olmadığını tasrih edecek cevâbınıza intizar ediyorum. Maksad-ı âlîniz, sâdece vaziyet hakkında teâtî-i efkâr ise, bunun için rûfekamızdan birini me'mur edebiliriz."

"Bu mektuba bir cevap gelmedi. Ancak Temmuzun yedinci günü, İstanbul'da Hâmid Bey'i gören İngiliz Maslâhatgüzarı Mösyö Ratigan, bir tâcir sıfatiyle Anadolu'ya gelen Binbaşı Henry'ye General Harington oradaki İngiliz üserâsının mevki' ve sıhatlerinden haberdâr olmağa çalışmasını ve kabilsen millî orduların İstanbul'a doğru harekâta devam edip etmeyeceklerinin Mustafa Kemâl Paşa'dan tahkikini, tenbih eylediği cihetle, Binbaşı Henry'nin bundan maâdâ teşebbüsatta bir gûnâ salâhiyeti olmadığı bildirilmiş."

İngiliz Gen. Townshend (1) Re'fet Paşa (3), Fransız Alb. Mougın (2),
Yâver Yzb. Ârif Hikmet (ayakda) —Â. H. Gerçekçi Koleksiyonu'ndan—.

1921 yılı Nisan'ında, cebhede de değerli hizmet görmüş Re'fet Paşa hakkında, gazeteler (Re'fet Paşa Hazretleri'nin Telgrafı) başlığı altında şöyle yazıyorlardı⁵¹:

Düşman İnegöl'den sokak kavgalarıyla çıkarıldı — İnegöl Müslümanlarının muâveneti — Çocuklarımız bile harbe karışdılar — Külliyyetli malzeme-i harbiye iğtinam edildi! Evvelki gece yarısı Re'fet Paşa Hazretleri'nden vârid olmuştur:

3 Nisan 1921 gecesini Urcalı, Elmaslar, Ma'mure, Kınık, Hamidâbâd, Gümüş Deresi mıntıkasında geçiren ve 3 Nisan 1921 sabahı Nazifpaşa, İnegöl, Hamidâbâd ve Hamamlı, Ortaköy - Yenice gayr-ı-müslim yollarında çekilmeğe başlayan ve mezkûr yollar üzerinde yol kolunda yakalanan en az bir piyâde fırkası ile iki süvari alayı ve bir sahrâ topçu alayı, müteaddid araba ve otomobil kollarından mürekkeb düşmana Üçüncü Süvari Fırkası ile Arı Dağı - Hamzabey - Nazifpaşa imtidâdınca geriden, Birinci, İkinci Süvari Fırkaları ile Tahtaköprü - Hamamlı, İnegöl - Tahtaköprü -Ortaköy istikametlerinde yandan saat yediden i'tibâren taarruz edilmiştir. Düşman kuvvetleri, ateş eden bataryaları ve süvarimizin hücumlarına karşı atlı müsâdemeyi kabûl eden süvarisiyle kısm-ı küllîsini kurtarmaya çalışmış süvarilerimiz düşmanla berâber zevalde İnegöl'e girmiştir. Cebhâne ve techizâtını atarak İnegöl garbındaki asıl mevzi'lerine doğru perişan bir sûrette çekilen düşman kuvvetleri Süvari Alaylarımız tarafından durup dinlenmeksizin şiddetle ta'kib olunarak İnegöl'den sokak kavgaları ile çıkarılmış ve bir kısım kuvveti de şimâle Boğazköy istikametine atılmışdır. Sağ esir bir Yunan zâbitin ifâdesine nazaran 7. Adalar Fırkası imiş. Makûller üzerinde bulunan zarflarda 5. Fırka diye kayıtlıdır. Tahkik olunmaktadır. İnegöl ovasında yakalanan bu düşmana insan, hayvan ve malzemece mühim zâiyat verdirilmiş ve 20'den fazla ağır ve hafif makineli tüfenk ve piyâde, topçu cebhânesi, techizat ve malzeme-i harbiye ve bir otomobil vesâire iğtinam olunmuştur. Düşman ancak 2 sonraya doğru asıl mevzi'lerinden açtığı şiddetli topçu ve makineli ateşiyle süvarilerimizi durdurabilmiştir. Bu muharebede İnegöl ahâlisi sokak kavgalarında fedâkârâne bir sûrette düşman önüne atılmış ve bir kısım küçük çocuklar da süvarilerimizin hayvanlarını tutmak sûretiyle vatanî vazifelerini ifâ eylemiş-

(51) Hâkimiyet-i Milliye, 6 Nisan 1921 Çarşamba, Nu. 152, s. 1.

lerdir. Bu çocuklardan da şehid olanlar vardır. Umûmî zâyiâtımız azdır. Mikdârı bilâhare arzedilecektir.

Re'fet

Bir hafta sonraki gazetelerde de: (Kahraman Ordumuz Dumlupınar'da da muzaffer — Mağlûb ve nâmerd düşman yine kaçıyor) başlığı altında şu haber veriliyordu⁵²:

Karahisar civârında kahraman ve şeci' Ordumuzun tazyiki üzerine Dumlupınar'da mevzi' tutan düşman, inâyet-i hakla mağlûb oldu. Dün gece Cenub Ordusu Kumandanı Re'fet Paşa Hazretleri'nden gelen telgraf, Yunanlıların mağlûben çekilmekte olduklarını tebsir etdi. Mezkûr telgrafla Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri tarafından Re'fet Paşa'ya çekilen telgrafnâme aynen aşağıya naklediyoruz:

Beş gün devam eden Dumlupınar Meydan Muhârebesi'nde düşmana son darbeyi vurmak şerefi Ordumuza nasib oldu. Düşman dümdâr muhârebesi yaparak çekiliyor. Ordumuz tâ'kib ediyor, arz ederim.

Cenub Ordusu Kumandanı

Re'fet

Cenub Cebhesi Kumandanı Re'fet Paşa Hazretleri'ne

İnönü Meydan Muhârebesi'nde silâhlarımızın kazandığı parlak zaferi Dumlupınar Meydan Muhârebesi'nde rüchan-ı irâde ve idârenizin te'min ettiği ikinci ve parlak zafer itmâm etdi. Cinâyet ve hiyânetinin ilk cezâlarını çekmeğe başlayan Yunanistan'a karşı Anadolu'nun eski gazâ ufukları üstünde ikab-ı zaferimiz ateşden iki kanad açdı. Ecdad topraklarında iki uzun senedenberi müfsid, muğfil bir mütâreke ile silâhlarından tecrid ve ölüme mahkûm edilmiş milletimiz aleyhine fâsılasız bir yangın ve kıtâl siyâseti tâkib eden, en ma'mur memleketlerimizi harâbeye çeviren düşmanın başı boş bırakılmış haydud sürüleri yüzlerini döndürdüler. Ordumuz gök gürültülerini andıran bir velvele ve heybetle sahne-i târihe yeniden çıkdı. Başkalarının zaferinden doğmuş ve başkalarının zaferiyle büyümüş tufeyli düşmanı ana topraklarımızdan büsbütün tard edecek meşiyet-i muzafferânenizin yollarına gözlerim dikilmiş size ve

(52) Hâkimiyet-i Milliye, 13 Nisan 1921, Nu. 158.

üstâdâne sevk ve idâreniz altında rûh-u ecdâdı mağrur eden bir kahramanlıkla çarpışan bütün kumanda ve silâh arkadaşlarınıza mes'ud ve müftehir tebriklerimizi gönderiyorum.

13/13 Nisan 37 (1921)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi

Mustafa Kemâl

12/13 Mayıs'da Ankara'ya dönen Re'fet Paşa ile görüşen Rüşen Eşref Ünaydın, Hâkimiyet-i Millîye'de (Re'fet Paşa Hazretleri'yle Mülâkat) başlıklı şu satırları yayınlıyor⁵³:

“İki gündенberidir Ankara'da bulunan Re'fet Paşa Hazretleri'ni dün ikamet ettikleri vagon-salonunda ziyâret etdim. Harekât-ı Millîye'nin başlangıcından bu âna kadar vatanın dört bucağına en sıkıntılı demlerde bir şimşek sür'atiyle yetişip kargaşalıklar basdıran, âsiler tenkil ve düşmanlar def' eden muhterem kumandan birkaç senelik zihnî ve bedenî yorgunluğuna rağmen yine şen ve çâlâk bir faâliyet muhafaza etmekte... Sür'at ve şetâret rûhu bebeğine kadar gülümseyerek ışıldayan iri zekî gözlerinde in'ikâs ediyor. Kendisiyle bundan onsekiz ay evvel bir def'a da Konya'da şerefyâb oldumdu. O vakitten bu vakite kadar Anadolu ahvâlinde tecellî eden safhalar mevzu-u-bahs olduğu bir sırada:

— Şimdi ahvâl-i dâhiliyemizi nasıl buluyorsunuz Paşa Hazretleri, diye sordum.

— Ahvâl-i dâhiliyeyi çok iyi ve memleketimi, hükûmetimi her zamandan daha kuvvetli görüyorum, ahvâl-i dâhiliyesi i'tibâriyle bu memleket hiçbir zaman bu kadar kuvvetli olmamışdı.

— Paşa Hazretleri, Yunanlılar —bâzı ecnebî matbuatda okuduğumuza göre— yeni bir taarruza geçmek üzere olduklarından bahsediyorlar. Bu teşebbüslerinde muvaffak olabilecekler midir?

— Her insan her istediği zaman taarruz edebilir. Fakat taarruz etmek istemek muvaffakiyetli bir taarruz yapmak demek.. Halbuki ben son kavgalardan sonra Yunanlıların böyle bir taarruzda muvaffak olmalarına imkân görmeyorum. Evet, Yunanlıların muvaffakiyetli bir taarruz ihtimâli her hâlde daha pek çok zaman için mevzu-i-bahs olamaz. Fakat daha yakın zamanlarda daha başka

(53) Rüşen Eşref (Ünaydın) : Re'fet Paşa Hazretleriyle Mülâkat, Hâkimiyet-i Millîye, 15 Mayıs 1921, Nu. 185.

şekilde askerî vaziyetlerin hudûsu ihtimâlini kuvvetle nazar-i dikkate almak lâzım. Her hâlde bugün karşı karşıya iki ordu var; bu iki ordunun yapmak istediği ve yapacağı muhtelif vazifeler olabilir. Bunları yakın bir âtî bize gösterecek. Bu yakın âtîde de Yunan Ordusu'na düşen hisse, son kavgaların mûcib olduğu maddî ve mânevî büyük boşlukları doldurmağa çalışmak olacaktır. Bir ordu için mânevî boşlukları doldurmak her hâlde en güç bir şeydir. Sokakdan toplanan insanlar üniforma giymekle asker olmaz, harbedecek bir hâle gelmez, bilhassa taarruz edemez. Yunan Ordusu'nun doldurmak mecbûriyetinde bulunduğu maddî boşluklardan en mühimini teşkil eden zâbit noksanını da kolaylıkla ikmâl edemeyeceğini düşünmek lâzım. Onun için Yunanlılar daha hayli müddet bu işlerle ciddî bir sûretde uğraşmak ihtiyâcındadırlar.

— Memleketimiz etrâfında cihan efkârının şu son zamanlardaki vaziyetini ne merkezde görüyorsunuz, Paşa Hazretleri?

— Ben en buhranlı günlerde bile memleketin mes'ud bir âtîye mutlaka kavuşacağı hakkındaki ümidimden hiçbir şey kaybetmedim. Bugün ise her zamandan daha fazla ümid ve iman ile yaşıyorum. Uzun zamanlar fenâ insanların Anadolu'da hazırladığı karışıklıklar artık unutuldu. Memleket başdanbaşa aynı ümid, aynı emelle, mutlak ve tam bir istiklâle kavuşmak iymâniyle elele vermiş bir hâlde..

Ne uzaktaki düşmanlarımız, ne de yakındaki fenâ düşünen kimse-ler artık bizim fenâ insanlar olduğumuzdan bahsetmiyor. Dün hakkımızda en fenâ hükümleri savuranlar bile bugün maksadımızın büyüklüğünden bahsetmeği tabîî buluyor. Anadolu'da, her emri mutâ' meşru' bir hükûmet mevcut. Hiçbir zaman Anadolu'da bu kadar kuvvetli bir hükûmet eli kendini hissetdirmemişti. Bilâ-istisnâ hemen herkes hâlinden memnun, istikbâlden ümidli.. Tekmil bu sebebler ve hâricî diğer birçok esbab daha yakında, belki de ümid edilmeyecek derecede bir kolaylıkla millî emelimize, vatanî gayelerimize, mutlak ve tam bir istiklâle kavuşacağımız hissini bana veriyor!.. İstikbâl hakkında kat'i bir şey söylemek elbetde mümkün değil; fakat o istikbâl her ne şekilde tecelli ederse etsin millet ve yetiştirdiği ordusu emellerini elde edebilmek için herşeyi yapmağa karar vermiştir. Ona da hazırdır.

Gayet müteenniyâne ve gayet kanaatbahş ifâdeleri rûhu takviye ediyordu. Kendisine teşekkür ederek yerimi diğer ziyâretçilerine terketdim.”

Re’fet Paşa’nın ikinci def’a Dâhiliye Vekili seçilişini, Hükûmet’in yayın organı olan Hâkimiyet-i Millîye şöyle haber veriyordu⁵⁴:

“Atâ Bey’in ahvâl-i sıhhiyesinden dolayı vâki’ isti’fâsı üzerine dün Büyük Millet Meclisi gösterilen namzedler arasında askerlikteki kahramanlığı kadar idâre-i mülkiyede de vukuf ve metâneti müsellem bulunun Re’fet Paşa Hazretleri’ni intihab eylemiştir. Paşa Hazretleri’ni tebrik ile her yerde ve her zaman meşhûd olan muvaffakiyetlerinin umûr-u dâhiliyemizde de temâdisini temenni ederiz.”

Ankara’nın ilk günlerinde (1920) Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk) arkadaşları ile Hipodrom’da at yarışlarından sonra kazananlara mükâfat dağıtırken (Atatürk’ün sağında Re’fet Paşa ve Hüsrev Gerede —elinde kâğıt tutan—).

6 Ağustos 1921’de Millî Savunma Bakanı seçilen Re’fet Paşa kısa bir süre sonra cebheyi ziyâret etmiş ve dönüşünde Ankara’ya zafer müjdesi getirmişti. (Re’fet Paşa Hazretleri Ordumuz muzafferdir, diyorlar)

(54) Hâkimiyet-i Millîye, 7 Temmuz 1921, Nu. 224.

başlığı altında Hâkimiyet-i Millîye şöyle yazıyordu⁵⁵:

“Dün cebheden avdet etmiş olan Müdafaa-i Millîye Vekili'miz bize kahraman Ordumuzun elde ettiği muzafferiyet müjdelerini de berâber getirdiler.

Dün Büyük Millet Meclisi'nde akşama doğru büyük bir hareket ve heyecan görünmekte ve herkes cebhe-i harbden avdet eden Müdafaa-i Millîye Vekili Re'fet Paşa Hazretleri'nin vereceği izâhâta intizar eylemekte idi. Paşa Hazretleri altıya doğru Meclis'e geldiler ve ictimâ' salonunda husûsî sûretde toplanmış olan meb'-uslarımıza harekât-ı harbiye hakkında ma'lûmât verdiler.”

“Ondört gündenberi devâm eden Sakarya Meydan Muhârebesi'nde düşmanın tek mil taarruzları red ve def' edilmiş ve düşman tahmin edilmeyecek derecede kanlı zâyiâta uğratılmışdır. Ben cebhede kumanda hey'et-i âlîyesiyle görüşükdün ve cebheyi de gördükdün sonra düşmanın bu taarruzlarından başka tâarruz kudret ve kabiliyetinin tamâmiyle kırıldığına kan'î oldum. Bugün diyebilirim ki Sakarya boylarında ondört gündenberi devam eden meydan muhârebesinin ilk safhası bizim silâhlarımızın galibiyeti ile kapanmış ve ordularımız muzaffer olmuşdur. Muhârebenin bundan sonraki safhasının tecelliyâtına da kemâl-i emniyet ve i'timad ile intizar edebiliriz..”

Vazife ve sandalye paylaşmaktaki anlaşmazlıkların, küskünlüklerin; “ben evvel, sen sonra; ben kıdemli, sen kıdemsiz” yollu çekişmelerin hem taraflar, hem de yurd ve millet için ne zararlı sonuçlara varabildiği örneği, maalesef Millî Mücâdele yıllarımızda, zafer sonrasında da sık sık görülmüşdür. Atatürk'ün arkadaşlarına vazife tevcihinde birçok zorluklarla karşılaştığı Nutuk'daki kayıdlardan ve çeşitli Millî Mücâdele yılları hafıralarından anlaşılmaktadır. Kansu, eserinin bir yerinde şöyle demektedir⁵⁶:

“Mustafa Kemâl Paşa, mevcut arkadaşların ne sûretle vazife alacakları hakkında bir gece benim de tesâdüfen bulunduğum bir ictimâ'da, İsmet Paşa'nın Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi olmasını teklif ettiğinde, hazır bulunan bâzı paşalar ve bilhassa Re'fet ve

(55) Hâkimiyet-i Millîye, 6 Eylül 1921, Nu. 284.

(56) M. M. Kansu : a.g.e., s. 575.

Kavay-ı Millîye'ala Mıgvan ve Ordu'nun takviyesine doğru gıdıldıplı günlerde, Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) ve kumandanları bir arada (Atatürk'ün sağındaki İsmet Paşa, solundaki Re'fet Paşa ve onun arkasında ayakta duran kolunda bazubend bulunan zat Hüseyin Gerede).

Ali Fuad Paşalarca Anadolu'da kendilerinin daha evvel teşrik-i me-sâî ettikleri ileri sürülmekte idi.”

Mustafa Kemâl Paşa, Malta'dan yeni dönen Rauf Bey 15 Kasım 1921'de Ankara'ya gelir gelmez, 17 Kasım 1921'de, onun boşalan Nâfıa Vekilliği'ne seçilerek Hükûmetde yer almasını istedi. Rauf Bey'le Malta'dan dönen Kara Vâsıf Bey'i de, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu Hey'et-i İdâresi âzâlığına seçirdi. Atatürk şöyle diyor⁵⁷:

“Bu iki zâtın birinden hükûmetde; diğerinden grubda, istifâde etmeği faydalı tasavvur etmişdim. Çok geçmedi, bir gün Rauf Bey'in Hey'et-i Vekile'de bir meseleye istîzah ettiği haber verildi. Aynı günde, Kara Vâsıf Bey de, grub hey'eti idâresinde aynı meseleyi istîzah ettiği bildirildi. Bu iki zâtın evvelden beyinlerinde takarrür ettirdikleri anlaşılın mavzuubahs mesele şu idi:

“Tâkib olunan siyâset-i askeriye nedir?”

“...Bittabi', ne Hey'et-i Vekîle'de ne de grub hey'et-i idâresinde böyle bir meselenin mevzu-u müzâkere ve münakaşa olmasına müsaade etmedim. Bunun üzerine, Rauf Bey Vekâlet'den, Kara Vâsıf Bey de Grub Hey'et-i İdâresi'nden isti'fâ etdiler. Rauf Bey'in isti'fâsı, 13 Kânunusânı 1922 târihinde Meclis'de okunurken, aynı târihli bir isti'fânâme de okunmuşdu. Bu isti'fânâme, Müdafaa-i Milliye Vekili bulunan Re'fet Paşa'nın idi.

Efendiler, Re'fet Paşa'nın da sebep-i isti'fâsı hakkında birkaç kelime ile arz-ı mâlumât edeyim: 4 Kânunusânı 1922 günü, Meclisin bir celse-i hafiyesinde, şöyle bir mesele mevzu-u münakaşa edilmişdi. Başkumandanlık ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti, Ankara'da oturuyormuş. Cebheden uzak bulunuyormuş. Bundan istihraç olunmuş ki, benim hem Başkumandan ve hem de Meclis Reisi olmamda müşkilât varmış. Ordu işleri iyi gitmiyormuş. Meclis bir harb encümeni teşkil ederek Ordu vaziyetini tedkik etmeli imiş. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi, aynı zamanda İcrâ Vekilleri Hey'eti Reisi olduğundan Erkân-ı Harbiye işleri de iyi gitmiyormuş. Fevzi Paşa Hazretleri, yalnız İcrâ Vekilleri Hey'eti Riyâsetinde kalsın. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâsetiyle Müdafaa-i Millîye Vekâleti tevhid olunsun imiş. Müdfaa-i Millîye

(57) Gazi M. Kemâl (Atatürk) : a.g.e., 1938 baskısı, ss. 452-454.

**Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) arkadaşları ile sı yarışlarında (Atatürk'ün sağında Re'fet Paşa ve Hüseyin Ge-
rede —elinde kâğıt tutan—)**

Vekili olan Re'fet Paşa, bizzat kürsüden bu tezi müdafaa ediyordu.”

“... İşte, bu sebebden isti'fâya hazırlanan Re'fet Paşa isti'fâsını Rauf Bey'in isti'fâsı ile aynı günde vermiş oluyor.”

Atatürk, daha sonraki günlerde arkadaşlarına vazife vermek husûsundaki çabalarını da şöyle naklediyor⁵⁸:

“... Moskova Sefâreti'nden avdet etmiş olan Fuad Paşa'nın Birinci Ordu Kumandanlığı'nı kabul etmeyeceği hakkında nokta-i nazarını istimzaç etdim. Anladım ki, Cebhe Kumandanlığı yapmış olduğundan, Cebhe Kumandanı emrine girmeğe mütemâyil değildir. Müdafaa-i Millîye Vekili bulunan Kâzım Paşa vâsıtasıyla Birinci Ordu Kumandanlığı'nı Re'fet Paşa'ya teklif etdirdim. Kabul etmemiş.”

11 Ekim 1922 günü Mudanya Mütârekenâmesi imzalanınca, Trakya anavatana kavuşmuş oluyordu. Atatürk, Re'fet Paşa'nın İstanbul ve Trakya'da vazifelendirilişi ile ilgili olarak da şunları söylüyor⁵⁹:

“Efendiler, zaferi müteâkib, İzmir'de bizim siyâsî temaslarımız üzerine, Ankara'da Hey'et-i Vekîle'nin, daha doğrusu bâzı vekillerin, mütelâşi bir vaziyet aldıkları hissolundu.

Askerî vazifemin hitam bulmuş olduğunu, bundan sonraki işlerin İcrâ Vekilleri Hey'eti'ne âid olduğunu ihsas edecek tarzda, beni Ankara'ya dâvet etdiler. Halbuki ne askerî vazifem hitam bulmuşdu ve ne de siyâsî ve diplomatik mesâil ile temas ve iştigalden müstağni olabilirdim. Binâenaleyh, İzmir'den Ordu'nun başından ve temâsa geldiğim siyâsî münâsebetlerden uzaklaşamazdım. Bu sebeble benimle müdâvele-i efkâr etmek arzu ve isrârında bulduklarına göre İcrâ Vekilleri Hey'eti'nin veyâ alâkadar Vekillerin, İzmir'e nez-dime gelmelerini teklif etdim. İcrâ Vekilleri Reisi Rauf Bey'le, Hâriciye Vekili Yusuf Kemâl Bey geldiler.

Rauf Bey, İzmir'de bana bâzı husûsî temennilerde de bulundu. Meselâ; Ali Fuad Paşa ile Re'fet Paşa'nın, zafer münâsebetiyle, terfi'lerini ve kendilerine münâsib birer vazife vererek tatyiblerini, ricâ

---

(58) Gazi M. Kemâl (Atatürk) : a.g.e., s. 480.

(59) Gazi M. Kemâl (Atatürk) : a.g.e., s. 487-488.

etdi. Mâlûmunuz oldu ki, muhârebeden evvel Ali Fuad ve Re'fet Paşaları harekete iştirak ettirmek için birer sûretle teşebbüsde bulunmuşdum. Muvaffak olamadım.”

“... Yalnız açıkda bulunan Re'fet Paşa'ya münâsib bir vazife bulmağa çalışacağımı vâdettim. Kedisini İzmir'e dâvet etmesini söyledim. Re'fet Paşa, İzmir'e gelmişdi. Fakat tam benim Ankara'ya avdet ettiğim geceye tesâdüf ettiği için kendisiyle orada mülâkat olunamadı. Re'fet Paşa'nın tavgizi, bilâhare Ankara'dan Bursa'ya seyyahetim esnâsında oldu.”

“... Mudanya Konferansı hitam bulmuşdu. İsmet Paşa ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi Fevzi Paşa Bursa'da bulunuyorlardı. Kendileriyle görüşmek üzere Bursa'ya gıtdim. Berâberimde Müdafaa-i Millîye Vekili Kâzım Paşa (Özalp) vardı. Şarkda, aleyhindeki fikrî ve fi'lî tezâhüratdan dolayı, îfây-i vazifeye imkân göremediğinden Ankara'ya gelmeğe mecbur olan Kâzım Karabekir Paşa'yı ve İstanbul'da kendisine vazife vermek üzere de Re'fet Paşa'yı birlikde götürdüm. Bursa'da kaldığım günler zarfında, Re'fet Paşa'yı mâlûm olduğu veçhile, İstanbul'a gönderdim.”

Re'fet Paşa'nın Trakya'yı teslim almak üzere vazifelendirilmesi, İstanbul'a gelişi, karşılanışı ve oradaki faâliyetleri münâsebetiyle Ankara Basını'nda şu haberler yer almakda idi⁶⁰:

“İzmir Meb'usu ve Müdafaa-i Millîye Vekîli sâbıkı Re'fet Paşa Hazretleri'nin mühim bir vazife deruhde eylemek üzere İzmir'e dâvet edildiklerini vaktiyle yazmışdık. Müşârün-ileyh, Konferans'ın bidâyetinden beri Mudanya'da bulunmakda olup, Trakya'nın tesellümü vazifesini deruhde eylemişdi. Bu husus dün Büyük Millet Meclisi'ne arzedilmiş ve Meclis vazifede bulunduğru müddetçe me'zuniyetini kabul eylemişdir. İstihbârâtımıza göre Re'fet Paşa Hazretleri derhal hareket eyleyeceklerdir.”

(Re'fet Paşa Hazretleri bir gün için şehrimizde) başlığı altında, Re'fet Paşa'nın hareketinden önce Ankara'ya uğrayışı hakkında da şu bilgi verilmektedir:

“Trakya'mızın tesellümüne me'mur olan İzmir Meb'usu Re'fet Paşa Hazretleri dün sabah şehrimize muvâsalat eylemişler ve Meclis

(60) Hâkimiyet-i Millîye, 12 Ekim 1922, Nu. 632-19 Kasım 1922, Nu. 664.

ile Hükûmet Dâiresi arasında bir muharririmize ayak üstü seyyâhatleri hakkında şu izâhâtı lûtfetmişlerdir:

— İki gün evvel Bursa'dan ayrıldım, bu sabah Ankara'ya geldim, yarın tekrar Bursa'ya gidiyorum.

— Trakya seyyâhati ne zaman Paşa Hazretleri?

— Derhâl, Bursa'da çok kalmayacağım. Diğer vazifeme başlamak üzere hareket edeceğim.

— İstanbul tariki ile mi?

— Tabbiî. Bursa'dan İstanbul'a gideceğim ve Trakya'nın Yunanlılardan tahliyesi müddeti olan onbeş günün geçmesini bekleyeceğim.

— Mâmâfih bu müddetden evvel Trakya'ya dâhil olmaya ve İ'tilâf Komisyonları ile münâsebatda bulunarak Trakya'da Hükûmet-i Milliyemizin bir an evvel teessüsüne uğraşacağım.

— Paşa Hazretleri deruhde etdiğimiz vazife hakkında lûtuf buyurur musunuz?

— Vazifem iki kısma ayrılabilir. Biri, Yunanlılardan tahliye edilen Trakya'yı teslim almak; diğeri, Trakya'da, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ni te'sis etmek. Binâenaleyh bir an evvel, Trakya'da teşkilât-ı mülkiye ve inzibâtiyenin ikmâl ve itmâmına çalışacağım. Esâsen bütün me'murîn kadroları ve jandarmalarımız hazır bulunduğu için Edirne Vilâyeti'mizde bütün teşkilât sür'atle ikmâl olunacaktır."

(Hâkimeyet-i Millîye, 16 Ekim 1922, No. 635)

19 Ekim 1922 târihli Hâkimiyet-i Millîye gazetesinde (**Başkumandan Paşa Bursa'da**) başlığı altında şu haber yer almış bulunuyordu:

"... Başkumandan Paşa Hazretleri (Mustafa Kemâl Atatürk) refâkatlerinde Kâzım Karabekir ve Re'fet Paşalar ve yâverleri olduğu hâlde öğleden sonra bir buçukda teşrif etdiler.

"... Fevzi, İsmet, Kâzım Paşalar ile, Bursa'da bulunan meb'uslar ve hey'etler Bursa hâricinde uzaklara gitmek sûretiyle istikbalde bulundular."

İstanbul gerek jandarmalarımız ve gerek Re'fet Paşa için fevkalâde merâsim hazırlıklarında bulunuyor

İstanbul: 18 — İstanbul'un istihzârâtı (hazırlığı) hararetle devam

ediyor. Jandarmalarımızın vürûduna yarın intizar edilmektedir. Onun için bugün İstanbul'da hummâlî bir faâliyet var. Diyebilirim ki İstanbul, şimdiye kadar hiçbir zaman bu kadar Türk çehresi arzemiş değildi. Her tarafta şanlı sancağımız dalgalanmaktadır. En küçük ev, en küçük dükkân bile bir bayrak asmıştır. Bu tezyî-nât yalnız İstanbul cihetine münhasır değildir. Daha ziyâde Beyoğlu, Taksim, Şişli ve bilhâssa Beşiktaş'da görülüyor. Muhtelif caddele-re, Fâtih, Bayazıt, Sultanahmed, Galatasaray mevki'lerinde muh-teşem birer tâk-ı-zafer yapılmış ve Beşiktaş İskelesi civarında fevkalâde tertibat vucûda getirilmiştir.

Diğer taraftan, Trakya İşgal Kumandanı Re'fet Paşa Hazretleri için de ayrıca mufassal bir program tanzim edilmiştir. Halk, Paşa'yı tezâhürat içinde karşılayacaktır.

(Hâkimiyet-i Milliye, 19 Ekim 1922, Nu. 638)

Re'fet Paşa Şark Mahfilinde

İstanbul, saat : 10-19 (Husûsî muhâbirimizin telgrafıdır) — Re'fet Paşa'nın vürûduna halk hararetle intizar ediyor. Gülnihâl Vapuru sûret-i mahsusada kendisini almak üzere Mudanya'ya gönderilmiştir. Vapurda bir hey'et-i mahsusa kendisini istikbâle me'murdur. Re'fet Paşa, Kabataş İskelesi'nde karaya çıkacak; Fındıklı - Tophâne - Köprü tarîkiyle İstanbul'a geçecektir. Re'fet Paşa, Aya-sofya'da, Şark Mahfili'ne misâfir olacaktır. Mahfil, fevkalâde ve tezyin edilmiştir.

Saat ikide henüz gelmemişdi

İstanbul, öğleden sonra: 19- Bugün İstanbul ayakda, herkes mu-ayyen mevkiinde, talebe bir vaz-ı ihtiram ile bekliyor; fakat bu sa-ate kadar ne Re'fet Paşa, ne de Jandarmalarımız geldi. Sabırsız-lıktan çatlıyoruz.

İstanbul'un sevinçli gününe dâir tafsilât

İstanbul, 19 (A.A.) — Re'fet Paşa saat üçde Gülnihâl Vapuru ile İstanbul limanına vâsıl oldu. Yalnız, İstanbul İşgal Kumandanlığı tarafından Paşa Hazretleri'nin maiyetindeki 100 Jandarmanın çık-masına mümânaat olundu. Jandarmalarımız bu gece vapurdadır.

Kendilerini karşılamak için yirmiden fazla çatana Ayastafanos açıklarına kadar gitmiş idi. Beş-altı İngiliz tayyâresi açıktan uçmakta idi. Kabataş açığındaki Fransız torpidosu Türk bayrağı çekerek merâsime iştirâk etdi, yüz binlerce halk caddeleri, pencereleri ve muhtelif vesâit-i nakliyeyi doldurmuşdu. Paşa iskeleye ayak basar basmaz gençlerden mürekkep bir grup kendisini omuzlarına alarak arabaya kadar taşıdılar. Programda araba dâhil olmadığı hâlde Arabacı Cemiyetinin ısrarına karşı durmak kabil olamamışdır. Vâli, Hünkâr nâmına Binbaşı Ali Bey, Velîahd nâmına yâverleri Remzi, Bahriye Nezâretiyle Seyr-i Sefâin nâmına Müdür-ü Umûmî Ârif Paşa beyân'ı hoş-âmedi eyledi. Müteâkiben Vakıt muharririnin, Velîahd nâmına yapılan tebrikin ne sûretle telâkki edildiğini Re'fet Paşa'ya sorması üzerine, müşâr'ün-ileyh biraz düşündükden sonra:

“B.M.M. Hükûmetinin umdelerinden birisi de Makâm-ı Hilâfetin istihlâsıdır” dedi. Kabataş'dan sonra Paşa'nın otomobilini Hamid Bey'in, Trakya Cemiyeti, Merkez Kumandanı, Jandarma Umum Kumandanı, Polis Müdür-ü Umûmîsi ve Anadolu mümessilliğine mensub diğer zevâtın otomobilleri tâkib etmekte idi. Güzergâhı başdan başa mektebliler ve halk iki taraflı olarak işgal etmiş idi. Mûsikî, çiçek ve konfet yağmuru ve alkış tûfânı arasında Dîvan-yolu'ndaki Şark Mahfili'ne gidilerek bir müddet istirahatdan sonra Fâtih'in Türbesi ziyâret olundu. Paşa oradaki Dâr-ül-eytâm talebesine müessir bir nutuk îrâd etdi. Türbe karşısında Şhremîni, İstanbul halkı ve Dâhiliye Nâzarı nâmına beyân-ı hoş-âmedi etdi. Re'fet Paşa halk nâmına vâki olan beyânâta teşekkür etdikten sonra, Dâhiliye Nâzarına zâtı i'tibâriyle teşekkür etmiş ve fakat B.M.M. Dâhiliye Vekili'nden başka Dâhiliye Nâzırı tanımadığını da ilâve etmişdir. Ziyâretten sonra hey'et, Aksaray caddesini tâkiben aynı tûfân-ı şâdî içinde Hilâl-i-ahmer'e geldi. Darüfünün şua'bâtı ile Ticâret Mektebi talebesi geldiler ve binâ önünde ictima' ederek Paşa'yı görmek istediler. Mühim nutuklar irâd olundu. Paşa cevâbında gençleri selâmlamakla milletin istikbal ve istiklâlini selâmladığını ve Gazi Başkumandanımızın da gençliğin hissiyât-ı vatanperverânesinden emin olduklarını söyledi. “Kahrolsun Yıldız'daki herif!” diye bağıranlar da oldu. Müslüman tramvaycılar büyük ve müzeyyen bir alay sancağı hediye etdiler. Mütevâliyen toplanıp dağılan

halk ve talebeye karşı Paşa mükerreren görünerek cevap verdi. Dârülfünûnlular otomobili bizzat çekerek götürmek istediler ise de Paşa nezâketle reddetdi. Sokakları dolduran halk beşyüzbin tahmin olunmuşdur. Re'fet Paşa saat yedide Jandarmalar meselesini görüşmek üzere Harington'a gitmiştir.

Jandarmalarımız kâmilten İstanbul'dan çıkacak

İstanbul, 20 A.A.) — Mudanya Mukavelenâmesi ahkâmına tevfi-kan Trakya'yı tesellüme me'mur olan sekizbin kişilik Türk Jandarmasının Tekfur Dağı tarîki ile sevkleri hakkındaki karardan vazgeçilerek, bunların da İstanbul'dan mürur ile icâb eden mahallerde tahaşşud ve tecemmu'larının ikmâli alâkadarlarla hâsıl olan i'tilâf üzerine bu sabah takarrur etmiştir.

Halk yeniden sokaklara dökülüyor

İstanbul, 20 (A.A.) — Re'fet Paşa'nın maiyetindeki yüz Jandarma bu sabah Sirkeci iskelesine çıkarılarak Ayasofya Câmii'ndeki barakalara gönderilmiştir. Bu münâsebetle İstanbul halkı yeniden sokaklara dökülerek tezâhürâta başlamıştır.

Pâdişah ve Velîahd'ın tebrikâtı

İstikbal merâsimine tuhaf hâdiseler ilâve olundu. Meselâ, Pâdişah ve Velîahd da beyân-ı hoş-âmedî için memur göndermişlerdi. Pâdişah nâmına Binbaşı Ali, Velîahd nâmına Yâver Remzi Bey bulunuyordu. Evvelce de haber verdiğimiz üzere Re'fet Paşa, Kabataş, Tophâne, Köprü, Ayasofya tarikiyle Şark Mahfili'ne geldi. Yollardaki tezâhürâtın tasvîri imkânı yokdur. Kadın, erkek halk ve bütün mekteb talebesi yollara dökülmüştü. Herkes bağıyor, mendillerini sallıyor, çiçekler, kutu kutu kâğıt pullar serpiyordu. Şark Mahfili'nde biraz istirahatdan sonra Fâtih'e gidildi. Sultan Mahmud Türbesi önünde Dâhiliye Nâzırı ve Şehremâneti nâmına Şehremîni beyân-ı hoş-âmedî eyledi. Fâtih'den sonra Hilâl-i-ahmer binâsı önü karanlıklara kadar müteaddid tezâhürâta sanhe oldu. Bütün tafsîlâtı bildireceğim.

Buraya gelen istiklâl kokusu değil, kendisidir!

İstanbul, 20 — Re'fet Paşa Fâtih Türbesi'ni ziyâretde merkad üzerindeki Kur'ân-ı Kerim'i öpdükden sonra duâ etdi ve duâsını bitir-

dikten sonra ahâliye hitâben bir nutuk îrad eyledi.

Re'fet Paşa ezcümle bu nutkunda dedi ki :

“Hazret-i Fâtih'in Türklüğe ve Müslümanlığa hediye ettiği bu muazzam şehrin Anavatandan ayrı yaşamasını ne Türklük, ne de Müslümanlık kabul edemez. İşte Hazret-i Fâtih'in merkad-ı mübâreki önünde söylüyorum: İstanbul vatanın dâimâ incisi kalacaktır. Buraya gelen istiklâl kokusu değil, istiklâlin kendisidir. Bunu Anavatanın parlayan süngüsü nâmına söylüyorum.”

Tezâhürâtın arkası gelmiyor

Diğer taraftan Hilâl-i-ahmer binâsı önünde mekteb talebesinin ve halkın musırrâne tezâhürâtı önünde Re'fet Paşa tekrar balkona çıkmak mecbûriyetinde kalmış ve mekteblilere hitâbında demiştir ki:

“Sizleri selâmlamakla milletin ikbâl ve istiklâlini selâmlıyorum. Daha düne kadar vatanımız karanlık, acıklı levhalar karşısında idi. Her taraf siyahlar ile dolu idi. Bunu hatırımızdan çıkarmayacağız. İlim ve irfan nûriyle âtînin yollarını aydınlatacağız. Ey Türk gençi! Alnını aç yüksel. Türk olmak en büyük insan olmak demektir, bunun için alnın açık olarak ilerle!”

Dârüfünûnlular Re'fet Paşa'ya pek müteşekkîrâne bir sûrette mukabele etmişler ve demişlerdir ki:

“Siz ve arkadaşlarınız, ezilen halkımızın, yıkılan istiklâlümüzün, mahvedilmek istenilen ismetimizin halâskârısınız, sizi bu sıfatlar ile selâmlıyoruz.”

Pâdişâha ve Dâhiliye Nâzarına mukabele

İstanbul, 20 — Re'fet Paşa'ya Pâdişah dahi dâhil olmak üzere birçok kimselerin beyân-ı hoş-âmedi ve tebrîkât edeceklerini bildirmiş idim. Re'fet Paşa, Pâdişah nâmına tebrike ve beyân-ı hoş-âmediye gelen Binbaşı Ali Bey'e: “Makam-ı Hilâfet'e hissiyât-ı diyânetkârânemi iblâğ ediniz” dediği gibi, Şehremîni'ne verdiği cevabda da: “Şehir nâmına vâki' olan tebrîkâtınıza teşekkür ederim. Dâhiliye Nâzırının da şahsen göstermiş olduğu nezâkete müteşekkirim. Fakat ben, Hükûmetim nâmına Dâhiliye Nâzırı tanınıyorum” cümleleriyle mukabele etmiştir.

Velâhd nâmına Yâveri tarafından vuku' bulan tebrike de şöyle mukabelede bulunmuşdur: Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin umdelerinden biri de Makâm-ı Hilâfetin istihlâsıdır.

İngiliz münâsebetsizlikleri, soğuklukları

Bursa, 21 — İstanbul'da halkın Re'fet Paşa'ya ve Jandarmalarımıza karşı gösterdiği fevkalâde tezâhüratdan sinirlenen İngilizler bâzı soğukluklardan men'i nefis edememişler ve İstanbul ahâlisinin, daha Umûmî Harb esnâsında kucak kucak bombalarını uykuda istihfaf ile karşıladıkları tayyârelerini halkın başı üzerinde gezdirmişlerdir. Mütemadiyen altı tayyâre lüzumsuz nümâyişler yapmışlar ve halkın bir kerre daha İngilizlere karşı olan hissini alevlendirmişlerdir.

Hâkimiyet-i Millîye nâmına tebrikât

İstanbul, 20 — Paşa Hazretleri'ne Kabataş İskeleyi'nde mülâki oldum ve kendisini mübârek pâ-yı taht topraklarında "Hâkimiyet-i Millîye" nâmına selâmladığımı söyledim. Re'fet Paşa bu tebrikâtıma teşekkür etdikden sonra: "Muhterem Başkumandanımızın mümessili sıfatıyla İstanbul'u selâmladığımdan dolayı en mes'ud anlarımı yaşıyorum" dedi.

Jandarmalarımıza mâni' oldular, fakat

İstanbul, 20 — İngilizler birtakım bahâne ile Re'fet Paşa ile berâber gelen yüz jandarmamızın vapurdan çıkmasına mümânaat eylediler. Jandarmalarımız Gülnihâl'de bulunuyorlar. Halk bu muâmeleden fevkalâde muğberdir. Bunun üzerine Esnaf Cemiyetleri derhâl istimbotlar ile Jandarmalarımıza bir hey'et-i mahsusa göndermişler ve (etli pilâv, helva, meyveden mürekkebe) mükellef bir ziyâfet çekmişlerdir.

Jandarmalarımız İstanbul sokaklarından geçiyor!

İstanbul, 21 — Evvelki gün karaya çıkamayan jandarmalarımız için intizar ateşi ile yanan İstanbul halkı dün, Gazilerimizi emsâlsiz bir sûretde ve program iki misli güzelleştirilmek üzere istikbâl eyledi. Ahâli o derece cûş-u hurûşa gelmişti ki, her jandarma neferimiz karaya çıktıkça boynuna sarılıyor; hoş geldin gazân mübârek olsun! diye bağıırıyordu.

Bilhassa jandarmalarımızın pek mükemmel kıyâfet ve teşhizatlarıyla Ayasofya'ya çıkışları ve yolda "Mustafa Kemâl Paşa serdârımız" marşını söylemeleri, halkımızı fevkalâde çıldırttı.

Ayasofya'da Cuma namazı ve mev'ize

Re'fet Paşa Cuma namazını Ayasofya'da kıldı ve namazdan evvel, ezan okunurken Ayasofya Meydanı'nda jandarmamızı teftiş eyledi. Bundan sonra câmiye gelerek cemâat-i kübrâ ile Cuma namazı edâ olundu. Câmideki cemâatin kalabalığı, Anadolu ve Türklük için âsumâna çıkardığı duâ karşısında Re'fet Paşa ağlamaya başladı. Paşa namazdan sonra cemâate karşı bir mev'izde bulundu ve dedi ki:

"Cenâb-ı Hakk'a çok şükür ki bu büyük günleri gördük, fevz ve nusretiyle İslâm dünyâsını kazandık. Bundan böyle dinimiz serbest

Re'fet Paşa İstanbul'da

ve pâydâr olacak, Kur'an'ımız her tarafda serbestçe okunacaktır. Allah'ın huzûrunda ve bu cemâat-i kübrâ muvâcehesinde Peygamberime kasem ederim ki İstanbul her zaman bizimdir."

Bundan sonra Re'fet Paşa şühedâya rahmet, gazilerimize nusret temennîsinde bulundu ve halkın duâsı kubbeleri çınlatdı.

Re'fet Paşa ve Jandarmalarımız iki gündür İstanbul'un âğuş-i tehassür ve şefkatinde

İstanbul'un heyecan ve meserreti işidilmemiş bir vak'a teşkil etmektedir. Bunu kıskananlar, jandarmalarımıza mâni' olmak istemişlerse de, bir gün sonra yine "Kemâl Paşa Serdârımız" İstanbul'u sarsmıştır.

İstanbul halkı, Başkumandanlık nâmına Trakya'nın tesellümüne me'mur edilen İzmir Meb'usu ve Müdafaa-i Millîye Vekil-i sâbıkı Re'fet Paşa Hazretleri'ni İstanbul'un şimdiye kadar görmediği büyük tezâhürat ile karşıladı. İstanbul halkı Re'fet Paşa'yı bir taraftan Anadolu kahramanlarının mümessili olarak karşılamakda ve kendisine Anadolu kahramanları nâmına arz-ı şükrân eylemekde iken, diğer taraftan ise T.B.M.M. Hükûmeti'nin bu sûretle bütün İstanbul halkının rûhuna, kalbine ve en nihâyet bizzat İstanbul sehrine girmiş olduğunu gösteriyor. Evet görmeyenler ve hâlâ anlamayanlar var ise görmeli ve anlamalıdır ki, artık İstanbul, T.B.M.M.'nin idârisi altındadır ve orada buna muhâlif herşey gayri meşru' ve gayr-i mevcuddur.

Dünyânın hiçbir yerinde herhangi bir ârây-i umûmiye bu kadar heyecanlı ve bu kadar kuvvetli bir netice alamamışdır. Çünkü bütün İstanbul'un hakîkî evlâdları, Müslüman ve Türkler, B.M.M. Hükûmeti'nin mümessilinin karşısına çıkmış ve kalblerinin bütün samîmiyetleriyle bu Hükûmete arz-ı biat eylemişlerdir. İstanbul, burada teessüs eden ve Türklüğü kurtaran Hükûmetin kurbanı olacağını en kuvvetli levhalar ile, düşmanlarımızın gözüne sokmuşdur. Binâenaleyh sun'î vaziyetlere derhâl nihâyet verilmeli ve birbuçuk milyon münevver ve vatanperver Türk, T.B.M.M.'nin idâresi altına resmen girmelidir. Fakat görüyoruz ki bütün bu manzaralar hakikatı güneş kadar ortaya koyduğu hâlde el'ân İstanbul'da nâ-meşru' sûretde yerleşmiş olan birtakım ecnebî kuvvetler bu tezâhürat vesilesi ile hislerini yine meydana vurmaktan kendilerini alamamışlardır. Cuma nüshamızda haber verdiğimiz üzere Trakya'yı işgal edecek olan jandarmalarımızın bu tezâhürat arasında İstanbul'a çıkmalarına mümânaat için bâzı vesileler ve sebebler dermeyeran edilmişdir. İstanbul'un askerlerimize karşı almış olduğu tavır ve hareket ve hazırladığı nümayişler, Ermeni ve Rumlar arasında telâşî mücib olmuş ve aralarında "panik" hâsıl olmuş imiş. Bunun için jandarmalarımızın İstanbul'dan geçmemesi rica edilmiş. Fakat Hükûmetimiz İstanbul'un Türk toprağı olduğunu ve jandarmalarımızın bu mübârek topraklarımızdan geçerek Trakya'yı işgal edecekleri cevâbiyle musırrâne mukabelede bulunmuş. Aşağıdaki telgraflarımızda görüleceği üzere jandarmalarımız halkın en samîmî tezâhürâtı arasında Ayasofya caddesinde: "Kemâl Paşa serdârımız!"

marşını okuyarak ve bütün Türkleri hümgür hümgür ağlatarak mübârek pâyitahtımıza girmişler ve misafir olmuşlardır. İstanbul'da Rumlar ve Ermeniler arasında hâsıl olacak paniği düşünen bu zarararlı hâmîler, Ermeni Patriği Kaymakamı Sampat Efendi'nin Re'fet Paşa Hazretleri'ne söyledikleri sözleri nazar-ı i'tibara alsalar en ma'kul hareketde bulunmuş olurlar. Görüyoruz ki, saâdetimizin her noktasında bizi iz'ac edecek ve müteessir eyleyecek teşebbüsler el'ân devâm ediyor. Ne mutlu ki, hep bu saâdetlerimiz, bu mâniaların da bertaraf olduğunu görmekte bir kat daha artıyor. İstanbul mûhâbir-i mahsusumuz, İstanbul'da Re'fet Paşa Hazretleri'ne karşı yapılan tezâhürat hakkında Cuma ve Cumartesi günleri bize pek mufassal mâlumat göndermiştir. Hepsini sırası ile neşrediyoruz.

Re'fet Paşa İstanbul toprağında

İstanbul, 20 — “Gülnehâl”in Sarayburnu'ndan görünmesi; sabahdan beri İstanbul'un geçirdiği intizar ateşine en büyük teselli oldu. Deniz kenarlarına toplanan halk, vapur daha açıklarda iken alkışa başlamış ve bu alkış tûfanı Re'fet Paşa'nın vürûdu için bütün İstanbul'da bir işaret olmuştur. Kabataş'daki seyyâl halk kitlesini zaptetmek mümkün değildi. Re'fet Paşa tam üçde Kabataş İskeleyi'ne çıktı. Hey'et mümessilleri kendisine iskelede beyân-ı hoş-âmedi eyledi. Anadolu kahramanlarının mümessili Re'fet Paşa her adım atdığı bir kurban kesiliyordu. Darülfünûn talebesi, Paşa'yı omuzlarına aldılar ve otomobile kadar böylece götürdüler. Halkın çırpınışı ve bağıışı karşısında insanların âsâbını muhâfaza etmesi imkânı yokdur. Bütün İstanbul sevincinden ağlıyordu ve bu gün ise artık koca Anadolu'ya kavuşduğuna kaildi.

(Hâkimiyet-i Millîye, 22 Ekim 1922 Pazar, No. 640)

Ermeni Patriği arz-ı ubûdiyet ediyor

İstanbul, 21 — İstanbul yeni bir hâdise karşısında bulunuyor. Bugün Ermein Patrik Vekili Sampat Efendi, Re'fet Paşa'yı ziyâret ederek Ermeniler nâmına arz-ı ubûdiyet ve sadâkat eylemiş ve Ermeni milletinin iğfal edilerek binlerce sene berâber yaşadıkları bir millete karşı gayet fenâ bir mevki'de bırakıldığını söylemiştir.

İstanbul'un sürûru

İstanbul, 22 — İstanbul, heyecan ve sürûr içinde uçuyor ve Re'fet Paşa'nın ve misafir jandarmaların en küçük hareketlerini bile gözden kaçırmıyor. Dün gece, Re'fet Paşa'nın şerefine şehir nâmına mükellef bir ziyâfet çekildi. Ziyâfetde resmî me'murlardan ziyâde ahâli mümessilleri ve İstanbul'da halkın teveccühü olan zevat hazır bulunuyordu. Ziyâfetde zaferimizin tes'idi yolunda pek mühim ve hararetli nutuklar îrâd edilip Re'fet Paşa tarafından mukabelede bulunuldu.

Mânâsız kıskançlıklar

İstanbul, 21 (A.A.) — Re'fet Paşa şerefine Mekteb-i Harbiye civârında bir tâk-ı zafer yapılmak istenmiş ise de, İngilizler tarafından mümânaat edilmiştir.

(Hâkimiyet-i Millîye, 23 Ekim 1922, Nu. 941)

Fâtih Belediyesi önünde ellibin kişiye hitâb eden Re'fet Paşa: "Milletimizin yegâne meşru' hükûneti B.M.M. Hükûmeti'ne ne kadar merbut olduğunuzu ve Meclis ve Hükûmetini ne kadar sevdiğinizi beni selâmlamak lûtfuyla gösteriyorsunuz. Meclis ve Hükûmet nâmına teşekkür ederim" demiştir.

Fatih Belediyesi önünde ellibin kişiye hitâb eden Re'fet Paşa
İstanbul, 23 — İstanbul'un hâli "kırk gün kırk gece düğünü" tâbirine pek uyuyor. Her hâlde bu kırk günlük düğünlerde bu kadar harâret ve heyecan görülmemiştir. İstanbul, Jandarmalarımızın ve Re'fet Paşa'nın ayrılışına kadar donanmış kalacaktır. Buna dün karar verilmiştir.

Trakya'luların şerefine verdiği ziyâfetde Re'fet Paşa

"Pek aziz Trakyalı vatandaşlarım: acılarınızı biliyorum ve derecesini tamâmiyle takdir ediyorum. Ben de Rumeli evlâdındayım. Şimdiye kadar dâima büyük acılar ile Trakya'yı derâğuşdan hâlî kalmayan vicdanım bundan böyle beklediğimiz şanlı istikbâli karşılayacaktır."

İstanbul, 23 — Re'fet Paşa, Dârülfünûna iâde-i ziyâret eylemiş ve Dârülfünûn'da pek tatlı bir gün geçirilmiştir. Bu münâsebetle muallimler tarafından birçok nutuklar îrâd edilmiştir. Dârülfünûn muallimlerinden birisi demiştir ki: "En felâketli zamanlarımızda şu

Dârülfünûnun koridorlarında câsuslar türediği, cinâyetler davullarla ilân olunduğu zamanlarda karşınızdaki gençlerden hiçbirinin eli kirlenmemiştir.”

Paşa, Dârülfünûn müderrislerinin bu nutkuna pek uzun ve mühim bir cevap ile mukabelede bulundu.

İstanbul, 22 (A.A.) — Re’fet Paşa Dârülfünûn’da irâd ettiği siyâsi nutukda: ”İstanbul, makarr-ı Hilâfetdir ve böyle kalacaktır. Âlem-i İslâm’ın bir Halifesi olacaktır. Fakat hâkimiyet Hâkanın değil, ancak ve ancak milletindir” demiştir.

(Hâkimiyet-i Millîye, 24 Ekim 1922, No. 642)

En nihâyet İstanbul da Türk milletinin bizzat te’sis eylediği idâre-i meşrua-i millîye’ye kavuştu

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ve Başkumandanı nâmına Trakya’yı tesellüme me’mur Mirliva Re’fet Paşa Hazretleri’nden T.B.M.M.’nin Reisi Başkumandan Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri’ne 4 Kasım 1922 târih ve saat 6.15 sonra işâretli telgrafnâme: 1 — İstanbul Kabinesi bugün saat dört sonrada isti’fâ etmiştir. 2 — T.B.M.M. nâmına idâre-i umûr için benden tâlimat taleb eden İstanbul Belediye, Meclis-i İdâre Hey’etleriyle, Jandarma ve Merkez Kumandanlıkları’na, Polis Müdiriyeti’ne, İstinâf Müdde-i Umûmîliği’ne, İcra Memurluğu’na ve Cinâyet Mahkemesi’ne 4.XI.1922 zevâlinden i’tibâren T.B.M.M. Hükûmeti nâmına ifâ-yı vazife eylemeleri hakkında tebligatda bulunduğumu, yalnız bu babda Hükûmetimizden hiçbir tâlimat almamış olduğumu, mâmâ-fih T.B.M.M.’nin bir âzâsı ve T.B.M.M. Hükûmeti’nin İstanbul’a en yakın bir mıntıkaya me’mur-u fevkalâde mümessili sıfatıyla ve tamâmen şahsî olarak böyle bir tebligatda bulunmaya mecburiyet hissettiğimi, binâenaleyh bugün zevâlden i’tibâren esâsen Hükûmetimce tanınmamış bulunan İstanbul Hükûmeti usûl-ü idâresi yerine Türkiye B.M.M. Hükûmeti idâresinin icrâ-yi hükûmete başlamış bulunduğunu bugün 4.XI.38 saat 4 sonrada Generaller içtimâında kendilerine resmen beyân eyledim.

3 — Generaller müttefikan izhâr-ı memnûniyet ettikleri gibi İngiliz Generali Harington bu tarz-ı hareketimden dolayı memnûniyetini izhar ile beyân-ı tebrikât eyledi. Fransız Generali Charpy keyfiyetin mâhiyet-i siyâsiyesi dolayısıyla Komiserlere ve Hükûme-

tine arz-ı mâlûmat eylemek kaydiyle beyân-ı memnûniyet eyledi. İstanbul tarz-ı idâresi teferruâtı hakkındaki suâle cevâben ancak Ankara'dan alınacak tâlimatdan sonra görüşülebileceğini ve bu hususta da Mudanya Mütârekenâmesi'ne istinâden tamâmen anlayabileceğimizi ilâve eyledim. Bugünkü Generaller içtimâ müzâkeresi tafsilâtını ayrıca arz edeceğim.

4 — İstanbul halkı T.B.M.M. Hükûmeti idâresine bilfiil intikalinden dolayı sürûrlar içindedir. Bu târihî geceyi tes'îden fener alayları tertib ediyorlar.

5 — Pâdişâhın yarın isti'fâ edeceği söyleniyor.

(Hâkimiyet-i Millîye, 5 Kasım 1922, Nu. 652)

Re'fet Paşa ne Saraya gitmiş ve ne de Sarayda yemek yemiştir, hepsi yalandır

Bordeaux Ajansı'ndan naklen Anadolu Ajansı, Re'fet Paşa Hazretleri'nin Saray'a giderek birkaç saat orada kaldığını ve yemek yediğini bildirmiştir.

Re'fet Paşa Hazretleri iki İstanbul gazetesi tarafından verilen bu hakikata mugayir haberi yine İstanbul gazeteleri ile tekzip eylemiş ve buraya (Ankara'ya) gönderdiği resmî telgrafla da haber-i mezkûrun tamâmiyle musannâ' olduğunu bildirmiştir.

(Hâkimiyet-i Millîye, 5 Kasım 1922. Nu. 652, s. 3)

Re'fet Paşa Hazretleri T.B.M.M. Hükûneti nânıma İstanbul idâresine dâir bir ta'mim neşreylemişlerdir.

İstanbul 6 Kasım (A.A.) mahreçli ve (Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti nâmına Re'fet) imzasını taşıyan bu 16 maddelik bildiri de Hâkimiyet-i Millîye gazetesinin 9 Kasım 1922 târihli 656. sayısında yer almış bulunuyordu.

İstanbul'daki idâremiz ve Müttefiklerin vaziyeti

Re'fet Paşa Hazretleri'nin riyasetindeki Muhtelit Komisyon'un dünki içtimâında evvelki gerginlik hafiflemiştir.

İstanbul, 10 — İstanbul'da teessüs eden Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yeni idâresi ile Müttefikîn İşgal-i Askerîsi'ni te'lif için Re'fet Paşa Hazretleri'nin riyâsetinde Müttefikîn generallerinin iştirâki

ile muhtelit bir komisyon teşekkül etmiştir. Bu komisyon bugün ikinci içtimâını akdeyledi. Bu içtimâ'da mevcut gerginlik tahaffüf etmiştir. Pek çok mesâilde i'tilât hâsıl olacağı anlaşılmalıdır. (Liflid) İngiliz Ajansı bugün İstanbul'a bir telgraf tebliğ eylemiştir. Bu telgraf da T.B.M.M. Hükûmeti tarafından İstanbul ve Boğazların tahliyesi talebinin terk edilmesi hususunda Hükûmete bir ihtar vuku' bulacağı bildirilmektedir. Ajans, aksi takdirde İstanbul'da Müttefikler tarafından idâre-i örfiyye ilânının melhûz olduğunu da ilâve ediyor.

Re'fet Paşa Hazretleri bu mesele hakkında vuku' bulan beyânâtında demiştir ki :

“Biz gerçi İstanbul ve Boğazların Müttefikîn kıtaâtı tarafından tahliye edilmesi talebinde bulunduk. Fakat bu talebimizde bir icbar keyfiyeti yoktur. Havâdis yanlış tefsîr edilmiştir.”

Bu mesele hakkında Anadolu Ajansı da şu telgrafı tebliğ eylemektedir:

Dün saat üçde Re'fet Paşa Karargâhı'nda Re'fet Paşa'nın taht-ı riyâsetinde mühim bir ictimâ' akd olunmuşdur. Mezkûr ictimâ'a karargâh zâbitlerinden Binbaşı İzzet Bey (Aksalur) ile İstanbul Polis Müdürü Es'ad beylerden maadâ İngiliz karargâhından M. Cornwalde, Miralay Maxwelle ve Ballard, Kont Caprini ve Mösyö Cherfif iştirak etmişlerdir.

Mudanya İ'tilâfnâmesi'nde Düvel-i Müttefika kıtaâtının İstanbul'da tanınmış olmadığından âhiren İstanbul'da hâsıl olan inkılâb-ı idâre ile mezkûr mevcûdiyeti te'lif edecek bâzı mukarrerât ittihaz olunmuşdur.

(Hâkimiyet-i Millîye, 12 Kasım 1922, Nu. 658)

19 Kasım 1922 târihli Hâkimiyet-i Millîye gazetesinde şu mühim haber veriliyordu :

Dün, T.B.M.M., saat altıda akdetdiği bir içtima'da, âr-ı firârı irtikâb ederek İngilizlere ilticâ eden Vahîdeddin'in makam-ı muallay-ı Hilâfetden hal'iyle yerine meşru' Halîfenin intihâbı için müzâkerâta başlamış ve İcra Vekilleri Hey'eti Reisi Rauf Beyefendi şu beyânatda bulunmuşlardır :

“Arkadaşlar; dün akşam geç vakit İstanbul'da bulunan Re'fet Paşa

Hazretleri'nden aldığım 17 Kasım 1922 târihli bir telgrafı zât-ı âlîlerine arz ediyorum :

İcra Vekilleri Reisi Rauf Beyefendi Hazretleri'ne

Vahîdeddin Efendi bu gece Saraydan gaybûbet eylemiştir. İstanbul Kumandanı ile Polis Müdürünü tahkikat icrâsı ve tedâbir-i lâzime ittihâzı için Saraya gönderdim. Alacağım mâlumâtı ayrıca arz ederim.

Re'fet

Aynı târihle Re'fet Paşa Hazretleri'nden aldığım bir telgrafda —ki aynen arz edeceğim— şöyle mâlumât veriliyor :

Hey'et-i Vekîle Riyâsetine

“Harington'dan şimdi aldığım mektubu ve melfuf beyannâmenin sûretlerini bervech-i zîr arz ediyorum :

Beyannâmenin ajanslar vâsıtasıyla Avrupa'ya da tebliğ edilmiş olduğunu bittedkik anladığımı da arz ederim :

Mektub Sûreti

Bir nushasını leffetdiğim resmî beyannâmede söylendiği vechile Zât-ı Şâhâne kendisini İngiltere'nin zîr-i himâyesine vaz' ederek (kahrolsun sesleri) bir İngiliz sefine-i harbiyesiyle İstanbul'dan mu-fârekat etmiştir. (lânet olsun sesleri). Birçok elfâz-ı ihtirâmiye. Tâ-rih : 17.11.1922.

Harington

Melfuf Beyannâme

Resmen beyân olunur ki Zât-ı Şâhâne vaziyet-i hâzıra neticesinde hürriyet ve hayâtını tehlikede gördüğünden bütün İslâmların Halî-fesi sıfatıyla (hâşâ sesleri) İngiliz himâyesini ve aynı zamanda İstanbul'dan başka bir yere naklini talep etmiştir (Cehenneme sadâları)... Zât-ı Şâhâne'nin arzusu bu sabah îfâ olunmuştur. Türkiye'deki İngiliz kuvvetlerinin Başkumandanı Genaral Sir Charles Harington, Zât-ı Şâhâne'yi almaya giderek bir İngiliz harb sefine-kadar kendisine refâkat etmiş ve Zât-ı Şâhâne vapurda Bahr-i sefid Filosu Umum Kumandanı Amiral Sir de Robeck tarafından istikbâl edilmiştir.

Ahmed Hamdi Bey (Muş) —Ona Zât-ı Şâhâne demeyiniz.

Rauf Bey (devamla) —Beyannâme'yi okuyorum, tahrif mi edeyim, övle mi arzu ediyorsunuz?

Mehmed Şükrü Bey (Karahisar-ı-sâhib) —İngilizlerin neşrettiği beyannâmedir o.

Rauf Bey (kırâatine devamla) —İngiltere fevkalâde Komiser Vekili Sir Nevile Henderson Zât-ı Şâhâne'yi sefînde ziyâret ederek Kral Beşinci George'a bildirilmek üzere arzularını sormuşlardır.

Berâber gidenler şunlardır :

Serkarîn Ömer Yâver Paşa, Kaymakam Zeki Bey, Esvabcıbaşı Küçük İbrâhim Bey, Berber-başı Mahmud Bey, Seccâdecî-başı İbrâhim Bey, Musâhib-i-sâni Mazhar Ağa, Musâhib-i-sâlis Hayreddin Ağa, Sertabib Reşad Paşa, Vahîdeddin'in oğlu Ertuğrul Efendi'dir.

(Hâkimiyet-i Millîye, 19 Kasım 1922, Nu. 664)

Re'fet Paşa'nın İstanbul'a gelişi, **Yakın Târihimiz**'de şöyle anlatılıyor⁶¹ :

Re'fet Paşa İstanbul'da

30 Ağustos büyük zaferinin tabiî neticesi olan Mudanya Mütârekenâmesi, 11 Ekim 1922'de imzalandıktan sonra, Trakya ve Edirne'nin kurtarılıp boşaltılması da resmî ve kat'î bir şekil almışdı. Mukavelenin, Trakya'nın Yunan kıt'alarından temizlenmesine âid maddeleri gereğince, müttefik —İngiliz, Fransız ve İtalyan— hey'etleri ile kıt'aları, 15 Ekim günü bir beyannâme yayınlayarak, girdikleri Trakya'yı, Yunanlılardan boşaltma işine başlamışlardı. Bu sûretle Yunanlılardan boşaltılan yerleri, Millî Hükûmet nâmına, maiyetindeki jandarmalarla teslim alacak olan Re'fet Paşa da, 19 Teşrinievvel (Ekim) Perşembe günü İstanbul'a gelmişdi.

Re'fet Paşa'nın İstanbul'a gelişi, —henüz işgal altında bulunmakta oluşuna rağmen— İstanbul'un bir kurtuluş bayramı yapmasına vesîle olmuşdu. İstanbullu Türkler, dört yıl süren meş'um Mütâreke devrinin, her günü birer başka türlü haysiyet kırıcı ve birbirinden acı olaylarla pek sıkıntılı geçen esâret hayâtından sonra, Anadolu'nun ilk temsilcisi olarak gelen Re'fet Paşa'yı târif edilemeyecek derecede büyük bir heyecan ve muhabbetle karşıladılar.

(61) Yakın Târihimiz, 25 Ekim 1962, c. 3, ss. 257-260.

Re'fet Paşa'nın İstanbul'a ayak basışını haber veren 20 Ekim 1922 târihli gazetelerin hepsi, başdan aşağı halkın bu muhabbet ve heyecanını belirten bir hava ile kaplı idi.

Örneği, işte şu "Tevhîd-i Efkâr" :

"Anadolu muzaffer İslâm ordusunun satvetli mümessili Re'fet Paşa dün Dâr-ül-hilâfeye geldi!" manşetinin altında :

"Pây-i-tahtın yediyüzbin Müslümanı, sevgili Trakya'mızın kurtuluş berâtını taşıyan ve İstanbul'a muzaffer ve halâskâr Ordunun pür hasret ve iştihak selâmını getiren kahraman gazi ile maiyetini vecd ve cûş içinde karşıladı" diyor. Ertesi günü, jandarmaların geçişini de şu başlıkla bildiriyordu :

"İstanbul halkı dün üç senedir hasretle beklediği kahraman fâtiplerini, asırlardanberi görülmemiş bir vecd ve heyecanla karşıladı. Bize rehâ, hayat, nur getiren şanlı gazilerimize bin minnet ve şükran, bin selâm ve ihtiram!"

Re'fet Paşa da, İstanbul'a geldiği günün akşamı, şehrin —o güne kadar Pâdişah ve düşman tarafdarlığı yaparak kirlenmemiş— millî matbuâtı temsilcilerine, şu beyânâtda bulunmuşdu :

"Bugün, üç senedenberi çektiğimiz ıztırâbı en çok hisseden, bu en güzel şehrin duygulu halkından coşduğuna şahid olduğum hislerin karşısında çok müteheyyicim. Hislerimi toplamak ve ifâde etmek çok güçtür. Fakat bugün hâkimiyeti eline alan bu milletin ne kadar büyük şeylere muvaffak olabileceğini en bâriz bir sûretde bir def'a daha hissettim. O halkın hâlâ tazyiklere ve ıztıraplara rağmen artık iktisâb ettiği hâkimiyeti, nasıl aziz bir takdis duygusu ile benimsediğini büyük bir sevinçle görüyorum. Milletlerin en büyüğü olan Türk'ün, yükseldiği alnını ne kadar büyük bir vakarla daha da yükseklerde tutacağına bir defa daha şahid oldum. Üç senedenberi hasretini, hicrânını yaşadığımız büyük şehire bizim ne kadar bağlı olduğumuzu bugün bir kere daha anladım. Filhakika her zaman söylediğimiz gibi, İstanbul büyük vatanın kalbi, dimâğı, rûhu, ziyâsıdır. Ve onsuz bir Türklük yokdur ve olamaz.

Bugün bu aziz şehrin halkı benim şahsımda pek ziyâde sevdikleri milletlerinin, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin mümessilini, pek ziyâde sevdikleri muzaffer Başkumandanlarının mümessilini selâmlamak sûretiyle vatanî ve millî muhabbet hislerini en celî bir sûret-

de izhar ve ibraz etmiştir.

Ben, İstanbul'daki sevgili milletimi, anavatanın umum kahraman halkı, kadınları ve çocukları adına selâmlarken, en büyük bir vazifeyi ifâ etmek meserretini duyuyorum.

Milletin çektiği ızdırabı, İstanbul'un münevver ve mütefekkir halkı elbetde herkesden fazla hissetti. Fakat geçen kara günleri, dâimâ bizi azim ve metânete sevkedecek bir hâtıra olarak muhâfaza edelim. Millet, kazandığı millî hâkimiyet ve millî saltanatını, kendisine açtığı yeni yollarda bütün irâde ve azmi ile çalışarak vatan-da açılan yaraları yalnız tedâvi değil, onu tekmiil diğer memleketlerin mazhar oldukları saâdetin en üstünde bir saâdete pek az bir zamanda erişdirecektir.”

Fakat bütün bunlar olur ve İstanbul da olanca varlığıyla Millî Hükûmet'e bağlılığını ifâde ederken, aynı şehirde Osmanlı İmparatorluğu Hükûmeti, evet Sadrâzamı, Şeyhülislâmı ve Hâriciye, Dâhiliye, Mâliye.. bütün Nâzırları vesâire vesâire ile Hükûmet ve daha da garibi, bunların başındaki Pâdişah ve Halîfe Vahîdeddin de yerli yerlerinde hâlâ oturmakta ve akıllarınca oturacaklarını da zannetmekte idiler.

Hattâ Re'fet Paşa'nın İstanbul'a gelişinden iki hafta sonra, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin, Saltanatı ilga eden kararına rağmen, İstanbul'daki (Osmanlı İmparatorluğu) kadrosu, sanki hiçbir şey olmamış gibi, kılını bile kıpırdatmayarak, yerli yerinde oturup, saltanat sürmekte devam etmek istemiştir. Halkın, milletin isteğine rağmen, tepesinde oturup, onu mutlaka idâre hususunda işi inada bindirmek demek olan bu şuarsuzca davranış, gerçekten de pek acâip ve görülmemiş bir şeydi.

Birçok diğer milliyetçi gazeteler gibi.. 5 Teşrinisâni (Kasım) 1922 târihli "Tanin"de, bu hâlden şikâyet eden başyızısında, Hüseyin Câhid (Yalçın) Bey de aynen şöyle diyordu :

“Maatteessüf gerek Sarayda, gerek Sarayın Vükelâ Hey'etinde, karşısında buldukları inkılâbın mâhiyetini ve ciddiyetini hâlâ idrâk edememiş bir hâl görüyoruz.

Vahîm bir buhran karşındayız. Gayet göze batan tabiî bir vaziyet içinde yaşıyoruz. Bunu teskin ve izâleye çalışmaktan geri durmaktaki hikmete bir türlü akıl ermiyor.

Saray ne bekliyor? Ne ümid ediyor? Bâb-ı Âlî işleri tezebzübe ve tereddüde düşürmekte memleket için ne fâide mülâhaza ediyor? Bu hareketin, işlerinin görülmesi husûsunda hiçbir te'siri olmasa bile, İstanbul umumî efkârında husûle getirdiği asabiyet ve endîşe her hâlde ehemmiyet nazarına alınmak iktizâ eder. Şimdi nazariyâta girişmeğe, mes'elenin esâsını muhâkeme etmeğe yer yokdur. Olan olmuşdur ve kat'î sûretde olmuşdur. Şu hâlde Büyük Millet Meclisi'nin "sâbık" saydığı ve îlân ettiği "Pâdişah" artık ne bekliyor? Ne ümid ediyor? Yine Anadolu üzerine sevkedecek bir ordu mu düşünüyor?

Zannetmeyiz ki böyle bir tasavvurda kendisini teşvik edebilecek bir müşâvir bulsun. Tekrar Kuvây-ı İnzibâtiye teşkili ihtimâli, bugün akıl ve hayâle sığmaz. Bütün bu imkânsızlıklar içinde, zelil ve istiskal edilmiş bir hâlde, birkaç gün daha fazla mevcûdiyetini idâmeye çırpınmakta acabâ ne lezzet, ne şeref tasavvur olunabilir?"

Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin millî saltanatı te'sis eden 1. Teşrin-i-sâni (Kasım) 1922 târihli kararından sonra, İstanbul'da bilkuvve hiçbir hükmü ve mevkie kalmadığını nihâyet anlayan Tefik Paşa Kabinesi, 4 Teşrin-i-sâni (Kasım) 1922 gecesi istifa etmiş, bu sûretle İstanbul Hükûmeti fiilen hitam bulmuşdur.

Bunun üzerine, İstanbul Şhremini (Belediye Reisi) Ziyâ Bey, Belediye Meclisi âzâsından Murad ve İzzet Beyler ve Tefik Paşa ile birlikde Re'fet Paşa'yı ziyâret ederek :

"Şhremâneti makamında bulunan zat, Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye'nin Reisi olmasına ve Şhremini, Pâdişâhın irâdesiyle mansub bulunmasına nazaran, düşen bir saltanattan aldığı kuvvet ve selâhiyetle Şhremini'nin halk işlerine nezâret etmesi mümkün olmayacağını ve 2 Kasım 1922 târihinden i'tibâren eski hâli tanınamakda olduklarından, vazifeleri o târihten i'tibâren hitam bulduğunu" söylemişler ve tâlimat istemişlerdir.

Bunu müteakip Polis Umum Müdürü Esad Bey de, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından verilen 2 Kasım 1922 târihli karar üzerine zâbıtâ hey'eti, İstanbul Hükûmeti'ni tanımadığı cihetle, Ankara'dan emir ve me'zuniyet gelinceye kadar vazifelerine nihâyet bulmuş nazariyle bakacaklarını söylemişlerdir. Aynı şekilde İstinaf Mahkemeleri adına Cinâyet Reisi Hulûsi, Bidâyet

Müdde-i-umûmîlikleri adına İstinaf Müdde-i-umûmîsi Kemâl, Bidâyet Mahkemeleri adına İkinci Ceza Reisi Cemil Beyler, Re'fet Paşa'ya giderek Büyük Millet Meclisi'nin mâlûm kararından sonra, hâkimlere kazâ hak ve yetkisi bahşeden makamın sıfat ve kuvveti kalmayıp, bu hak Millet Meclisine intikal ettiğinden, kendileri de o makam adına icrây-i hüküm ve kazâ selâhiyetlerini zâyî' etmiş olduklarını söylemiş ve tâlimat istemişlerdir. Bu i'tibarla 4 Teşrin-i-sâni (Kasım) gününden i'tibâren İstanbul'un Adliye, Belediye, Zâbita Kuvvetleri, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ne bîat ve bağılıklarını fiilen îfâ etmeğe hazır bulunuyorlardı. Nihâyet 5 Kasım 1922 günü, Re'fet Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti adına —Ankara'dan alıp— yayınladığı İstanbul'a âid 1 numaralı tâlimat ile dâvâyı bir kalemde hâl ve faslediyordu. Tâlimâtın ana maddeleri aynen şunlar idi :

“1 — Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 1 Teşrin-i-sânide ittihaz edilen mukarrerat üzerine, Büyük Millet Meclisi'nin tanımadığı teşkilâtın İstanbul'da tâtil-i faâliyet eylemesi ve Şehremñeti ve İstanbul Vilâyeti ve Meclis-i-idâre hey'etlerinin Ankara'dan tâlimâta intizar eylediklerini beyân eylemeleri üzerine, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti 4.11.1922 zevâlinden i'tibâren İstanbul'un idâresine el koymuştur.

2 — İstanbul şimdilik Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti adına bir vilâyet olarak idâre olanacaktır. (Üsküdar, Çatalca, Beyoğlu) mutasarrıflıkları İstanbul Vilâyeti'ne mülhaktır.

3 — İstanbul merkez dâireleri (yâni Nezâretler), faâliyetlerini ta'til edeceklerdir. Bu dâirelerin evrak, eşyâ ve paralarının muhâfaza altına alınmasından her dâirenin müsteşarı ile müteselsilen reisleri şahsen mes'uldürler. Harbiye ve Bahriye dâireleriyle Liman Riyâseti, Seyr-i Sefâin (Denizyolları) idâresi, doğrudan doğruya Ankara Müdafaa-i Millîye Vekâleti'ne bağılı olmak üzere müsteşarları tarafından idâre olunacaktır. İstanbul Merkez Kumandanlığı, Polis Müdürlüğü, Jandarma Kumandanlığı ve Haliç Komodorluğu şimdilik doğrudan doğruya benim emrim altında bulunacaklardır.

İstanbul'da bulunan bütün askerî kıt'alar Merkez Kumandanlığına, harp sefineleri Haliç Komodorluğuna bağılı bulunacaktır.

Hâkimler, Türkiye Büyük Millet Meclisi nâmına icrây-ı hüküm ve

icrây-ı vazife edeceklerdir. İstanbul'da mercî olarak, vilâyet makamı tanınacaktır.

Nâzırlıklar kaldırılmış, yalnız İstanbul vilâyeti teşkilâtı yerinde bırakılmıştır.

Nezâretler me'murları da me'zun sayılmışlardır.”

Kısaca, Büyük Millet Meclisi'nin son kararları ile Maârifî, Adliyesi, Belediyesi ve Zâbitasıyla berâber Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti emrine giren ve o nâma icrây-ı adâlet ve ifây-ı vazifeye devam emrini alan İstanbul, yıllardanberi bütün kalbiyle bağlı olduğu Anadolu'ya 4 Teşrin-i-sânî (Kasım) târihinden i'tibâren de resmen kavuşmuş oldu. Saray mahfillerine gelince, burası umûmî ümid ve intizar hilâfında, tâ ibtidâdanberi tutduğu yolda devam ediyor. Ve kabinenin isti'fâsı ve İstanbul idâresinin fiilen Millî Hükûmete intikali ile berâber, Sarayın da feragatini bekleyenler, Yıldız'daki inadçı vaziyetin sürüp gitdiğini görüyorlardı. Bir rivâyete göre sâbık Pâdişah Vahîdeddin'in, millete hesap vermek istediği ve bunun için durumu muhâfaza ettiği söyleniyordu. Her hâlde şurası muhakkaktır ki, polis, jandarma ve adliye teşkilâtı ile İstanbul'un idâresi Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ne geçtiği için, (Pâdişah) hükûmeti, artık fi'len de resmen de kat'î sûretde târihe intikal etmiş ve (Bâb-ı Âlî) artık bir (Bebi hâli) olmuştu.

Milletin azim, irâde ve karariyle çokdan “sâbık” olmuş olduğu hâlde, Yıldız'daki yerinden bir türlü kıpırdayamayan Pâdişah da, nihâyet selâmeti “firar”da bularak 18 Kasım 1922 günü sığındığı İngilizlerin, bindirdikleri bir gemi ile İstanbul'dan kaçıp gitmişti. Kaçtığı haberi duyulur duyulmaz ilk iş olarak, Ankara'da aşağıdaki fetvâ çıkarılıp ilân edilerek Vahîdeddin, Halîfelikden hal'edilmişti.

Mehmed Vehbi Hoca'nın mührünü taşıyan fetvâ şöyledir :

“İmâm-ı Müslimîn olan Zeyd, düşmanın bütün Müslümanlar aleyhinde mahvi bizzarûre kabul ile İslâmın haklarını müdâfaadan aczini izhâr ve Müslümanların müdâfaa ve mücâdelelerinde düşmana muvâfakatle, Müslümanların ihtilâl ve intikasını mûcib hareketlere fi'len teşebbüs ve ihtilâl hareketlerine devam ve ısrar ve sonunda yabancı himâyesine sığınarak, Hilâfet makamını bırakıp kaçarak, Hilâfetden bilfiil feragat etmekle şer'an hal'edilmiş olur mu?

Elcevâb : Allâh-u âlem bissâvâb olur.

Bu sûretle İslâm hak ve menfaatlerini sıyâneten Hilâfet makamına lââyık bir zat hal' ve akid erbâbı tarafından bîat olunarak vâcib olur mu?

Elcevâb : Allâh-u âlem olur.”

Dr. Seyfi Nutku da (**Gençlik, Anadolu'nun ilk temsilcisi Re'fet Paşa'yı İstanbul'da nasıl karşıladı?**) başlıklı yazısında hâtıralarını şöyle anlatıyor⁶² :

O gece hiçbirimiz uyumamışdık. Tıbbiye yatakhânesinin penceresinden görünen Sarayburnu açıklarında demirlemiş, istilâ donanmasının kalblerimizde doğurduğu üzüntülerin, intikam günü gelmişti. On gündendenberi talebeler arasında çalkanın bu söz, bize bir bayram hazırlıyordu. İstanbul sokaklarında çınlayan istilâ ordusunun nalçalı kunduraları uzaklaşacak, kalblere hançer gibi saplanan palikarya nâraları susacak, Tıbbiye koridorlarında beynimizi sarsan conî ıslıkları kısılacaktı. İnönüler, Sakaryalar, Dumlupınarlardan sonra, şahlanan Türk, 30 Ağustosunu yaratmış, silâhları alınmış olan İzmir'i istilâ edenler 9 Eylûlde denize dökülmüşdü.

O gece hiçbirimiz uyumamışdık. Yarın botanik imtihanımız da vardı. Bütün mekteb, Re'fet Paşa'yı, Haydarpaşa Garı'nda karşılayacak, omuzlayıp fakülteye getirecekdik.

Uyumuyorduk, bu saate bir an evvel kavuşmak için sabahın bir an evvel olmasını istiyorduk.

O en güç imtihan olan botanik dersinin yaklaşma heyecânı ile karışık sevinçli bir hâlet-i rûhiye içinde çırpınıyorduk. Yataklar içinde kitab yaprakları acele acele çevriliyor; biri sorarken, öteki cevap veriyor; bir kısım arkadaşlar tıraş oluyor, elbiselerini, yatak altında ütölen pantolonlarını çıkarıp hazırlıyor, kadifeler, kokartlar yenileniyor, sigara dumanları tütüyor, yıkanan, kurulanan, gülmeler, alaylar birbirine karışıyordu.

Bu neş'ede, bu heyecanda, dört senelik istilâ kâbusundan kurtuluşun bayram havası vardı.

---

(62) Dr. Seyfi Nutku : Gençlik, Anadolu'nun ilk temsilcisi Re'fet Paşa'yı İstanbul'da nasıl karşıladı?, Yakın Târihimiz, 25 Ekim 1962, c. 3, ss. 261-263.

Yatakhânedede herkes Mütârekeye âid acı bir hâtırasını anlatıyordu. Fenerbahçe stadyumunda maç seyrederken küfür ve tekmelerle kovulduğumuz günü unutmadık, gece sinema dönüşü, hastahâne önündeki nöbetçinin “faking” diye silâhının mekanizması ile oynayarak seslenişi kulaklarımızda. İşgal altındaki mektep sınıflarının içlerini çınlatan sarhoş askerlerin nârâları, V.C.'ler önünde

Re'fet Paşa İstanbul'da üniversitelliler arasında.

nöbet bekleyen “coni”nin tehditli küfürleri, İngiliz, Fransız, İtalyan, Yunan bayraklarıyla bezenmiş meyhânelerden fıskıran düşman nâralarının zehiri beynimizde, gözümüzde, kulaklarımızda idi. Ortalık ışımağa başlarken, yatakhâneler boşalmış, herkes ayakda idi. Kalk borusu çalmadan uyanan tıbbiyelilerin bu sessiz hazırlanışı, nöbetçi subayına da sirâyet etmiş, bu hazırlığa iştirâk ediyordu. Kuvây-i Millîye'nin ilk askeri mümessilinin, İstanbul'a gelişi haberi bizi, bütün İstanbul'u, Türkiye'yi ayaklandırmışdı. Bunun karşılığında eski müstevlîler susmuş, sinmiş, ortalıkda görünmez olmuşdu. O günkü sabah yoklamasında, hâricî elbiseler giyilmiş, yüzler tıraşlı, gözler daha parlak ve heyecanlı, sesler daha hâkimdi. Kahvaltıdan sonra talebeler teneffüşhânedeki fakülte önünde gruplar hâlinde toplanmış, bu mutlu günün hazırlıklarını konuşmağa koyulmuşlardı. Bizim postanın imtihan arkadaşları bir taraftan bu konuşmalara iştirâk ederken, diğer taraftan, ellerinde bir türlü ezberlenemiyen o bizce müdhiş Esad Şerâfeddin Hoca'nın botanik kitabının yediyüz fasîlesine tekrar bir göz atmaya uğraşıyorlardı. Fakültenin önü, havuzbaşı, çamlar altı, kapı önleri, koridorlar ve nebâtat bahçesi bu karışık heyecanlar içinde çırpınanlarla doluydu.

Botaniğin beynelmilel âlimi Esad Hoca, nihâyet göründü. Kısa boyu, şişman, yaşlı hâliyle, sağa sola sallanarak fakülte kapısına yaklaşırken, bizler etrafını çevreledik. Yüzü yorgunluktan al al olmuş ve daha ziyâde heyecandan nefes nefese idi. Hepimizi “nasılsınız?” diye selâmladıktan sonra, ‘imtihandan ve herşeyden evvel, yapacağımız birşey var’ diye acele acele konuşuyordu.

“Çocuklar, bugün hayâtımızın en sevinçli günüdür. Re'fet Paşa, Anadolu cengâverlerinin mümessili, kıymetli paşamız, geliyor. Onu karşılayacağız, kucaklayacağız, öpeceğiz, bağrımıza basacağız.” Sesi gitdikçe daha yükseliyor, sevinç ve heyecandan gözleri yaşlıyordu.

“Koşunuz, bahçede ne kadar çiçek varsa, koparınız, her türlüünü, hepsini koparınız, getiriniz.”

Halbuki o güne kadar bir çiçeğe değil, küçük goncaya el sürmek, en büyük cezâ ile karşılanırdı.

— Bir büyük çerçeve yapalım, üzerine bir bez gerelim, çiçeklerle süsleyeceğimiz sevinç ve minnet sözlerimizi bunun üzerine yazalım. Bu sözler bize imtihan heyecanını unutturmuş; yalnız bizleri değil, bütün bahçedekileri ve haberin fakülteye yayılmasıyla herkesi heyecanlandırmıştı.

Ön bahçeden ve bitkiler bahçesinden çiçekler toplayıp getirdik. İki metre uzunluk, bir metre genişliğinde bir büyük çerçeve yapıldı. Ortasına Amerikan bezi gerildi. Dört senelik İstiklâl Harbi'nin zafer müjdesini hulâsa eden, yedi asırlık Türk İmparatorluğu'nu izmihlâlden kurtaranları öven "Yaşa, millet yaşatanlarla beraber" sözleri yazıldı ve renk renk çiçeklerle süslenen bu güzel levha, bahçe kapısına asıldı. Büyük insan, Esad Hoca geriye doğru çekilerek heyecan ve gururla, yazıyı tekrar okudu, talebeler hep birlikte yazıyı okurken bir taraftan da Hocaya sevgi tezahüründe bulunuyorlardı. Binlerce talebenin hep bir ağızdan tekrarladığı bu seslere sokaktan geçenler, karşı klinikdekiler, hastalar hep beraber tekrar tekrar iştirâk etdiler.

Neş'e ve heyecan daha başlangıçta en büyük haddini buldu. Zafer sevinci, yeni bir devre giriş neş'esi, millî şarkılarla başladı. Sivil ve asker talebeler yer yer kümelenerek Anadolu'dan ilk olarak gelen bir kumandanı getirecek treni karşılamak için Haydarpaşa Garı'na gitmeğe hazırlanıyorlardı.

Biz botanik imtihanına girecekler, botanik lâboratuvarına koşuyoruz. Esad Hoca, lâboratuvardaki masasının başına bizleri çağırıyor, bir taraftan nebatların fasilelerini sorarken diğer taraftan mikroskopda gördüklerimizi bize —mû'tâdı olmadığı hâlde— yarı yarıya îzah ederek imtihanı çabuk bitirmeğe uğraşıyordu. Onbir kişilik postamızın imtihanı, bir saatde bitmişti. İyi ve pekiyi dereceleri imtihanları vermiş ve gara gidecek arkadaşların yanına koşmuşduk.

Askerî talebeler dışarıda tabur hâline gelmişler, aralarına diğer fakülteli arkadaşlar da karışmıştı. Aralarına katılarak, "yaşasın Mustafa Kemâl, yaşasın Kuvâ-yi Millîye, yaşasın Mehmedcikler" diye bağırıp, millî şarkılar söyleyerek Haydarpaşa Garı'na hareket ettik.

Binlerce halk ve talebe, bu mutlu bayram gününü kutlamak, Kuvâ-yi Millîye'nin ilk askerî mümessili Re'fet Paşa'yı karşılamak için gar binâsı içinde ve dışında toplanmışlardı.

Her gün sokakları coplarla gezen ve toplulukları ve heyecanları dağıtmaya uğraşan İngiliz askerlerinden hiçbiri görünmüyordu. Yalnız istasyon peronunda birkaç karşılayıcı subayları bulunuyordu. Peron ve istasyonun dışına : “Hoş geldiniz kurtarıcılar”, “Yaşasın Ordumuz” gibi afişler asılmıştı.

Nihâyet uzaklardan trenin uzun uzun öten ve kalblerde heyecan yaratan zafer müjdesi düdüğü işitildi. Kalabalıkta kımıldanmalar, koşuşmalar, bağırmalar ve tezâhürât başladı ve her taraftan nâralar ve yaşasın âvâzeleri yükselmeğe başladı. Defne dalları ve çiçeklerle süslenmiş tiren yavaş yavaş gara giriyor, sesler şahlanıp gürleşiyor, bir aşağı bir yukarı gidenler, koşuşanlar, heyecanla birbirine seslenen, bağırانlar çoğalıyordu.

Ön tarafına büyük bir Türk bayrağı asılmış ve vagonları küçük bayraklarla ve çiçeklerle süslünmüş olan katar yavaş yavaş perona girerken bütün talebeler “yaşa, varol” diye bağırmaya başladı.

Re’fet Paşa her hâliyle bir kaharamanlık timsâlinde idi. Yüzü ve gözleri gülüyor, karşılayanlara iltifatlar savuruyordu. İstasyonun deniz tarafına ilerleyerek kapıdan çıkdıktan sonra durdu ve güzel İstanbul’un uzakdan görünen kıyılarına ve mavi denize uzun uzun bakdıktan sonra “arkadaşlar, sevgili evlâdlarım” diye söze başlayarak “sizleri sevgi ve saygı ile selâmlarken Anadolumuz’dan ve Ordudan kucak kucak selâmlar getirdiğimi hatırlatmak isterim” dedi ve İstanbul’u tekrar elde etmenin kıymeti ve ehemmiyeti hakkında konuştu; Ordunun zaferinden, Mîsâk-ı Millî’nin tahakkuk etdiğinden ve sulh içinde yaşamak arzusundan bahsetti.

Sözleri bitdiği zaman bir anda bütün tıbbiyelilerin omuzlarında yükseldi, “Yaşa, varol, kahraman kumandan, bizi esâretten kurtardınız; yaşattınız, siz de yaşayın” diye bağırانlar ortalığı çınlatıyor, bir taraftan da zafer marşları söyleniyordu. Talebeler ve halk, Re’fet Paşa omuzlarda olarak, istasyondan Tıbbiye’ye kadar olan yolda nümayişler yaparak yürüdüler. Fakülte önünde bütün profesörler, talebeler, halk ve klinikdeki hastalardan ibâret bir kalabalık da bu kafileyi bekliyordardı. Fakülte önündeki kürsüye çıkan kulhraman kumandan, orada da yarım saat kadar devam eden güzel bir nutuk söyledi. Orada bulunanların kalblerinde hiç silinmeyecek ve unutulmayacak sevgiler bıraktıktan sonra çoşkun sevgi tezahürleri arasında fakülteden ayrıldı.

Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası

Re'fet Paşa, Millî İdâre'nin İstanbul'da ve Trakya'da resmen kurulması, Trakya'nın Yunanlılardan temizlenip geri alınması yolunda Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin temsilcisi olarak askerî, siyâsî ve diplomatik değerli hizmetler görmüştür. 9 Ekim 1922'den 8 Ekim 1923 târihine kadar Şarkî Trakya Komutanlığı vazifesini de yapan Re'fet Paşa, daha sonraki aylarda, T.B.M.M.'nin ikinci döneminde, Meclis içinde teşükkül eden muhâlefet grubunun ve Halk Fırkası'na, bilhassa Başvekil İsmet Paşa idâresine karşı 17 Kasım 1924 târihinde meydana çıkan Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'nın ileri gelen kurucularından biri olmuştur.

Muhâlifler, gerçek bir cumhuriyet rejimine ulaşabilmek için, Halk Fırkası'nın Meclis üzerindeki baskısını kaldırmayı başlıca şart ve zarûret sayıyorlardı. Bu maksadla, 1924 yılı Ekiminin başlarında Meclis'de meydana çıkan "Dörtler", Millî Mücâdele kahramanlarından, Müdafaa-i Hukukçular'dan, Hey'et-i Temsîliye'den ve eski Birinci Grub âzâlarından kuruludur : Hüseyin Rauf Bey, Re'fet Paşa, Doktor Adnan ve İsmail Canpolat Beyler.

Kasım'ın ilk haftasından sonra Halk Fırkası'ndan birbiri ardınca toplu ve perâkende isti'fâlar başlamıştır :

**Halk Fırkası Riyâsetine
Fırkadan çekildiğimi arz ederim efendim.**

9 Teşrîn-i-sânî (Kasım) 340 (1924) İstanbul
Re'fet

yazısı ile Halk Fırkası'ndan ayrılan Re'fet Paşa, isti'fâ eden grubun başını çekenlerdendi. Hepsi aynı günde (9 Kasım 1924) isti'fâ eden meb'uslar şunlardır⁶³ :

Re'fet, Rauf, Adnan, Canpolat (İstanbul); Rüşdü, Ziyâeddin (Erzurum); Sâbit (Erzincan); Feridun Fikri (Dersim); Hâlis Turgud (Sivas).

Daha sonraki günlerde de Halk Fırkası'ndan çözülme ve ayrılma hareketi hızla devam etmiştir :

---

(63) İleri, 13 Kasım 1924, Nu. 2418, s. 2.

10 Kasım 1924 Ahmed Muhtar (Trabzon).

12 " " Râif (Erzurum).

15 " " Besim (Mersin), Ârif (Eskişehir).

19 " " Ömer (Kars), Âbidin (Saruhan), Rahmi (Trabzon).

23 " " Halil (Artvin), Necâti (Bursa), Necib (Mardin).

17 Kasım 1924 günü öğleden sonra saat üçde, Trabzon Meb'usu Ahmed Muhtar ve Mersin Meb'usu Besim beyler, Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'nın nizamnâmesi ile kuruluş beyannâmesini Dahiliye Vekili Receb Bey'e vermişlerdir⁶⁴.

Dâhiliye Vekâleti'ne sunulan ve (Kâtib-i-umûmî Ankara Meb'usu Ali Fuad) ile Besim, Sâbit ve Muhtar beylerin imzalarını taşıyan beyannâmede, parti idâre hey'eti olarak şu yedi kişi gösterilmiştir⁶⁵ :

Fırka Kâtib-i-umûmîsi Ali Fuad Paşa (Ankara), Rüşdü Paşa (Erzurum), Sâbit Bey (Erzincan), Rauf Bey (İstanbul), Adnan Bey (İstanbul), Muhtar Bey (Trabzon) ve Hâlis Turgud Bey (Sivas).

Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası ileri gelenleri: Kâzım Karabekir Paşa (Reis), Re'fet Paşa, Dr. Adnan Bey (Adıvar), Hüseyin Rauf Bey, Ali Fuad Paşa (Kâtib-i-umûmî).

(64) (Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası Beyannâmesi), İleri, 18 Kasım 1924, Nu. 2423.

(65) İçişleri Bakanlığı : Türkiye'de Siyâsî Dernekler II, Ankara 1950, s. 61, 63.

Fırka idâre merkezi olarak, Postahâne sokağında 7 numaralı evin adresi verilmişti. Dilekçede şöyle denilmektedir:

Hâkimiyet-i millîyenin bilâkayd-ü şart milletde olduğu ve milletin mukadderâtına bizzat vaziülyet bulunduğu esâsına istinâden Cumhuriyet-i idâreyi takviye etmek ve memleketde kanunların sey-yânen tatbîkini te'min ile istikrar ve emniyeti te'yid ve tezyid eylemek ve teceddüd ve tekâmül esaslarıyla milleti medeniyet-i muâsırada bir mevki-i refâha îsâl edecek esbâbı hazırlamak ve in-tihâbatda faâliyetde bulunmak ve merkez ve mülhakatda şübeler küşâd eylemek üzere (Terakkîperver Cumhuriyet) unvânıyla teşkil ettiğimiz siyâsi fırkanın Cemiyetler Kanunu'na tevfikân iki kıt'a nizamnâme-i esâsîsi fırka mühürü ile mahtum olduğu halde leffen takdim kılınmış ve merkezdeki mahall-i idâremizle fırka hey'et-i idâresi âzâsının isim ve sıfat ve mahalli ikametleri bâlâyâ dercedilmiş olmakla muktazi ilmühaberinin i'tâsını rica eyleriz efendim.

Parti programının esasları ise şunlardır:

- 1) Türkiye devleti, halkın hâkimiyetine müstenid bir Cumhuriyet'dir.
- 2) Hürriyetperverlik (Liberalizm), halk hâkimiyeti (Demokrasi) partinin esas mesleğidir.
- 3) Kanunların yapılışında halkın ihtiyâcı; menfaati; temâyülü, asrın îcabları ve adâlet prensibi hâkim olacaktır.
- 4) Parti, umûmî hürriyetlere şiddetle taraftardır. Hürriyetlere kayıplar konulması zarûrî olduğu takdirde, ancak Anayasa ile bu kayıpların konmasına taraftar olacaktır.
- 5) Anayasa, millettan açık vekâlet alınmadıkça değiştirilemeyecektir.
- 6) Hiçbir kimse, kanunun emrettiği şeyi icrâyâ icbar ve menemediğini icrâdan men' olunamaz, düsturu tatbikata esas olacaktır.
- 7) Parti, efkâr ve dinî i'tikada hürmetkârdır.
- 8) Devlet vazifeleri asgarî hadde indirilecektir.
- 9-10-11) Mahkemelerin istiklâli ile hâkimlerin vazifelerinden uzaklaştırılmayacaklarına ve idârî kaza merci'lerinin kurulacağına dâir hükümleri taşımaktadır.
- 12) Cumhurbaşkanı seçilen kimsenin milletvekilliği sıfatı, Cum-

hurbaşkanı seçiminden sonra kalkar.

13) Husûsi ve resmî bütçelerden maaş alan me'murlar partilere giremezler.

İlk anda, Halk Fırkası'ndan ayrılarak partiyi teşkil eden meb'uslar şunlardır:

Ali Fuad (Ankara), Halil (Artvin), Câfer Tayyar (Edirne), Sâbit (Erzincan), Hâlet, Münir, Rüşdü, Ziyâeddin (Erzurum), Halil (Ertuğrul), İhsan (Ergani), Rauf, Adnan, Canpolat, Kâzım Karabekir, Re'fet (İstanbul), Mehmed Ârif (Eskişehir), Ahmed Şükrü (İzmit), Osman Nuri, Necâti (Bursa), Feridun Fikri (Dersim), Hâlis Turgud, Bekir Sâmi (Sivas), Ahmed Muhtar, Rahmi (Trabzon), Hoca Kâmil Efendi (Karahisar-ı-sâhib), Hulûsi (Karesi), Ömer (Kars), Hâlid (Kastamonu), Zeki (Gümüşhâne), Besim (Mersin), Âbidin (Manisa) ve Necib (Mardin).'

Birkaç günde Halk Fırkası'ndan ayrılanların sayısı otuzu aşınca, gizli idâre hey'eti toplantısı sonunda Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk), İsmet Paşa Hükûmeti'nin değişmesini zarûri gördü. Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşundan dört gün sonra, 21 Kasım 1924'de İsmet Paşa kabinesi çekilmiş ve 23 Kasım 1924 günü Ali Fethî Bey'in başkanlığında yeni hükûmet kurulmuştur.

Gazeteciler tarafından, yeni hükûmet hakkındaki fikri sorulan Re'fet Paşa'nın cevabı şöyledir⁶⁶:

Fethî Bey basîret ve i'tidâl sâhibi bir zattır; muvaffak olacağını ümid ve temennî ederim. Fakat arkadaşlarının kim olacağını da öğrenmemiz lâzımdır.

Aynı gazetede, (Re'fet Paşa da dün geldi) başlığı altında şu haber yer alıyordu:

“Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası” müessislerinden İstanbul Meb'usu Re'fet Paşa dünkü trenle şehrimize gelmiştir. Kendilerine Haydarpaşa'da mülâki olan gazetecilerle Re'fet Paşa arasında âtideki mülâkat cereyan etmiştir:

— Seyyâhat maksadınız?

— Hastalandım. Beş on gün istirahat maksadıyla geldim. Anka-

(66) İleri, 21 Kasım 1924, Nu. 2426.

ra'nın hayat şartları hastalığın sirâyetine sebebiyet vermektedir. On gün sonra tekrar döneceğim.

— Fırkanızın faâliyeti ve namzedler meselesi hakkında mâlûmat lûtfeder misiniz?

— Biliyorsunuz ki fırkamız programını neşretmekle faâliyet sâhasına atılmışdır. Hastalığım maalesef vâki' olan ictimâ'lara iştirâk etmeme mâni' olmuşdur. Namzedler hakkında henüz verilmiş bir karar olmadığını zannediyorum. Mâmâfih yakında bu cihetin görüşülerek bir karara bağlanacağını ümid etmekteyim. İ'lân edilecek namzedlerin kimlerden ibâret olduğu ve olacağı hakkında hiçbir ma'lûmâtım yoktur.

— Yeni intihâbatda kazanabileceğinizi ümid ediyor musunuz?

— Bizim için kazanmak, kazanamamak meselesi mevzu-u bahis değildir. Namzedlerin i'lânıyla fırkamızın mevcûdiyetini göstermek istiyoruz. Binâenaleyh hiçbir arkadaşımız kazanmak meselesi hakkında telâşa ve heyecâna bile düşmez.

— Fırkanıza, Halk Fırkası'ndan yeni iltihak edecek var mıdır?

— Olacağını zannediyorum. Bugünkü mevcudumuz yirmi, yirmi-beş kadardır. Fakat şunu da söyleyeyim ki, aded meselesi de bizim için şâyân-ı ehemmiyet değildir. Yeter ki fırkalar seciye, ahlâk ve prensib sâhibi olsunlar. Aynı zamanda programa mâlik bulunsunlar. İşte bir fırka için lâzım olan ve o fırkayı kuvvetli gösteren meziyyetler!..

— Fırkanız merkez-i-hükûmet meselesi hakkında ne düşünüyor?

— Fırkamız bu mesele hakkında henüz hiçbir şey düşünmemişdir. Binâenaleyh size bu hususda fırkamızın fikri hakkında birşey söyleyemeyeceğim. Yalnız kendi kanaatimi izah edebilirim ki bunu bir, birbuçuk sene evvel tekrar söylemişdim. Ankara merkez-i-hükûmet olacak bir yer değildir. İstanbul'a gelince; bu hususda iki fikrim vardır: Birincisine göre İstanbul, şehrin ..... nokta-i nazarından merkez-i hükûmet olmamalıdır. İkincisine göre İstanbul, memleketin menâfii nokta-i nazarından merkez-i-hükûmet olmalıdır. Eğer İstanbul hükûmetin merkezi olursa hükûmet kapıları tekrar açılmış ve kemirilmeye başlanmış olacaktır ki bunun şimdiye kadar birçok mazarratları görülmüştür. İşte bu düşünce ile İstanbul'un birşey kazanamayacağını zannediyorum.

— Fakat her halde bu iki fikirden birini tercih edersiniz.

— Şübhesiz tercih ederim. Ve herşeye rağmen İstanbul'un değil, memleketin menâfiini nazar-ı i'tibâra alarak merkez-i hükümetin İstanbul'da kalmasını kabul ederim. Bundan başka da çâre yoktur.

— Gazi Paşa'nın Halk Fırkası'ndan isti'fâ edeceği söyleniyor. Bu hususda mâlumâtınız var mıdır?

— Ben de bu haberi gazetelerde okudum. Ayrıca mâlumâtım yoktur. Yalnız son vaziyet karşısında fırkaların üstünde Reis-i cumhur'un bîtaraf olarak kalması lâzımdır ki buna herkes arı-be-an intizar eder ve şâyân-ı memnûniyet bir hareket olur.

Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası mensubları Fethî Bey kabinesine ittifakla güven oyu vermişlerdir. İsmet Paşa taraftarları, Mustafa Kemâl Paşa'nın emriyle Halk Fırkası'ndan kurulan yeni hükümetin kısa ömürlü olacağını söylüyorlar ve Meclisin feshi haberi basında yer alıyordu⁶⁷.

24 Kasım 1924 günü askerî vazifesini devreden ve 25 Kasım'da Halk Fırkası'na isti'fâsını veren Kâzım Karabekir Paşa, 27 Kasım 1924 günü ittifakla Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'na reis seçilmiştir⁶⁸.

Halk Fırkası bünyesinden çok kuvvetli bir kadro ile kopan Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası, Türk siyâsî târihinde, Cumhuriyet devrinin ilk muhalefet partisi olması bakımından, târihî büyük bir değer taşımaktadır. Cumhuriyet rejimini savunan; Cumhuriyet umde (ilke) ve mefhûmunu adına ve programına ilk def'a koyarak, Halk Fırkası başda⁶⁹ daha sonra birçok partilerin (Cumhuriyet Halk Fırkası, Serbest

(67) İleri, 23 Kasım 1924, Nu. 2428.

(68) İleri, 27 Kasım 1924, Nu. 2432.

(69) Partinin adına alelacele "Cumhuriyet" ibâresinin eklenişi, 10 Kasım 1924 târihinde, Dâhiliye Vekili Kütahyâ Meb'usu Recep Bey'in teklifi ile ve Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu sırasındadır. Bunun için ayrıca bk. :

a - Tarık Zafer Tunaya : Türkiye'de Siyâsî Partiler, İstanbul 1952, s. 560.

b - Fâhir Giridlioğlu : Türk Siyâsî Târihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii, Ankara 1965, I, c., s. 40.

c - Yâkup Kadri Karaosmanoğlu : Politika'da 45 yıl, Ankara 1968, s. 75.

Cumhuriyet Fırkası, Ahâli Cumhuriyet Fırkası, Türk Cumhuriyet Amelle ve Çiftçi Partisi) gibi adlar almalarına, Cumhuriyet'i birinci ilke tanımalarına örnek olan da Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'dır.

Ayrıca, mensublarının uğradığı çeşidli muâmeleler; isnad, iftirâ ve tertiblerle bu partinin Şeyh Said ayaklanması ile ilişkisi ileri sürülerek İsmet Paşa Hükûmeti tarafından 3 Haziran 1925'de kapatılışı⁷⁰ incelenip, gerçek yönüyle gün ışığına çıkarılmalıdır. Bu partinin kurucularının topyekûn "Atatürk'e sû-i-kasd hazırlayanlar ve bu hâdiseye katılanlar" iddiasıyla İstiklâl Mahkemesi'ne sevkedilişleri ve bunlardan Eskişehir Meb'usu Emekli Kurmay Albay ve Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'dan Mehmed Ârif (Ayıcı takmaadı ile anılan), izmit Meb'usu Ahmed Şükrü (eski Maarif Nâzırı), Rüşdü Paşa (Erzurum), Hâlis Turgud (Sivas), Âbidin (Saruhan) ve İsmail Canpolat (İstanbul) beylerin 14 Temmuz 1926 târihinde İzmir'de diğer sû-i-kasd suçluları arasında aşılışları, üzerinde dikkatle durulmaya ve tam bir aydınlığa kavuşturulmaya değer târihî, ibret alınacak örneklerdir.

Partinin kapatılması için alınmış Bakanlar Kurulu kararı şöyledir:

"İcrâ Vekilleri Hey'eti'nin 3.6.1341 târihli ictimâında berveç-i-âti karar ittihaz olunmuşdur: Mütenevvi tahrikâtın Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde cereyan eden tahkikat ve muhâkemâtı sırasında Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'nın İstanbul civârında vazife-i resmiyesini deruhde eden bâzı eşhâsın, fırkanın programında mevcut efkâr ve i'tikadât-ı diniyyeye hürmetkâr olmak esâsını teşviş-i efkâra ve tahrikât-ı irticâkâraneyle vesile ittihaz ettikleri sâbit olmuş ve fırkanın vaz-ı hâzırı hakkında hükûmetin nazar-ı dikkatini celbe karar verdiğini nâtık mahkeme karârı, müddeiumûmilikden hükûmete tebliğ olunmuşdur.

Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi'nin ta'kibat ve muhâkemâtı esnâsında dahi Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'nın resmî mümessillerinin, fırkanın programındaki "İ'tikadât-ı diniyyeye hürmetkâr olmak", memleketi dinsizlerden kurtarmak iddia-yı irtica'kârânesine vâsita ittihaz ettikleri ve bu yüzden son irtica' ve isyan tezâhürâtı esnâsında birçok vahîm hâdisât vukua geldiği sâbit olmuşdur.

---

(70) Hâkimiyet-i Millîye, 5 Haziran 1925, Nu. 1443. Ayrıca aynı gazetede bk.: Fâlih Rıfki, Sed Kararnâmesi (Başyazı).

Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi kendi dâire-i kazası dâhilinde bulunan Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası şuebâtını sedde karar verdiğini hükûmete tebliğ etmiştir.

.. Hükûmetin ittilâna muhtelif vilâyetlerden iblâğ olunan mâlûmat, Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası mensublarının **dini siyâsete âlet eden bir vâsıtâ addetmeğe çalışdıklarını** göstermiştir. Binâenaleyh işbu kararnâmenin tebliği târihinden i'tibâren Tahrîr-i Sükûn Kanunu ahkâmına tevfikân Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'nun bilcümle şûbe ve merkezleri alâkalı me'murlar tarafından seddolunacaktır..."

Fakat yıllarca sonra, İnönü Cumhurbaşkanı olunca, Rauf Bey'in yurda dönüşünde kendisini parlâmentoya almak isteyişleri vesilesiyle İzmir sû-i-kasdi, İstiklâl Mahkemesi ve kararları ile ilgili olarak söylediği sözler —ki Rauf Bey'in hâtıralarında yer almıştır— ve bilhassa C.H.P.'nin 40. kuruluş yılında İsmet İnönü'nün **Siyâsî Hayâtımızın 40 Yılı** ve C.H.P. yazısında açıkladığı Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası ve mensupları hakkındaki yeni görüş ve hükümleri, çok dikkat çekici ve düşündürücüdür⁷¹:

"... Terakkîperver Cumhuriyet Partisi'nin programında bulunan "millî ve dinî geleneklere sadakat" sözü, büyük reformlar ve inkılâblar yoluna girmiş olan, Atatürk idâresi ve C.H.P. iktidârına karşı, muhafazakâr bir zihniyetin ifâdesi sayılmıştır. Aslında bu iddia, her büyük reformun karşısında, tabii ve meşru' olan muhafazakâr cereyânı temsil eden mâsum bir iddia olarak görülebilirdi. **KALDI Kİ: TERAKKÎPERVER CUMHURİYET PARTİSİ, BİR MUHAFAZAKÂR CEREYANI TEMSİL ETDİĞİNİ HİÇ BİR VAKİT SÖYLEMEMİŞDİR.**"

"... **KAYDEDİLMEĞE LÂYIKDIR Kİ: TERAKKÎPERVER FIRKANIN BAŞINDA BULUNANLARDAN BÜYÜK KISMI, MÂZİLERİ VE ZİHNİYETLERİ İ'TİBÂRİYLE, İLERİ FİKİRLİ VE İSLÂHATÇİ İNSANLARDI. BU İNSANLAR; PARTİ SAHNEDEN ÇEKİLDİKDEN SONRA DA, TEMİZ VE VATANPERVER DUYGULARLA HER SÂHADA MEMLEKETE HİZMET ETMEKDE DEVAM ETMİŞLERDİR.**"

Sû-i-kasd vesilesiyle iktidar, muhalifleri tam bir tasfiyeye uğratmış;

(71) Fâhir Giridlioğlu : a.g.e., s. 67.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın doğuş günlerinde İstanbul başınında çıkan foto-montaj bir resim : Re'fet Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Rauf Bey, altta ortada Dr. Adnan Bey.

bir kısmı i'dam olunmuş, bir kısmı da, meselâ Rauf Bey, Kâzım Karabekir, Ali Fuad ve Re'fet Paşa'lar, siyâsî hayattan uzaklaştırılmışlardır. Re'fet Paşa 1 Kasım 1926'da İstanbul milletvekilliğinden isti'fâ etmiştir.

Yıllarca sessiz ve sâkin bir hayat süren Re'fet Paşa, yaşının hayli ilerlemiş olmasına rağmen, müzmin bekârlığına son vermek zarûretini duymuşdur. Mustafa Kemâl Paşa ile ilk günden i'tibâren Millî Mücâdele'ye katılanların hepsi, "evli olmak millet ve memleket lehinde icâbında büyük fedâkârlıklar göze almayı kayıdılar, zincirler, insanın yerine göre enerjisini kırar" diyen liderleri gibi düşünüyor ve bekârlığı sultanlık sayıyorlardı. Kâzım (Karabekir), Ali Fuad (Cebesoy), Re'fet (Bele), Rauf (Orbay) ve Mustafa Kemâl Paşa'nın diğer birçok maiyeti, hep kendisi gibi uzun yıllar bekâr kalmışlardı. Re'fet Paşa, 24 Eylûl 1949 târihinde,

tapu müdürlerinden Sabri Akalın'ın kızı Perihan Hanım'la evlenmiş ve son yıllarının tek tesellisi, çok sevdiği kızı Âsuman (İlban) dünyaya gelmiştir.

Re'fet Paşa 1946-1950 seçimlerinde yine İstanbul Milletvekili olarak Meclis'e girmiştir. Cihad Baban, ölümü üzerine yazdığı yazıda şöyle demektedir⁷² :

“... Onunla 1946 ile 1950 arasında berâber milletvekilliği yaptık... Zorlamasanız, hâtıralarını bile ağzından almak mümkün değildi..”

1950 Haziran'ında Demokrat Parti hükûmeti tarafından Beyrut'da Mülteciler Komisyonu'nda Türk delegesi olarak vazifelendirilen Re'fet Paşa, 14 Mart 1961'de yurda döndü. 29 Eylül 1963 Pazar günü geçirdiği bir beyin kanaması ile sağ tarafına felç gelen Re'fet Paşa, kaldırıldığı Amerikan Hastahânesi'nde komaya girerek 2 Ekim 1963 Çarşamba akşamı 22.30'da vefat etmiştir. 4 Ekim Cuma günü ikindi namazından sonra Teşvikiye Câmii'nden alınan Re'fet Paşa'nın cenâzesi, askerî törenle Zincirlikuyu'daki âile kabristanına tevdi' edilmiştir.

İtalyan, Balkan, I. Dünya savaşları ile İstiklâl Harbi'mizde büyük hizmet ve yararlıkları görülmüş Re'fet Paşa'dan kalmış madalya ve nişanlar şunlardır : 2 Mecidî, 4 Osmânî nişanı; Muharebe Gümüş liyâkat; imtiyaz, altın liyâkat, İstiklâl madalyaları; Alman demir salib, Avusturya askerî liyâkat madalyası.

Ölümünde, Türk basınının ve radyolarının kadirbilmez ilgisizliğine uğratılan bu değerli Millî Mücâdele kahramanının siyâsî anlaşmazlık, küskünlük ve dargınlıkları ne olursa olsun, yaptığı büyük hizmetler, elbet bir gün, tam lâıyk olduğu şekilde târihe maledilecektir.

Yeni nesillerin, târihe malolmuş kahramanlarına olan borçlarını ödemeleri ve târih yazanların tam bir tarafsızlıkla hâdiselerin gerçek taraflarını vesikalarla ortaya koymaları millî ve ilmî bir ahlâk ve terbiye îcâbıdır. Biz, Millî Mücâdele târihimizi yapanlardan biri olan Re'fet Paşa için bu borç ve vazifeyi yerine getirmeğe çalışdık. Hiç şüphe etmiyoruz ki, Re'fet Paşa hakkında bizim araştırdığımız ve burada sunduğumuz belge ve bilgiler tam değildir; fakat bugüne kadar yazılmışların en derli toplusudur.

Yâverleri rahmetli Ârif Hikmet Gerçekçi'nin hâtıraları ve bana yaz-

---

(72) Cihad Baban : Re'fet Paşa Merhum, Ulus, 5 Ekim 1963.

dıklarına göre General Muharrem Mazlûm İskora, rahmetli Orgeneral İzzet Aksalur'un ve hele bizzat Re'fet Paşa'nın yazarak bıraktığı hâtıralar yayınlandıktan sonradır ki bu Türk kahraman ve kumandanı ile ilgili vak'alar tam aydınlığa kavuşmuş olacaktıdır.

Cihad Baban'ın yazısındaki şu gerçeği, burada bir kere daha tekrarlamak istiyoruz :

“... Yirminci Yüzyıl'da Sevr'i parçalayan büyük Türk hareketini yapanlardan ve o harekete katılanlardan biri olarak Re'fet Bele, Türk târihinde dâimâ sevgi ve şükran duygularıyla anılacaktır.”

**KURMAY ALBAY MANASTIRLI KÂZIM BEY
(GENERAL KÂZIM DİRİK)**

Kâzım Dirik
(1880 — 4.VII.1941)

KURMAY ALBAY MANASTIRLI KÂZIM BEY (GENERAL KÂZIM DIRİK)

19 Mayıs 1919 sabahı Atatürk'le Samsun'a çıkan 18 subaydan biri, Dokuzuncu Ordu Kıtaâtı Müfettişi Kurmay-başkanı Kur. Albay Kâzım (General Dirik) Bey'dir.

1880'de⁷³ Manastır'da doğan Kâzım (Dirik), Plevne mücâhidlerinden Süvari Yüzbaşı Selânikli Hasan Tahsin Efendi'nin oğludur. Çocukluk ve gençlik yıllarının bir bölümünü Rumeli ve Arnavudluk'da geçirmiştir.

Küçük yaşta annesini, Harbiye'den çıkdıktan sonra da babasını kaybeden Kâzım (Dirik), gençlik yıllarında, Manastır Askerî Rüşdiyesi Müdürü ve târih-coğrafya öğretmeni bulunan, **Osmanlı Müellifleri** yazarı, Bursalı Mehmed Tâhir Bey (1861 - 1926)'in yardım ve himâyesini görmüştür.

Manastır Askerî l'dâdîsi'nde okuduktan sonra İstanbul'a gelip 1897'de Harbiye'ye giren Kâzım (Dirik), 1899'da tahsilini başarı ile bitirerek Piyâde Teğmeni olmuş ve muvaffakiyetinden ötürü Kurmay sınıfına ayrılmıştır.

İlk subaylık yıllarını Rumeli'de geçirmiş olan Kâzım (Dirik), 1905'de Selânik Kal'e Komutanı Albay Fahri Bey'in küçük kızı Mâide Hanım'la evlenmiştir. İşkodra'da Tümen Kurmaybaşkanı yardımcısı iken İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bu şehirde kurulmasına yardım etmiştir. 1905 yılında Yüzbaşılıkla İşkodra vâli ve kumandanlığının yâver ve mühürdârı bulunduğu sırada Saray'a gelmesi hakkında Abdülhamid tarafından verilen Emr-i Şâhâneye uymayarak Avusturya'ya kaçmış; daha sonra Se-

(73) Kâzım Dirik'in doğum yılı, bâzı kaynaklarda 1879 ve 1881 (bk. H. Orhun, C. Kasaroğlu, M. Belek, K. Atakul : Meşhur Vâliler, Ankara 1969, s. 539; ayrıca bk. İsmail Arar : Atatürk'le beraber Samsun'a çıkanlar, Cumhuriyet Gazetesi, 19 Mayıs 1969); diğer bâzı kaynaklarda (Mehmed Zeki : Türkiye Terâcim-i Ahval Ansiklopedisi, c. 1, İstanbul 1929) ise 1882 olarak yazılmışsa da; askerî sicilinde ve Türk Ansiklopedisi'nde (C. XIII, s. 334) bu tarih 1298 H. (1880 M.) diye kayıtlıdır ki, bizce doğrusu budur.

lânîk yolu ile İşkodra'ya dönmüştür. Meşrûtiyet'in i'lânından sonra, ilk defa idâreciliği deneyen Kâzım Bey, askerlikle alâkası devam etmek üzere, kısa bir süre Karadağ sınırındaki Tuzsu ilçesinde kaymakamlık yapmıştır.

1909'da Harb Akademisi'ne girerek üç yıl sonra buradan Kurmay Yüzbaşı olarak çıkan Kâzım (Manastır) sınıf arkadaşları arasında en ufak-tefek bulunuşundan ötürü "Kâzımça" diye anılırdı. Kurmay Yüzbaşı Kâzım, başlangıçta Makedonya ayaklanmalarını basdırmakla vazifelendirilmiş; daha sonra katıldığı Balkan Savaşı'nda, Umûmî Karargâh Kurmay Hey'eti'nde vazife görmüş, Çatalca cebhesinde yaralanmış; savaşın sonuna doğru Beyoğlu bölgesi komutanlığında bulunmuştur.

Birinci Dünya Harbi'nde önce kısa bir müddet Çanakkale cebhesinde vazife gördükten sonra, Suriye'de IV. Ordu Menzil Müfettişliği'ne tâyin edilmiş; Adana'dan Süveyş Kanalı'na kadar uzanan çok geniş bir bölgeye yayılmış menzil hizmetlerini üstün bir başarı ile yerine getirmiştir. Bu sırada, Ordu ihtiyaçlarını karşılamak için bir sebze konserve, bir portakal ve limon suyu i'malâthânesi ve yine bir hidrofîl pamuk, bir nal ve mih yapım-evi kurmuştur.

IV. Ordu Komutanı Cemâl Paşa, menzil hizmetlerindeki başarısından ötürü Kâzım Bey'i şu sözlerle övmüştür :

"Kanal seferlerinin yapılması mümkün olmuş ise, bunu sizin kurduğunuz ve mükemmel sûretde işlettiğiniz menzil teşkilâtımıza borçluyuz."

Birinci Dünya Harbi'nde Mısır ve Kanal seferlerinde bulunan, IX. ve IV. Ordu Menzil Müfettişlikleri'nde başarılı vazifeler gören ve Sina cebhesindeki 7. Fırka'ya kumandan olan Kâzım Bey, 1916 yılı sonunda albaylığa yükselmiştir. Daha sonra Kafkasya'da, Şark Orduları Menzil Müfettişliğinde bulunmuş ve 1918'de Brest-Litovsk andlaşması ile Türkiye'ye âid olduğu kabul edilen Batum ve Tiflis valiliklerine tâyin edilmiş, Mütarekenin ilânı üzerine İstanbul'a gelmiştir.

Mütareke'de İstanbul'da bulunan Erkân-ı-harb Miralayı Kâzım Bey, Mustafa Kemâl Paşa'nın isteği üzerine IX. ve sonra III. Ordu Kıtaâtı Müfettişliği Erkân-ı-harb Reisliği vazifesiyle Samsun'a ve oradan Havza, Amasya ve Erzurum'a gelmiştir.

Kâzım Dirik, bu vazifeye tâyin edilişi hâtırasını şöyle anlatmak-

dadır⁷⁴ :

“1 Mayıs 1919 sabahı saat on idi. Pangaltı’daki kira evimde telefon çaldı. Büyük Kumandan’ın sesi idi.

— Kâzım Bey, evde misin? Geleceğim.

— Çok taltif buyurmuş olursunuz, dedim.

Yarım saat sonra Büyük Kumandan’ı büyük bir heyecanla karşıladım ve yukarı katın küçük odasına şeref verdiler. Sigarasını yaktıktan sonra, şu tarzda söze başladılar :

— Kâzım, memleketin elemli vaziyeti mâlûmdur. Ben Anadolu’ya Ordu Müfettişi olarak çıkıyorum. Seni Erkân-ı-harb Reisi olarak almak isterim, gelir misin?

— Büyük iltifattır, minnetle gelirim.

Bu cevap yetmemiş olacak ki, devam buyurdular :

— Fakat bu işin ağırlığı çok büyüktür. Yarın hâdiseler karşısında Bâb-ı-âli, Halife ve Padişah ile ve hattâ bütün İ’tilâf Devletleri’yle karşı karşıya husûmetle döğüşeceğiz, hâdiseler bizim üstümüze yüklenecektir. Bütün bunları düşünerek mi söylüyorsunuz?

— Evet Büyük Kumandanım. Bütün bunları düşünerek ve inanaarak söylüyorum. Çünkü Türk’ün başka bir ümidi kalmamıştır.

— O halde tamamdır. Yarın saat onda Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye’de buluşalım.”

Karargâhın kurmay hizmetleri sırasında Albay Kâzım Bey’in yanında, Müfettişlik Kurmay Başkanı Yardımcısı olarak Yarbay Mehmed Ârif Bey (Ayıcı lâkabı ile tanınan), Emir-subayı ve Müfettişlik Kalem Âmiri olarak da Üsteğmen Hayâti bulunuyorlardı.

Mustafa Kemâl Paşa’nın Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti hakkında Amasya’dan bâzı Vâkilere çektiği 44 sayılı ve 1 Haziran 1335 (1919) târihli telgrafa “şifreli telgrafınızı halledemedim” şeklinde cevap veren Bitlis Vâlisi Mazhar Müfid, hâtıralarında şunları yazıyor⁷⁵ :

“Sonradan, yâni, Mustafa Kemâl Paşa’ya mülâki olup kendisi ile işbirliği yaptıktan sonra öğrendim. Ben Bitlis’de dünyadan habersiz, ajanssız, gazetesiz, postasız vakit geçirir ve kendi kendime duy-

(74) Kemâl Arıburnu : Atatürk’den Anılar, Ankara 1969, s. 58.

(75) Mazhar Müfid Kansu : a.g.e., Ankara 1966, I. cild, ss. 13-14.

duğum şüphelerle boğulu bulunurken, Mustafa Kemâl Paşa, telgrafımı alıyor. Müfettişlik Erkân-ı-harbiye Reisi olan Miralay Kâzım Bey'e (General Kâzım Dirik) :

— Bu vâli galiba bizden değil, yâhud da bize i'timad etmiyor. Kendisine çektiğimiz telgraf gayet açık idi, diyor.

Kâzım Bey :

— Paşam, Mazhar Müfid'in bizden olmamasına imkân yok. Ben Balıkesir'de Fırka Kumandanı iken o da Mutasarrıfıydı. Kendisini yakından tanırım, siyâsî kanaatlerini iyi bilirim. Aramızda dostluk ve i'timad hâkimdir. Müsaade buyurursanız aynı telgrafı bir de ben kendi imzam ile çekeyim, diyerek müsaade istiyor. Hakikaten çektiği telgraf geldi. Fakat, ben yine :

— Damad Ferid'in bu adamlarının tuzağına düşmeyeceğim, fikr-i sâbitini ısrarla muhafaza ederek Kâzım Bey'e de müsbet cevap vermedim ve :

“Şifre telgrafınızdan maalesef bir şey anlamak mümkün değil. Rakamlar birbirine karışmış.” diye bir telgraf gönderdim. Mustafa Kemâl, bunu da öğrenince :

“Kâzım, bu vâlinin bize i'timad etmediği açıkça anlaşılıyor. Ne için Anadolu'ya geldiğimizi, ne yapmak istediğimizi, hiçbir şeyi bilmiyor. Üzerine varmayalım. Erzurum'a gittiğimiz vakit kendisiyle muhabere eder, anlaşmağa çalışırız.” diyor.“

Erzurum'daki ilk temaslardan sonra yapılmış birinci gizli toplantı hakkında da Mazhar Müfid Bey şunları söylüyor⁷⁶ :

“Bir iki gün sonra, Mustafa Kemâl Paşa'nın başkanlığı altında ve “Erzurum Kal'esi Muhafızlığı”na âid küçük bir binâda ve geceleyin âdetâ gizli bir cemiyet kurmuşcasına ilk toplantımızı yaptık. Bu toplantıya iştirak eden ve büyük ileri hareketlerin nüvesini teşkil eyleyen bu ilk gece toplantısında şu zevat vardı :

Mustafa Kemâl Paşa, Onbeşinci Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Hüseyin Rauf Bey, Erzurum Vâlisi Münir Bey (şimdi milletvekili Münir Akkaya), İzmir Mutasarrıfı Süreyya Bey (şimdiki Kocaeli milletvekili Süreyya Yiğit), Ordu Müfettişliği Erkân-ı-harb Reisi Kâzım Bey (merhum General Kâzım Dirik),

(76) ve (77) Mazhar Müfid Kansu : a.g.e., ss. 30 ve 40.

Erkân-ı-harb Binbaşısı Hüsrev Bey (şimdiki Kanada Büyükelçimiz Hüsrev Gerede), Doktor Binbaşısı Refik Bey (merhum Başbakan Refik Saydam) ve ben (Mazhar Müfid Kansu).

“... Bütün ardakaşlar, Mustafa Kemâl Paşa'nın açıkça sayıp döküğü tehlikeleri gözden geçirmiş ve vicdan süzgeçlerinde incelemiş olarak kararlarını almış bulunuyorlardı. Parola tekdi : Ya ölüm, ya muvaffakiyet ve zafer.”

Yalnız, Mustafa Kemâl Paşa'nın askerlikden isti'fâsı üzerine, diğer bütün Karargâh mensublarından ayrılarak, Kurmaybaşkanı Albay Kâzım Bey'in, kumandanını son derece üzdüğü meydana çıkan tutum ve davranışı hakkında da Kansu şunları kaydetmektedir⁷⁷ :

“Paşa ile beraber ve Paşa'nın isti'fâsını tâkiben Doktor Binbaşısı Refik (Saydam), Binbaşısı Hüsrev (Gerede), Müfettişlik Kalem Âmiri Hayâti (Atatürk'ün Husûsî-Kalem Müdürü, merhum), yâver Cevad Abbas ve Muzaffer Beyler de kendiliklerinden ordu ve askerlikle münâsebetlerini kesmiş bulunuyorlardı.

Diğer subaylar arasında da çekilenler vardı. Yalnız Müfettişlik Erkân-ı-harb Reisi Miralay Kâzım Bey (Kâzım Dirik merhum) Erzurum Kal'e Kumandanlığı'na tâyin edilmiş bulunduğu için Ordu ile ilgisini muhafaza ediyordu.”

Miralay Kâzım Bey'in bu hareketini âdetâ mâzur göstermek isteyen Kansu, daha sonra da şunları yazıyor⁷⁸ :

“Erzurum Kongresi'nin kararlarını millet bütünlüğü hâlinde kararlar ifadesine sokmak, Sivas Kongresi'nin târihî talihine ve neticesine bağlıydı. Bunun içindir ki, binlerce Erzurumlunun yollara dökülerek Mustafa Kemâl Paşa'yı teşvik etmesinde ve Sivas Kongresi'nin ilk akislerine bütün ümidlerini bağlamasında içli, haklı bir mefkûre ve ruh alâkası vardı.

İçimizden ve aramızdan yalnız bir arkadaş eksikti. Kâzım Bey (General Kâzım Dirik). O da, Mustafa Kemâl Paşa ve arkadaşları ile birlikte askerlikten isti'fâ etmemiş olduğu için Erzurum Kal'esi Kumandanlığına tâyin edilmişdi. Belki de, günün lüzum ve şartları içinde Paşa, Kâzım Bey'in Orduda kalmasını tasvip etmişti.”

(78) Mazhar Müfid Kansu : a.g.e., s. 194.

Maalesef bunun böyle olmadığını ve gerçeğin neden ibâret bulunduğunu asıl iki canlı şahid, Rauf Bey'le, Kâzım Karabekir Paşa'ya âid bir târihî vesika ileride aydınlatacaktır.

Mustafa Kemâl Paşa'nın Hey'et-i Temsîliye'ye girip girmemesi üzerinde 5 Ağustos 1335 (1919) günü maiyetindekilerden ve arkadaşlarından İbrâhim Süreyya (Yiğit), İbrâhim Talî (Öngören), Miralay Kâzım (Dirik), Hüsrev (Gerede) ve Müfid (Kansu) Beylerin buldukları bir toplantıda yaptırdığı yazılı gizli anketde, Albay Kâzım Bey'in cevabı şu olmuştu :

“Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri nokta-i hücum teşkil ettiği cihetle, Hey'et-i Temsîliye'ye girmemesi, eğer Kongre âzâsı ekseriyetle müşârünileyhin intihâbına tâlip ise mutlaka kabul ile reddolunmaması ve Rauf Beyefendi, Hey'et-i Temsîliye'ye girerek manzûme-i dâhilîyi elinde tutması ve dağılmak tehlikesine karşı bulunması (herhalde bu noktada müşârünileyhe fedakârlık düşer) ve bu suretle Hey'et-i Temsîliye'de cereyan eden mâlûmat ve mukadderâta dâimâ hey'et-i mahsusamızca vâkıf bulunulması ve ecnebilerin müraعاتına karşı hâiz-i kelâm ve mârûf bir simanın görünmesi.”

Kâzım Karabekir Paşa, **İstiklâl Harbimiz** adlı değerli eserinde, Albay Kâzım Bey hakkında şunları yazmaktadır⁷⁹ :

“Bütün yol boyunca emniyet te'sis etdirdikten maadâ M. Kemâl Paşa'nın Müfettişlik Karargâhı'na da dokunmamışdım. Onlar da birlikte gideceklerdi. Yalnız Müfettişlik Erkân-ı-harbiye Reisi Manastırlı Kâzım Bey ile Tabib Miralay İbrâhim Talî Bey Erzurum'da kalacaklardı. Kâzım Bey Müfettişliğin lâğvı dolayısıyla Erzurum Mevki-i-müstahkem Kumandanlığına, İbrâhim Talî Bey Kolordunun sertabâbetine tâyin olunacaklardı.”

Mustafa Kemâl Paşa ve Karargâhının Sivas'a geçmelerinden sonraki gün ve aylarda her ne kadar Kâzım Bey'in Paşa ile doğrudan doğruya bir münasebet, irtibat ve muhaberesi kalmamış gibi idiyse de, Karargâhdaki yakın arkadaşı Hüsrev (Gerede) Bey'le bâzen çok mühim ve gizli mevzu'larda mektublaştığı görülmektedir⁸⁰ :

---

(79) Kâzım Karabekir : a.g.e., ss. 135-36.

(80) Kâzım Karabekir : a.g.e., ss. 222-23.

1 — Kâzım Paşa Hazretleri'nin vaziyetden günü gününe haberdar olmadığından bahis serzenişkârâne yazılmış bir şifrelerini gördüm. İşin içinde bulunmak hasebiyle sizi bu babda tenvir eylemekliği münasip gördüm. Ve pek hürmetle sevdiğim müşârünileyhe de vaziyetin îzah buyurulmasını rica ederim. Kongre müzâkerâtı pek seri cereyan ettiği gibi mukarrerat da son günde ittihaz kılındı. Şarkî Anadolu Nizamnâme ve Beyannâmesi umûmîleşdirilerek hemen aynen kabul edildi. Arada hâdis olan vekayi-i mühimme Kolordulara, hasseten Erzurum'a bildirilmekte idi. Bugünün meselesi olan Malatya vak'ası ise Kâzım Paşa Hazretleri'nin tebligatiyle mâlûm olmuş, telgrafhânelerin işgâli sûretiyle mâruz şifreli muhaberât yakalanmıştı. Kongre, Kâzım Paşa Hazretleri'nin pek vâkıfâne kalem aldıkları muhtıra esas itibar olunarak, hükûmet aleyhinde Padişâha müracaat etdi. Fakat merkez bunun Saraya isâline mümânaat etdi. Manda mes'elesine gelince, buradaki Amerikan muhabirin te'minat verecek veyâ müzakereye girişecek salâhiyeti yokdur. Yalnız bununla müteaddid defalar mahremâne mülâkâtlar yapılmış, tavsiyesi veçhile bunun vasıtasıyla Amerika Senatosa telgraf çekilerek aleyhimizde haksız karar verilmeden bir hey'et göndererek hakîkatı mahallinde görmeleri istirham edilmiştir. Sadrâzam Ferid Paşa, istiklâl havası çalarken kongrenin alenen velev ki şerâit-i milliye dâhilinde olsun bir müzâheret taleb eylemesi efkâr-ı umûmîyeyi kaybetmek nokta-i nazarından pek tehlikeli görülmektedir. Birbirini tevali eden hâdisat ve vekayi birçok muhaberâta sebebiyet vermiş ve bu hâl ekseriya telgrafhânedeki hey'etçe bulunularak intizam-ı mesai pek tabîî olarak haleldar kılınmasını müeyyet bulunmuş olduğu hesaba katılmasını da ayrıca istirham ederim. Kongre üç gün kadar Kâzım Paşa Hazretleri'nin tavsiyesi veçhile vaziyet-i hâzırasını muhafaza ederek ondan sonra yalnız Hey'et-i Temsîliye mi kalacak yoksa hey'et-i umûmîye mi idâre-i memleketi tedvir edecek buna karar verilecektir.

(Hüsrev)

Yine görülüyor ki, Hüseyin Rauf (Orbay), Refik (Saydam) ve Hüsrev (Gerede) Beylerin birlikde Sivas'dan çekdikleri 20 Eylûl 1335 (1919) târihli mühim ve uzun telgrafda, Kâzım Karabekir Paşa yanında Miralay Kâzım (Dirik) ve İbrâhim Talî (Öngören) Beylerin de adları zikrolu-

Kâzım Paşa Hazretleri'ne, Miralay Kâzın ve İbrâhim Talî Beyefendilere,

İmza vaz'ı vesaik neşri ve Hey'et-i Temsîliyenin bugünkü şekli üzerine son günlerde tahaddüs eden ve esas i'tibâriyle bir hedefe teveccüh eyleyen münakaşâtın maatteessüf gitdikçe hissî bir hâle, vahdet-i umûmîyeyi kökünden sarsılacak bir vaziyete getirdiğini görmekle şahsen müteellimiz. Binâenaleyh müşterek ve hayâtî gayenin şahsî ve hissî gibi kıymetsiz avâmil yüzünden kaybedilmesi ve milletin necat ve saâdetine hasr-i vücud eyleyen cümlemiz için tabîdir ki tevakki olunacak bir esas teşkil eder. İşte bunun içindir ki sırf husûsî bir mahiyette fakat bütün sâfiyet ve müveddetle bu babdaki düşüncelerimizi size yazıyoruz. Aynı hisle muhakeme olunacağına şübhe yoktur.

1 — İmza ve vesaik mes'elesi cereyan-ı millînin ciddiyet ve şümûlünü nakisedar etmek gayretinde bulunan İstanbul hükûmeti ve ecnebîlerle düşman ırkların te'sîr-i muzirleri karşısında evvelce hissettiğimiz mecburiyet bugün kalmamıştır. Vekayi' seyr-i tabîisini sür'atle takib eylemiş ve bütün cihan milletin birliğine, azmine îman getirmiş ve Cenâb-ı Allâh'ın inâyetiyle bir hüsn-ü tesadûf teşkil eden Harput, Kastamonu vekayii Dersaâdet hükûmetinin cinâyâtı münasebet-i resmîye'nin kat'ı ilh... gibi bâriz ve kat'î vekayide bu azim ve iradeyi bir kat daha tebellür ve i'lâ eylemiştir. Binâenaleyh şahsiyeti tanınmış, hiçbir sûretle şâibedar olmamış zevâtın ismini gizlemek değil belki milletin içine karışdığını söylemek zamanı tamamen gelmiştir. Bu sebebdendir ki hey'et kelimesi ile anonim olarak Cemiyetler Kanununa mugayir muhaberat yaparak mevhum bir şekilde kalmakdansa kanuna riayetle mâruf şahısların imza koyması daha doğru ve daha müfitdir. A'mâl ve gaye-i millî hakkında salâhiyetdar makamların mâruzatının da milletçe icâbınca bilinmesinin mahzurlu olması şöyle dursun bugün için faideli bulunmaktadır. Evvelce verdiğimiz karar veçhile fakat bugünkü his ve muhakememizle yalnız Kemâl Paşa hâtıratının ancak maksad-ı mu-

(81) ve (82) Kâzım Karabekir : a.g.e., ss. 281-82; ss. 367-69.

kaddesin istihsalinden sonra tab'ı ve ebadi-i millete tevdiini muvafık görmekteyiz. Fakat verilen listedeki vesaik-i mühimmenin bugün oraca bir broşür, olmazsa burada İrade-i Millîye ile yaptığımız gibi olsun Albayrakla muntazaman neşri sûretiyle efkâr-ı umûmîyeye arz ve halkın tenvirini lüzumlu ve faideli addediyoruz. Bu babdaki müşterek imzalı telgrafnâmeleri de Hey'et-i Temsîliye tarafından müzakereye vaz' olunmuş ve Hey'etin de mâruzatımızı te'yid eylediği görülmüştür.

Hey'et-i Temsîliye'nin şekli-i âhîrine gelince; Şarkî Anadolu hey'etinin Garbî Anadolu kongresince bel' ve lâğv olunması şöyle dursun bilâkis mâruz hey'et şâyân-ı şükran ve tebcil bir mavaffakiyetle Garbî Anadolu efkârını tamamen Şarkî Anadolu ile birleştirmiş ve kendi maksad-ı meşruu dâhilinde nizamnâneyi aynen ve şâmilan kabul etdirmişdir. Binâenaleyh altı mümessil ile takviye olunan Şark hey'eti hakîkatde bil'akis Garp teşkilâtını yedd-i idâresine almışdır. Münasebât-ı siyâsiye ve tâvizât-ı arziye gibi mesail-i mühimme ve mes'ûle bittabi nizamnâme mucibincé bu hey'etin daire-i salâhiyeti haricinde olduğundan vârid olamaz. Hey'et olsa olsa nizamnâmede musarrah esâsâtı müdafaa eder ve muztar kalırsa dördüncü maddeye istinad eyler. Gerek kongre hâl-i içtimada iken ve gerekse Hey'et-i Temsîliye'nin istişârî mahiyetde devam eden bugünkü mesaisine hâkim olan yegâne fikir bundan ibaretdir. İzâhat-ı meşrudeden Şarkî Anadolu'nun başsız kalmadığı da taayyün eder. Gayet samîmî olan bu mâruzatımın bundan sonraki mesaimiz için nazar-ı dikkate alınmasını rica ve gözlerinizden öper ve arz-ı iştiyâk ve hürmet eyleriz. Âmâl-i millîyenin husûlpezir olacağı şu mühim devre-i mesaimizde en ufak bir sûi-tefehümün dahi adem-i husûlünü Cenâb-ı Allah'dan dileriz.

Hüsrev

Reflk

Hüseyin Rauf

Yine Kâzım Bey'in imzasını taşıyan şu mühim vesika da onun ehemmiyetli vazife ve faâliyetlere devam ettiğini göstermektedir⁸² :

Erzurum, 4.11.1335

Zâta mahsusdur.

Bahriye Nâzırı Salih Paşa ile Hey'et-i Temsîliye arasında Amas-

ya'da geçen müzâkerâtın zabıtnâmelerini dün akşam şifre ile verdiler. Bunlar altı büyük kıt'a kâğıdı doldurmuşdur. Bu şifreleri yolda halletmek imkânsız olduğu cihetle buraya avdet-i sâmilerine kadar muhafaza edeceğim. Esbâb-ı mucibesinden sarf-ı nazar olursa mevad-ı ber-vech-i âtî arz ve hülâsa olunur.

1 — Mütareke hududunun asgarî bir taleb olmak üzere te'mîn-i istihsali müştereken kabul edilmiştir. Mahaza Kürdlerin serbest-i inkişaf ve her sûretde hukuk-u ırkiye ve ictimâiyece mazhar-ı müsâadat olmaları tervic edilmiş ki bundaki maksad da ecânip tarafından Kürdlerin istiklâli maksad-ı zâhirîsi altında yapılmakta olan tezviratın önüne geçmek içindir.

2 — Ecnebî işgâlinde olan Kilikya'yı Arabistan ile Türkiye arasında İngiliz ve Fransızlar bir (Eta Tampon) vücuda getirmek istedikleri cihetle bunun kat'iyen red ve müdafaası ve keza Aydın'ın da gayr-i münfek bir cüz'ü vatan olarak şiddetle müdafaası.

3 — Bulgarlarla Türkleri lede'l-hâce birleştirmemek mülâhazasıyla İstanbul ile Bulgarya arasında zâhiren bir hükûmet-i müstakile vaziyetinde bir müsta'mire yaparak Midye - İnoz hattına kadar Şarkî Trakya'yı dahi alarak garbî ile birleştirmek gibi bir ihtimal ve mülâhaza mahsus olduğundan bu dahi kat'iyen red olunacaktır.

4 — Anâsır-ı hıristiyâniyeye fazla bâzı imtiyâzat verilmemesine ma'tuf gaye lâzımü'l-istihsal bir hedef olarak kabul edilmiştir.

5 — Memleketimize pek çok sermaye dökecek bir devletin umûr-u maliyemiz üzerinde bir hakk-ı mürakabeye mâlik olması zarûrî olduğundan bu hakk-ı mürakabenin istiklâlimizi ve menâfi-i milliyemizi zarardide etmeyecek veçhile mütehassıslarca şimdiden esash sûretde düşünerek tahdid ve tesbiti.

İşbu beş madde Meclis-i Millî'nin takdir ve müzakeresine arz olunacaktır.

6 — Meclis-i Meb'usan toplanarak mürakabe-i milliyeye bilfiil sahip ve hâkim olduğdan sonra Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ve Hey'et-i Temsîliyesinin müdafaa-i hukuk esâsâtını kabul edecek meb'usan grubunun kongre halinde vereceği karar muta' olur.

7 — Yetmiş seferinde Fransızların Liyon'da ve bu defa Almanların Vaymar'da yaptıkları veçhile sulhün akdine kadar Meclis-i Millî'nin Anadolu-yu şâhânedâ hükûmet-i seniyyenin tensib edeceği

başka bir mahalde içtimalı muvafık görülmüştür.

8 — İntihâbat serbest olacak ve cemiyetle Hey'et-i Temsîliye kat'iyen müdahale etmeyecektir. İttihatçılığın ve İttihat ve Terakkî fikrinin uyanmasından ve seyyiatlı İttihatçılardan ve eski İttihatçı meb'uslarından İ'tilâf devletleriyle teb'a-i hıristiyâniyemiz pek ürküdüğü cihetle onların girmemesi için Hey'et-i Temsîliye irşad sûretinde hıristiyâniye intihabâta serbestçe iştirâk ederek Meclisin kuvve-i temsiliyesinin her nokta-i nazarında bütün memlekete şümûlü isbat olunacaktır.

9 — Hükûmetle teşkîlât-ı milliye arasında nıkat-ı esasiyede i'tilâf olmuş ve ihtilâf kalmamış olduğundan hükûmetin mevki ve kuvvetine müdahaleden ictinab olunacak ve kavanin-i mevcûde ahkâmına ittibai meslek ittihaz etmiş olan hükûmete karşı... metalibatından sarf-ı nazar olunacaktır. İntikam politikası takib olunmayacaktır. Teşkilâta muhalefetten dolayı mevküflar varsa derhal tahliye olunacak ve fakat bunlar meyanında ef'al-i memnua mürtekibi olanlar hakkında müdde-i-umûmîlikçe yapılacak ta'kîbat-ı kanuniyeye mümanaat olunmayacaktır.

10 — Galeyanlı nümayişler ve makalelerden sarf-ı nazar olunacaktır.

11 — Hükûmet aleyhinde bir şey yazılmayacaktır. (Zabta geçen mevad burada hitam buluyor.)

Ber-veçh-i âtî vuku' bulan teklifat ve istirhamat da dikte edilmiştir :

1 — Bâzı kumandanların tardına ve bir kısım zâbitanın Divân-ı Harbe tevdilerine dâir sâdır olan iradât-ı seniye ve evamir-i sairenin tasrih olunması.

2 — Malta'ya teb'id edilmiş olanlar hakkında mehakim-i aidemizde ta'kîbât-ı kanuniye yapılmak üzere Dersaâdete celbleri esbabına tevessül.

3 — Ermeni zâlimlerinin de mahkemeye verilmesi, Mecilis-i Meb'usan'a terk olunacaktır.

4 — İzmir'in tahliyesi için hükûmet-i merkeziye tarafından yeniden protesto yapılması ve îcab ederse hafî ta'lîmat ile ahaliye mitingler akdetdirilmesi.

5 — Umum Jandarma Kumandanı, Merkez Kumandanı, Polis Mü-

dürü ve Dâhiliye Müsteşarlarının tebdilleri. (Harbiye ve Dâhiliye Nezâretlerince.)

6 — İngiliz Muhipler Cemiyeti'nin kapı kapı dolaşıp ahâliye kâğıt mühürletmelerine mâni olmak.

7 — Ecnebî parasiyle satın alınmış cemiyetlerin faâliyetlerine ve bu gibi gazetelerin muzir neşriyâtına nihayet verilmesi. Bilhassa zâbitan ve memurinin bu gibi cemiyetlere intisap eylemelerinin kat'iyen men'i.

8 — Aydın Kuvay-i Millîyesinin takviyesi ve iaşelerinin teshil ve te'mîni. Bu husus Harbiye Nezâretince tanzim olunur. Donanma Cemiyetinin yüz bin lirasının lüzumu kadarı hükûmet tarafından bu maksada tahsis kılınmalı.

9 — Harekât-ı millîyeye iştirak etmiş memurlar umumca sükûnet ve emniyet-i tâmmeye kadar yerlerinden kaldırılmamaları ve emel-i millîye muhalif hareket etmelerinden nâşi millet tarafından işden el çekdirilmiş memurinin memuriyetlerine tâyinden evvel sûret-i husûsiyede müdavele-i efkâr edilmesi.

10 — Garbî Trakya muhacirlerinin sevk ve naklinin te'mîni.

11 — Acemi Sadun Paşa ve maiyetinin sûret-i münasibede ikdarı.

Sulh Konferansına gidebilecek zevâtın esâmisi :

Tevfik Paşa Hazretleri	:	Reis
Ahmed İzzet Paşa Hazretleri	:	Askerî Murahhas
Hâriciye Nâzırı	:	Siyâsî Murahhas
Reşad Hikmet Bey	:	Siyâsî Murahhas
Hâmid Bey	:	Hey'et-i Mütéhassısası (Maliye)
Miralay İsmet Bey	:	Askerî Murahhas

15. Kolordu Kumandan Vekili

Miralay

Kâzım

Kısa bir süre kendisine Erzurum içinde askerî bir vazife verilen Kâzım Bey hakkında Kâzım Karabekir Paşa'nın eserinde şu kayıt vardır⁸³ :

(83) Kâzım Karabekir : a.g.e., s. 712.

“Şark Cebhesi teşkili hakkındaki teklifime cevap gelmedi. Fakat işler beni de vazifedarları da bunaltıyor. Yeni gelen erkân-ı-harb arkadaşları 8 Mayıs’dan (1920) i’tibâren işe başlatdım :

Erkân-ı-harb Miralayı Kâzım Bey : Şark Cebhesi Erkân-ı-harbiye Reisi, Bnb. Naim Cevad Bey muavini.

Erkân-ı-harb Bnb. Fahri Bey : Birinci Şûbe Müdürü.

Erkân-ı-harb Kaymakam Seyfi Bey : Propaganda, İstihbârat ve Millî Harekât.

Erkân-ı-harb Miralayı Manastırlı Kâzım Bey : Kolordu Kumandanlığı İşleri (şahsî işler, iâşe, ikmâl ve bilcümle menzil işleri).

Erkân-ı-harb Bnb. Mustafa Bey : 15. Kor. Erkân-ı-harbiye Reisi.”

Daha sonra Mustafa Kemâl Paşa’nın hoşgörülüğüne ve Kâzım Karabekir Paşa’nın insaf ve takdirine mazhar olarak 1336 (1920) Ağustosunda Mevki Kumandanlığı ve Vâli vekilliğine tâyin edilmiştir.

Celâleddin Ârif ve Hüseyin Avni beylerin, 1920 Eylûlünde Erzurum’daki faâliyetlerinde, bilhassa Vâli-vekili ve Kolordu Kumandan-vekili bulunan Kâzım Bey’i hedef aldıkları görülmektedir. Kâzım Karabekir Paşa bu konu ile ilgili olarak şöyle yazıyor⁸⁴ :

“Bu arada geçen zaman zarfında, Celâleddin Ârif Bey’in de (Halk Hükûmeti) teşkili tarafına kaydığını ve Erzurum’daki hükûmet erkânının Erzurumlu olmasına yardım ettiğini ve Vâli-vekili ve Kolordu Kumandan-vekili Miralay Kâzım Bey (Dirik) aleyhine de, büyük hırsızlıklar var, depolardan silâh satılmış gibi dedikodular yapmaya ve hattâ Ankara’ya yazmaya kadar kalkışmış olduğu ve bundan istifâde ile Erzurum Vâliliğine de Erzurumlu Meb’us Hüseyin Avni (Ulaş) Bey’i inhâ ettiğini öğrendim. Mühim olan bir nokta da, bir taraftan Mustafa Kemâl Paşa’nın da halk hükûmeti teşkili tarafdâr olduğunu yayıyor, diğer tarafta da onun aleyhinde söyleniyordu. Celâleddin Ârif’e ve îcab edenlere (Erzurum Erzurumlularındır) formülünü vaktiyle (Mısır Mısırlılarından) diye çıkararak oraya yerleşenlerin veyâ bolşeviklerin çıkarmış olduğunu anlattım. Ve emrime alabilmek için Celâleddin Ârif Bey’e Erzurum Vâli-vekilliği’ni deruhde etdirdim. Ve Mustafa Kemâl

(84) Kâzım Karabekir : a.g.e., ss. 884-885.

Paşa'nın bu vilâyet meselesi hakkındaki 16/17 Eylül târihli telgrafında :

“Celâleddin Ârif Bey'in iş'ârı, birkaç zâtın, Vâli-vekili Miralay Kâzım Bey'i, mâhazâ Erzurum'dan uzaklaştırmak için yaptıkları dedikoduya müsteniddir. Halkın galeyânı ve ârây-ı-umûmiye ile vâli intihabı hususları, maatteessüf Celâleddin Ârif Bey'in yanlış bir istikameti tutmalarından başka bir şey olduğunu zannetmiyorum. Küçüklerinin, büyüklerinin, bütün Şarkın pek ziyâde hürmet ve emniyetini kazanan bendenize, mevzu-u bahis şikâyetlerin yapılmaması, iş çevirmek isteyenlerin muvaffak olamayacaklarını bilmeleri neticesidir.

Celâleddin Ârif Bey, Miralay Kâzım Bey'in, vilâyet vekâletinden ve Kolordu Kumandanlığı vekâletinden infikâk etdirilerek Erzurum'dan uzaklaştırılmasını bendenize teklif etdi. Vilâyet vekâletinden alınması, Dâhiliye Vekâletinden emir olunmasıyla ve vilâyet vekâletinin bizzat kendileri tarafından, yâni Celâleddin Ârif Bey tarafından, deruhde edilmesiyle mümkün olabileceğini bildirdim. Celâleddin Ârif Bey'in, Erzurum'daki gayr-i-resmî vaziyetinin nüfuzunu kırabileceğini zannederim. Derhâl Erzurum Vâli vekâletini deruhde buyurması, başladıkları işin sükûnetle ve muvaffakiyetle hitâma erdirilmesi için elzemdir. Bilâhare tasvib buyurulursa, Vilâyât-ı Şarkiye Müfettişliği'ne veyâ Vâliliği'ne tâyin buyurulur. Herhâlde bahis buyurdukları galeyan ve hassâsiyetin, kendi teşrifleri üzerine intizar vaziyetine geçtiğini kabul etmiyorum. Böyle bir sözün kemâl-i ehemmiyetle kabul edildiğini gören zâtın cür'etkâr ifâdeleri diye telâkki ediyorum.” cevabını verdim.

Yine bu konu ile ilgili olarak 9. Fırka Kumandan-vekili Dadaylı Hâlid (Akmansü) Bey'in⁸⁵, Mustafa Kemâl Paşa ile muhâberesi de şudur⁸⁶ :

“9. Fırka Kumandan-vekili Hâlid Bey'in Mustafa Kemâl Paşa'ya

(85) Millî Mücadele'nin kahraman komutanlarından biri olan Hâlid Bey, Mustafa Kemâl Paşa ile ilk temas, irtibat ve muhâberelerinin Kâzım Bey (Dirik) vâsıtası ile yapıldığını hâtıralarında belirtiyor ve belgelendiriyor. (Bunun için bk. Dr. Ziyâ Gögem : Kurmay Albay Daday'lı Hâlid Beğ Akmansü, İstanbul 1954, I. c., s. 69.)

(86) Kâzım Karabekir : a.g.e., s. 894.

yazdığını ve onun da cevâbını Kemâl Paşa bana yazıyor :

Ankara, 6.10.1336

**Şark Cebhesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa
Hazretlerine**

1 — 9. Fırka Kumandanı Hâlid Bey'den aldığım telgrafnâme sûreti ikinci maddede ve benim verdiğim cevâbın metni 3. maddede zeylen arzedilmiştir.

2 — Erzurum vaziyetinin leh ve aleyhinde idâre-i kelâm edecek değilim. Ankara'ya muhalif olarak takdim edilenlerin müracaatı üzerine işbu galeyânın ne Kuvay-ı Millîye ve ne de zât-ı devletleri aleyhine olmadığını bildirmek isterim. Kuvay-ı Millîye ve Mustafa Kemâl Paşa aleyhine getirilen her türlü galeyânın başda olduğu fırkam tard ve silâhla kırmak mecbûriyetinde olduğumu nâtık bir vesika-i hakikîye de yazdım. Erzurum'a giden Kâzım Paşa'nın eline verdim. Müsterih olunuz. Millî varlığı yaratan ümerâ ve zâbitânı bu menâtıkdaki ahâli evlâdına sûikasd edecek cânilerden değildir. Evvelen bu hareketin hedefi doğrudan doğruya Miralay Manastırlı Kâzım Bey ve sûiisti'mâl ile maznun birkaç kişidir. Kuvay-ı Millîye'ye te'yîd-i sadakat arz-ı hizmet için Erzurum nâmına bir telgraf keşide etdirilmek üzere arz-ı keyfiyet olunur.

3 — Yazılan cevab :

Hâlid Bey'e : Gerek şahs-ı nâçizânem için, gerek mukaddes maksad-ı millî için gösterdiğiniz merbûtiyet ve samimiyetin minnedârıyız. Selâmete ermek için istinâd-ı millî, yegâne sizin gibi memleketin büyük kumandanlarının vefâ ve samimiyetidir. Telgrafnâmenizden cidden mütehassis ve müteşekkir oldum. Erzurum'un salâbet ve metâneti ve Ordunun inzibat ve sadâkati bütün memleketin gözünü dikdiği bir hedeftir.

Sûiisti'mâli tezahür ve tahakkuk edecekler aleyhinde hep aynı derecede hiddetli ve müteessiriz. Ordu dâhilinde inzibat ve saraimiyet bâki oldukça inâyet-i Hak'dan ümidimiz kuvvetlidir. Muhabbetle gözlerinizden öperim.

Büyük Millet Meclisi Reisi

Mustafa Kemâl

Bu hâdise ve dedikodulardan sonra, Kâzım Karabekir Paşa'nın Erzurum dışında vazifelendirdiği Miralay Kâzım Bey bir ara, Batum'u geri alan kuvvetlerimize kumandanlık yapmış ve Sovyetlerle te'sis olunan siyâsî münasebetlerde kurulan Gürcistan ve Ermenistan hükûmetleri nezdinde diplomatik temsilci vazifesi de görmüştür.

Miralay Kâzım Bey'in buralardaki durum, tutum ve faâliyetleri ile ilgili hususlar yine Kâzım Karabekir Paşa'nın eserinde şu satırlar ve vesikalarla belirtilmektedir⁸⁷ :

“16 Şubatda (1337) Tiflis Mümessili Kâzım Bey makine başında uzun bir şifre yazdırdı. Hülâsası : (Bu sabah Kızıl Ruslar üç fırka ile Poylu - Kızılköprü hattına taarruza başlamışlar, Gürcüler tahşşüdlerini bitiremediklerinden biraz geri çekileceklermiş. Gürcü Hükûmeti himâyemizi istiyor. Müdahale ile Rusların ve Ermenilerin harekâtını tevkif etmeliğimizi ve bunu Şark Cebhesi'nin mes'uliyetini alan cebhe kumandanının teşebbüs etmesini rica ediyorlar, İslâm Komiteleri de rica ediyorlar.) Buna pek hayret etdim. Çünkü Kâzım Bey'e bizzat —Tiflis'e giderken— vaziyet hakkında lâzımı kadar izah vermiş ve Bolşevik - Gürcü harbinde kat'î bîtaraflığımızı muhafaza edeceğimizi, Rusların mağlûbiyeti hâlinde Türkiye'yi ihâta eden İ'tilâf çenberinin yeniden perçinlenmiş olacağını anlatmışdım. Bugün Gürcü Menşevik Hükûmeti, İ'tilâfın elindedir. Nitekim Rusların taarruzu anlaşılınca kadar Ankara Hükûmetini tanımamışlar ve Ermenilerle sulh yaparken ses bile çıkarmamışlardı. Tiflis'de bizi Ruslarla müsademeye sevkedenler âşikârdır. Kâzım Bey nasıl söylediklerimi düşünemiyor ve te'sirâta kapılıyor, hayret ederken Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi Fevzi Paşa'dan da bir emir gelmez mi?”

“... 25 Şubatda Tiflis sukut etmiş. Bunu 26 öğleden sonra saat ikide Tiflis Mümessilimiz Kâzım Bey Kütayis'den makine başında benimle görüşerek haber verdi : Tiflis'in 10 kilometre şarkındaki (Vuzbani) istasyonunda Bolşevik ordusu Gürcülerin cebhesini yararak 24/25 gece 3 evvelde Tiflis'i işgal etmişler. Kâzım Bey Gürcü Hükûmeti ile Kütayis'e çekilmiş.”

“... 12/13 gece hükûmetimizin verdiği karar Ankara'dan bana tebliğ olundu : İşgal olunan Ahigelek, Ahıska ve Batum mıntıkala-

(87) Kâzım Karabekir : a.g.e., ss. 920-921, 925, 927-928, 931-932.

rında Ankara Hükûmeti nâmına icrâ-yi hükûmet için me'murîn-i hükûmeti ta'yin!.. Tabiî emirleri yerlerine verdim. Müfreze kumandanları hükûmet âmiri olacaklar. Bizim Tiflis Mümessilimiz Miralay Kâzım Bey, civar Müslümanlarını da emrine alarak 24 saat zarfında aksi emir almazsa, Bolşeviklere karşı İslâm Kıt'aları Kumandanı olarak Gürcülerle müştereken harbe gireceğini ve refakatindeki zabitlerimizi de muhtelif kumandanlıklarda kullanacağını bildiriyor!

Ankara, Hükûmetimizin mümessili olan bu zâta birşey yazmış mı bilmem, bu hareketin oradaki İslâmları kâmilen mahveden ve bizi de harbe sürüklemekten başka bir şeye yaramayacağını kendisine şedid yazdım ve kendisinin Gürcü Hükûmeti nezdinde bir mümesilden başka bir şey olmadığını anlattım. Kâzım Bey 13 Martta Batum'dan yazıyor : Gürcü ordusu (Samtredi-Poti) hattına çekilmiş. Benim şedid ta'limâtımı da Kâzım Bey almış. Hâriciye Vekâletimiz mümessilimize hiçbir ta'limat vermemiş, Ankara'da Gürcü Sefiri Mdivani'ye Hükûmetimiz tarafından verilen ma'lûmat, benim Kâzım Bey'e verdiğim ta'limatla muâırızmış! Gürcü Hâriciye Nâzırı, Kâzım Bey'den mes'elenin izâhını istemiş; o da bana soruyor... Hâriciye Vekâletimiz kendi sefiri demek olan Kâzım Bey'e neden direktif vermemiş de yalnız Gürcü Sefirine bâzı şeyler söylemiş, herhâlde yanlış bir şey. Bunu Ankara'ya yazmakla berâber, Kâzım Bey'e benden aldığı ta'limat dâiresinde hareketle, kendiliğinden aykırı istikametde işler yapmamasını ve artık vaziyetinin Batum Vâlisi hâline inkılâb etdiğini anlattım."

"... 16'da (16 Mart 1921) Batum'dan Kâzım Bey yazıyor : Nasyonalist Demokratlar hükûmeti ele alacaklar ve Türkiye himâyesini talep edeceklerdir. Eğer bolşevikler Gürcistan'ı kâmilen işgal ederlerse Batum'da mesâilerine çalışmalarını te'min etmek, Anadolu'ya kaçarlarsa haklarında ihtirâm-ı mahsus yapılmak, zâbitan ve efrad firârîlerini de kabul etmek..."

İ'tilâf donanması Karadeniz'e hâkim ve (hattâ bâzı Fransız gemileri sâhilden Bolşeviklere birkaç top da atmışdır) İstanbul'da orduları da hazır iken hâlâ Gürcülerin bizim himâyemizi istemeleri şübhe yok ki İ'tilâf devletleri bolşeviklerle karşılaşmaktan korkuyorlar ve bizi çarpışdırmakla hem onları hem bizi arzu ettikleri felâkete düşürmek istiyorlar ve hâlâ da ümid ediyorlar. Fakat artık

vaziyetin tavazzuhu gün ve hattâ saat mes'elesidir.

17 Mart Gürcü Menşevik Hükûmeti, Batum'un tarafımızdan işgalini ve kendi ordularının da takatsizliğini görerek vapurla firar ediyorlar. Gürcü Hükûmeti de bu sûretle târihini bağlıyor. Gürcü halkı her tarafda bolşeviklik ilân ediyorlar. Gürcistan'da Sovyet idâresi teessüs ediyor. (Ankara'daki Mdivani kardeşlerin de sefirlikleri târihe karışıyor.)

17/18 Mart gecesi Kâzım Bey, Batum'da Türk Hükûmeti'ni teşkil ediyor, aynı zamanda bolşevik olan halk da kendi idârelerini (Refkom) teşkil ediyorlar. Ve sefârethânemizi muhasara ile müsedemeye kalkıyorlar, bir zâbitimiz şehid oluyor. Kıt'alarımız tabyaları işgal ediyor.

18/19 Mart gecesi birde Tiflis'den Siyâsî Komiser (Orjonikidze) bana ve Ankara'ya yazıyor, hülâsası: İngilizlerin teşvikiyle aramız açılıyor, Batum'u tahliye ediniz.

19'da Nahcivan Askerî Komiserliği'ne tâyin olunan Tâlibzâde Yusuf Ziyâ Bey geldi. Bu zat, Azerbaycanlı Türkdür. Harb-i Umûmî'de ordumuzda binbaşı idi, Tebriz'de İttihâd-ı İslâm teşkilâtına Enver Paşa tarafından me'mur edilmişdi. Hâl ve vaziyete göre çalışıyor. Zenginlerin her yerde yağmaya mâruz kaldıklarını anlattı.

20 Mart'da Moskova'daki hey'etimizden gelen şifrede : 16 Mart'da Moskova Muhâdenet Ahidnâmesi'nin imzalandığını bildiriyorlar. (15 Martta aldığımız 6 Mart târihli şifrelerinde dahi Afganistan hey'etleriyle imzaladıklarını yazmışlardı.)

22 Martta Kâzım Bey'den gelen mâlumat 20 Martta Batum'da şâyân-ı esef hâdise olduğunu yazıyor : Gürcüler bizim Baruthâne Kışlası'ndaki müfrezemize (bir piyâde, bir makineli bölüğü) taarruz etmişler, bir kırmızı süvari alayı da yardım etmiş. Taburun diğer bölükleri Mahmudiye Tabyası'nda bulunmakta imiş. Geceleyin köprü civarındaki (Çoruh Nehri üzerinde) müfrezemize ilticâ etmişler."

İnönü muharebesinden sonra Konya'da teşkil edilen Garbî Anadolu Menzil Müfettişliği'ne tâyin edilen Kurmay Albay Kâzım Bey, Sakarya Harbi sırasında Orduyu cenubdan besleyen teşkilâtın başında bulunmuşdur. Büyük Taarruz'da Millî Müdafaa Vekâleti'nin sevkîyat ve nakliyat umum müdürlüğünü yapmıştır. 1922'de generalliğe yükselen Kâ-

zım Dirik, zaferden sonra Siirt'deki 2. Fırka'ya Kumandan olmuş, askerî vazifesiyle birlikde Bitlis Vâli vekilliğini de yapmıştır. Daha sonra, 1924'de resmen Bitlis Vâliliği'ne tâyin olunarak askerlik mesleğinden ayrılmış ve hayatının sonuna kadar kalacağı idârî hizmet kadrosuna geçmiştir.

1926 yılında İzmir Vâlisi tâyin olunan Kâzım Paşa, dokuz yıla yaklaşan bir hizmet devresinde, Türk idareciliği târihinde örnek sayılan eserler vücuda getirmiştir. Yapırdığı birçok yol ve köprülerden başka, 371 ilkokul kurmuş; Şaşol suyunu İzmir'e getirmiş, "9 Eylül Sergisi" adı altında milletlerarası İzmir Fuarı'nın ilk temelini atmış, vilâyette kooperatifçilik cereyanını geliştirmiş; Esnaf ve Ahali Bankası'nın kuruluşunda ön-ayak olmuş; Âsâr-ı-atika Cemiyeti'ni kurmuş ve böylece eski İzmir'e rağbeti artırmış; Cellâd Bataklığı'nın "Sağlık Ovası" hâline getirilmesinde mühim rolü olmuştur.

"Meşhur Vâliler" arasında bulunan Kâzım Paşa hakkındaki şu hâtırayı aynen naklediyoruz⁸⁸ :

"Boylu, yapılı, endamlı, yakışıklı idi. Saçı, bıyıkları koyu kumraldı. Derin bir nazarla bakar ve bu bakışta sevgi, tehdid, okşama, kınama hepsi, ne varsa belli olurdu.

Şah Rıza Pehlevî, Atatürk'ün misafiri olarak Türkiye'yi ziyarete gelmişti. Ege gezisi sırasında tanıştığı İzmir Vâlisi Kâzım Paşa'yı, 1934'de dinç ve hareketli görünce yaşını sormuştu. (60) olduğu cevabını alınca⁸⁹ hayretle gülümseyerek, konuştuğu Âzeri Türkçesiyle "Mâşallah, sen DİRİK PAŞA..." demiştir. O güne kadar hiç kullanmadığımız bu "DİRİK" sözcüğü, Atatürk'ün pek hoşuna gittiğinden bunu Atatürk, Kâzım Paşa'ya soyadı olarak vermiştir. Ve Kâzım Paşa böylece Kâzım Dirik olmuştur."

1935 yılında Trakya bölgesi Umûmî Müfettişliği'ne tâyin edilmiş bulunan Kâzım Dirik, burada da yollar açmış, köprü ve okullar yaptırmış; kooperatifçiliği ihyâ etmiş; halkevleri ve hükûmet konakları yaptırmış, artezyenler açdırmış; tavuk, tavşan ve arı istasyonları ve örnek

(88) Orhun, Kasaroğlu, Belek, Atakul : a.g.e., s. 544.

(89) Yazarlar Kâzım Dirik'in doğum târihini bir yerde 1881, bir yerde de 1879 gösteriyorlar ve 1934'de de (60) yaşında olduğundan bahsediyorlar ki bu hesaplar yanlıştır. Doğum yılı 1880 olan Dirik, 1934'de 54 yaşında bulunuyordu demektir.

fidanlıklar ve örnek köyler kurdu; mandıracılık, kozacılık işlerine ehemmiyet vermiş; eski eserleri tâmir ettirmiş, birçok spor sâhası yaptırmış, elişleri kursları ve hayvan sergileri açdırmış ve böylece Trakya'nın kalkınmasında büyük hizmetler görmüştür.

Trakya Umûmî Müfettişi General Kâzım Dirik, vefâtından 20 gün kadar önce, Ziraat Vekili'nin Trakya'yı ziyaretleri sırasında kendisine refakat etmiş ve bu seyyahatdan İstanbul'a dönüşünde safra kesesi iltihabından hastalanmıştır. İstanbul'da kalmayıp vazifesi başına dönmüşse de, Edirne'ye gelir gelmez yatağa düşmüş ve 14 günlük bir hastalıktan sonra 3 Temmuz 1941 Perşembe sabahı saat 7'yi 2 dakika geçe gözlerini ebediyen hayata yummuştur. Cenâzesi 3 Temmuz gece yarısı 12'de hususî hasta otomobiliyle İstanbul'a getirilmiş ve Gülhâne Askerî Hastahânesi'ne konulmuştur. Orada tahnid edilmiş, 4 Temmuz Cuma sabahı saat 8'de merasimle Tophâne rıhtımına getirilmiş; 9.30'da Marakaz Vapurunu ile Bandırma'ya geçirilmiştir. Bandırma'dan trenle İzmir'e hareket ettirilen cenâze, 4 Temmuz akşamı İzmir'e gelmiş ve büyük bir merasimle Basmahâne İstasyonu'ndan alınarak Memleket Hastahânesi'ne getirilmiştir. 5 Temmuz 1941 Cumartesi günü Kemeraltı Câmii'nde namazı kılındıktan sonra, vasiyeti üzerine Altındağ Mezarlığı'na defnedilmiştir.

Antika meraklısı ve bilhassa kıymetli Türk halılarına derin bir alâkası bulunan Kâzım Dirik'in 1938'de İktisad Vekâleti tarafından yayımlanmış "Eski ve Yeni Türk Halıcılığı ve Cihan Halı Tipleri Panaroması" adlı bir eseri ve yine İzmir'de Dereli Basımevi'nde basılmış "9 Mayıs 1935 Devrim Partisi Kongresi günü İlbay General Kâzım Dirik'in Adagüme ve Fata köylerinde söylevi ve o günkü gazetelerde çıkan yazılar" başlıklı 19 sahifelik bir risalesi mevcuttur. General Kâzım Dirik'in biri mühendis, biri mimar iki oğlu ve ünlü komedi artistimiz rahmetli Muammer Karaca ile evlenmiş bir de kız evlâdı vardır.

Vefâtı üzerine Türk basınında yer alan ve onun yaptığı hizmetleri belirten takdîr yazıları arasında, 4 Temmuz 1941 târihli Ulus gazetesinde Dirik'in Atatürk'le, Millî Mücadele başından ölümüne kadar birlikte çalışdığını iddia eden satırların da yazılmış bulunması, Rauf Orbay'a şu açıklamayı yaptırmıştır ki, târihî değerinden ötürü aynen naklediyoruz :

Aziz kardeşim,

Bugünkü Ulus gazetesinde Trakya Umûmî Müfettişi Kâzım Dirik'in ölümünü ve bu münasebetle yazılan hâl tercemesini okudum. Bu meyanda âtide aynan naklettiğim fıkraya gözüm takıldı. Ruhumda isyan duydum.

“General Dirik bir fâniye nasib olacak en büyük tâlihe, Atatürk'ün emrinde ve onun Erkân-ı Harbiye Reisi sıfatiyle Anadolu'ya geçmekle mazhar olmuştur. Ebedî-Şef resmî sıfat ve selâhiyetden mücerred olarak yalnız milletin şefkat ve civanmerdliğine güvenerek ve onun bitmez tükenmez feyiz ve kudret menbaından ilham ve kuvvet alarak mücâdeleye başladığı anda onun emirlerini —tıpkı şimdiye kadar olduğu gibi mâfevk kumandanı imiş gibi— ifâ edenler arasında kendi Erkân-ı Harbiye Reisi, Kâzım Dirik de vardı.” diye hakîkatın tam aksine, hayâsızca ve henüz benim hayatta bulunduğum bir zamanda tahrif ve tesbit edilmesine tahammüle mecalim kalmadı. Onbeş senedir şahsım aleyhine ve her vâsitaya müracaatla yapılan tezvîrâta memleket ve milletimizin geçirmekte olduğu hayâtî ve çok müşkül zamanlarda, velev iftirâlara cevab ve hakkı müdafaa için olsa da, cevab vermeyi doğru bulmamış ve çok müşkül olmasına rağmen bu kanaatimi değiştirmemiş idim. Bugün de aynı kanaatte olduğumdan neşriyat yolunu doğru bulamadım. Fakat hakîkatı yazı ile size yazmaktan men-i nefse de imkân bulamadım. Bu yüzden, bu babda bildiklerimi aşağıya nakil sûretiyle teselli bulmaya çalıştım.

Mütâreke günlerinde, İ'tilâf devletlerinin ahidlerine vefasızlıkları yüzünden ve muâhedeye aykırı olarak memleketin bâzı aksâmını, bu meyanda İstanbul'u da işgal etmeleri üzerine hâsıl olan ve binnetice istiklâl ve vatan ve millet için mühlik olacağı tahakkuk eden vaziyete çâre aramak ve bulmak için sizin de bildiğiniz gibi bâzı arkadaşlarla müşâvere ve müzakerelerde bulunulmakta idi. Bu esnâda Yıldırım Orduları Kumandanlığından İstanbul'a avdet eden Mustafa Kemâl Paşa da bu tehlikeye karşı çâre-i necat arayanlardan biri, hattâ başlıcalarından idi. Uzun günler ve hattâ aylar buluşduk ve görüştük. Nihâyet kendisinin Üçüncü Ordu Kitaâtı Müfettişliğine tâyini üzerine sizin Erzurum'daki en kuvvetli kolordumuzun kumandanı, Ali Fuad Paşa'nın da Ankara'da kolordunun başında bulunmasından da kuvvet alarak müzakerelerimizi faal sahaya intikal ettirebilmek imkânına kani olduk. Ali Fuad Paşa

beray-ı tedavi İstanbul'da idi. Tedavi müddetini ikmâl etmeden kolordusunun başına avdet etdi. İzmir'in işgalinin ertesi günü Mustafa Kemâl Paşa, Üçüncü Kolordu Kumandanlığına tâyin etirdiği Re'fet Bey, Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Kâzım, Erkân-ı Harb Kaymakamı Ârif ve Binbaşı Hüsrev beylerle ve vapur-u mahsusla Samsun'a gitti. Ben de, aramızda takarrür ettiği gibi Bandırma yolu ile, işgal mıntıkları ahvâlini görecek ve tehlikeye mâruz bulunan halka ümid vererek Ankara'da Ali Fuad Paşa ile buluşmak üzere İstanbul'dan yola çıktım.

Bandırma, Akhisar, Marmara, Salihli, Ödemiş, Nazilli, Sandıklı ve Afyon-Karahisar, Sivrihisar yolu ile Ankara'da Ali Fuad Paşa'ya mülâki oldum.

Ali Fuad Paşa, o târihde Havza'da bulunan Mustafa Kemâl Paşa ile muhabere ederek kendisi ile Havza'da buluşmayı tertib etdi. Birlikte hareket ettik ve şehir, kasaba ve köylere uğramadan uzaklardan dolaşarak ve gizli seyyahata i'tinâ ederek Amasya - Havza yolu üzerinde Çeltik Boğazı'na vardığımız zaman Mustafa Kemâl Paşa'nın ansızın Havza'yı terk ve Amasya istikametinde Cenuba hareket ettiğini menzil nokta zâbitinden öğrendik. Kendisi ile nerede buluşmak lâzım geldiğine dâir bize söylemek üzere bir haber bırakmamış idi. Gece Havza'ya gizli adam gönderdik. Paşa'nın Amasya'da bulunduğunu geçen telgrafların adreslerinden anladık ve Amasya'da kendisi ile muhabere ederek bir geceyi Boğaz'daki un değirmenlerinden birinin çarkları arasında geçirdikten sonra ertesi gün gönderilen otomobil ile Amasya'da Mustafa Kemâl Paşa'ya mülâki olduk. Bize haber vermeden Havza'yı terk etmesine sebep olarak kendisini İstanbul'a dâvet ettiklerini ve muhaberat ile vakit kazanarak azimetini te'hir eylediğini, halbuki Merzifon'daki İngiliz askerî müfrezesinin Havza'nın gerisinde bulunmasından bir baskın ile Çeltik Boğazı'nı ve Havza'yı işgal, bu sûretle de kendisi de faâliyetden iskat edebilmeleri ihtimâlini gördüğünden ansızın ve habersizce Havza'yı terk ve Boğaz'ın Cenubunda Amasya'yı daha emin gördüğünden hareket ettiğini, bu yüzden bizi de haberdar edemediğini söyledi.

Mustafa Kemâl Paşa ve Ali Fuad Paşa ve bir gün sonra Samsun'dan gelerek iltihak eden Üçüncü Kolordu Kumandanı Miralay Re'fet ile vaziyeti enine boyuna tedkik ve münakaşa ederek neticede

harekete geçmek zamanının hulûlüne kanaat getirdik. Sizin, memleketin halâs-ı yegâne çâresinin fi'lî mukavemet olduğu fikir ve kanaatinde bulunduğunuzu ve bu kanaatle şarkdaki kuvvetlerin kumandanlığını deruhde etdiğinizi biliyordum. Düşündüklerimizi ve harekete esas olarak Anadolu'da merkezî bir nokta ve meselâ Sivas'da umûmî bir kongre toplamak ve o târihte şark ve garbde Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak vesâire gibi muhletif isimler altında ayrı ayrı faâliyetde bulunan teşekkülleri birleştirecek fikir ve gaye birliğiyle sevk ve idârelerini te'min için de müstakbel hareket ve faâliyetleri kongrede ittihaz edilecek kararlara ve millî programa istinad ettirmeyi en müessir ve muvafık bir çâre gördük. Bu nokta-i nazarları Erzurum'da size ve karargâhı Konya'da bulunan İkinci Ordu Müfettişi Mersinli Cemâl Paşa'ya yazdık. Siz bâzı munzam mütalâat ile tenevvür etdikden sonra Sivas'da umûmî bir kongrenin toplanması esasını kabul etmekle beraber şark vilâyetlerinin yakın bir tecavüz tehlikesine mâruz kalabileceğini düşünerek şark vilâyetleri murahhaslarından mürekkebe bir kongrenin tarafınızdan vâki teşebbüs üzerine Erzurum'da toplanmak üzere bulunduğunu, Mustafa Kemâl Paşa ile benim evvelâ Erzurum'a gelerek bu kongrede bulunduktan sonra, şark vilâyetleri murahhaslarından bir hey'etle Sivas'a avdet ve istilâ edilmeyen vatan aksâmının mümessillerinden mürekkebe umûmî kongreyi toplayarak memleketin istilâdan sıyâneti için umum millete şâmil olacak esasları tesbit etmek tarzını şark vilâyetlerinin her an mâruz kalabileceği tehlikeye karşı âcil tedbir olarak gördünüz ve bu noktada ısrar ettiniz. Neticede bu nokta-i nazarınız bizce de makbul oldu. Mersinli Cemâl Paşa da kararımızı tasvib hattâ daha ileri giderek ahâliye İtalyanlardan satınalmak sûretiyle silâh tedarik ettirmekte bulunduğunu ve zaman münasib ise müsellâh kıyâmı bile mümkün gördüğünü bildirdi.

Ali Fuad Paşa, kararlaştırılan esaslar üzerine ve lüzum görünce açıkdan fi'len harekete geçmek ve İstanbul'da ileri gelen bâzı zevâtı ittihaz edilen kararlarımızdan haberdar ve Anadolu'ya dâvet için yazılan mektupları sâhiblerine îsâli deruhde ederek Ankara'ya avdet etdi. Yukarıda zikrettiğim karara vâsıl olunca, Üçüncü Ordu Kıtaâtı Müfettişi Mustafa Kemâl Paşa maiyeti erkân-ı harbiyesinden Miralay Kâzım, Kaymakam Ârif ve Binbaşı Hüsrev beyleri

dâvet ve kararımızdan kendilerini de haberdar ederek fikir ve mütalâalarını sordu. Musib buldular ve aynı maksad ile vatan ve milletin halâsı gününe kadar ne olursa olsun kendisi ile beraber yürüyeceklerine nâmus ve şeref-i askerîleri üzerine yemin etdiler. Mustafa Kemâl Paşa ve Re'fet Bey ile Sivas'a hareket etdik.

Birkaç gün orada kalarak ve Vâli Reşid Paşa ve memleketin ileri gelenleri ile görüşerek Sivas'da umûmî bir kongre toplamak esası üzerinde anlaşdıktan sonra Erzurum'a hareket etdik. Bu sırada İstanbul Hükûmeti, Dâhiliye Nâzırı Ali Kemâl Bey vasıtasıyla Mustafa Kemâl Paşa'nın vazifesinden azledildiğini ve memur-ini mülkiyenin kendisine o yolda muamele etmesini emir ediyordu. Buna rağmen Erzurum'a muvasalatımız günü siz bizleri şehir hâricinde başda Erzurum Vâlisi Münir Bey olduğu hâlde mülkî, askerî rüesâ ve memleketin eşrâfı, mekteb çocuklarına varıncaya kadar her sınıftan halka büyük nümayişlerle istikbâl ettirdiniz. Bu sûretle de en bedbin insanların bile kalblerine ümid ve ferah verecek açık, tereddüdsüz kat'î azminizi izhar ve i'lân etdiniz.

Bizim Erzurum'a muvasalatımızda kongreye şark vilâyetlerinin intihab etdikleri murahhaslar da gelmeye başlamışlardı. Sizin teşebbüsünüzle Mustafa Kemâl Paşa ile ben, Erzurum Merkezi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne âzâ olarak kabul ve kongreye iştirak edecek âzâlar meyanında murahhas seçildik.

Bunun üzerine İstanbul Hükûmetinde telâş artdı. Harbiye Nâzırı ve eski kumandanınız Şevket Turgud Paşa vâsıtasıyla size vâki olan tebligat ile Mustafa Kemâl Paşa ile benim faâliyetden men edilme-miz ve Üçüncü Ordu Kıtaâtı Müfettişliğini sizin deruhde eylemeniz emir edildi. Siz verdiğiniz cevabda (Paşa ile benim harekâtımın, hukukî tedkikat neticesinde Kanun-u Esâsî'ye mugayir bulunmadığını gördüğünüzü, bu sebebden men edemeyeceğinizi, Mustafa Kemâl Paşa'yı memuriyetinden ayırmak doğru bir hareket olmayacağını, bilâkis memleket ve hükûmetleri için muzır neticeler doğuracağını) yazdınız. İstanbul Hükûmeti ayrıca sâbık mutasarrıflardan Ziyâ Bey isminde birini Erzurum'a kadar göndermiş, fehmetdiği mahallî nüfuzundan bilistifade bizlerin hareketimize mâni olabileceğini tasavvur eylemiş idi. Bu zâtın da maksad ve hareketini zamanında keşfederek faâliyetine meydan vermediniz.

Sizin cevabınız üzerine Harbiye Nâzırı Şevket Turgud Paşa vazî-

yeti kavrayarak ve hükûmetin tutduğu yolun sakametini görerek isti'fâ etdi, ve yerine topçu miralaylığından mütekaid Ferid Paşa Harbiye Nâzırı nasbedildi. 1919 senesi Temmuzunun 8'inde Mustafa Kemâl Paşa telgraf ile muhabere için İstanbul'dan makine başına dâvet edildi. Kendisi ile beraber siz, ben ve Kâzım Dirik telgrafhâneye gitdik. Saray telgraf merkezinden Harbiye Nâzırı Ferid Paşa muhabereyi açdı. Mustafa Kemâl Paşa'ya, eskidenberi olan hürmet ve muhabbetinden, zekâ ve askerî meziyetlerine olan i'timad ve hayranlığından başlayarak güzel birtakım tâbir ve cümlelerle te'minat vererek faâliyetden vazgeçmesini, eğer İstanbul'a gelmeyi ecanib tehlikesi yüzünden doğru bulmuyor ise Anadolu'da münasip göreceği bir mahalle çekilerek istirahat etmesini Padişâhın da arzusu olarak teklif eyledi. Mustafa Kemâl Paşa, Harbiye Nâzırına aynı sûretle güzel ve samimî cümle ve ifadelerle mukabele ediyor, Padişâha olan sadakatinden bahis ile tekliflerinin, yanlış ma'lûmâta istinad ettiğini ileri sürüyor, muhabere de uzayıp gidiyordu. Telgrafla muhaverenin gidişi neticede Paşayı askerlikden tard etmek ihtimallerini kuvvetleştirdi. Böyle bir hareketin ne olursa olsun efkâr-ı umumiye üzerinde fena bir iz bırakması ihtimaline karşı koymak için Mustafa Kemâl Paşa'nın tekaddüm ederek askerlikden isti'fâ etmesinin münasib olacağını, Paşaya teklif etdiniz.

Ben de bu teklifinize iştirâk etdim. Mustafa Kemâl Paşa böyle zamanlarda ve bu gibi hareketlerde devlet makam ve rütbesinin çok mühim müessir olduğunu söyleyerek kabulde tereddüd etdi. Fakat Ferid Paşa'nın teklifleri ısrar şeklini almaya başlayınca kendisi de bizim fikrimizi kabul ve Harbiye Nezâretine yazdığı bir telgrafnâme ile askerlikden isti'fâ etdi. Akabinde de Harbiye Nâzırı Ferid Paşa, Paşayı Zât-ı Şâhâne'nin kendisini silk-i askeriyeden afv (tard) ettiğini tebliğ ederek muhabereye nihayet verildi.

Erzurum'a muvasalatımızda Mustafa Kemâl Paşa'nın karargâhı olarak tahsis ettiğiniz, benim de birlikde ikamet ettiğim dâireden çıkarak Erzurum Vâlisi olan ve bir müddet evvel isti'fâ ile İstanbul'a avdet eden Münir Bey'in ikamet ettiği eve naklettik. Hatırımızda kaldığına göre 1919 senesi 10 Temmuz günü mütad olduğu üzere Mustafa Kemâl Paşa ile yirmidört saat zarfında gelen telgraf ve mukarreratı gözden geçirmek ve icab edenlere cevap vermek üzere buluşduk. Kâzım Dirik de bu gibi ahvalde kâtiblik vazifesini ifâ

etdiğinden kendisi de evrak ile bize iltihak etdi. Gelen evrak okundu. Cevablarının müsveddeleri hazırlanıp toplantı nihayete erince daha onbeş gün evvel, sonuna kadar Paşa ile aynı maksad ve gaye için çalışacağına şeref ve nâmusu üzerine yemin ederek söz veren Erkân-ı-harb Miralayı, Miralay Kâzım Bey ayağa kalkdı ve kemâl-i sükûnetle Paşaya teveccüh ederek aynen şu sözleri söyledi :

“Paşam siz askerlikden isti’fâ etdiniz. Benim bundan sonra bu vazifeme devam imkânı kalmadı. Müsaadenizle Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa’dan askerî bir vazife isteyeceğim. Evrakı kime teslim etmemi emir ediyorsunuz?” dedi.

Mustafa Kemâl Paşa hiç beklemediği bu teklif karşısında sarardı, ve çok sarsıldı. Tâbir-i mahsûsiyle vurulmuşa döndü, ve “Ya... öyle mi efendim? Peki efendim. Evrakı Hüsrev Bey’e devir ediniz efendim.” sözleriyle Kâzım Dirik’e yol verdi. Erkân-ı Harbiye Miralay Kâzım Bey de kendisine has bir çalılımlı tavırla odadan çıktı, gitti. Mustafa Kemâl Paşa yığılmış bir halde koltukda bir müddet düşündükden sonra bana teveccüh ederek :

“Rauf gördün mü? Ben haklı değil mi idim? Devlet makam ve mesnedinin kıymetini gördün mü? Dün benim ile en yüksek gayret ve şübhe götürmeyecek kadar samimiyetle çalışan bu adamın gördüğün hareketi benim görüşümdeki isabeti te’yid etmedi mi?” dedi. Paşa çok me’yus idi. 1919 senesinde 31 Mart ihtilâl-i askerîsi yüzünden İstanbul üzerine yürüyen Harekât Ordusunda Erkân-ı-harb Kolağası olarak tanıdığım Mustafa Kemâl Paşa ile İtalyanların Trablus-u-garb’e tecavüzleri üzerine ve merhum Enver Paşa ile Bingazi mıntıkasının müdafaası için çalışdığım sırada kendisi ile işbirliği etmiş, Balkan Harbinde Gelibolu şibihceziyesinin müdafaası için tertib edilen Kolordu Erkân-ı Harbiyesi’nde bulunduğu, benim de Çanakkale’de Hamidiye Süvarisi olarak bulunduğum zaman Maydos’daki karargâhlarında sık sık buluşmuş ve çetin askerî mes’elelerin münakaşa ve tahlilinde derin nüfuz-u nazar ve amelî tecrübelerine ve sükûnet-i muhakemesine şâhid olmuş, Harb-i Umûmî esnasında iki defa çok ma’kûs ve hayâtına mal olabilecek kadar tehlikelere mâruz kaldığı zamanlarda kendisinin yanında bulunmak sûretiyle hâl ve tavrına yakından vâkıf bulunmuş olduğum Mustafa Kemâl Paşa’nın bu vak’a karşısında gösterdiği yeis ve füturun benzerine hiç şâhid olmamış idim.

“Miralay Kâzım Bey’in ahdine vefasızlık ederek ayrılması çirkin-
dir. Fakat sizin isti’fânız yüzünden bir kat daha artan mevki ve nü-
fuzunuza nakise vermez. Bu gibi zaif unsurların işin başında
bertaraf olması daha çetin zamanlarda ayrılıklardan daha hayırlı-
dır ve isâbet olmuştur.” diyerek teskine çalıştım. Paşa :

“Rauf, bu görüş hissen doğrudur ama fi’liyatda yeri yokdur. Şim-
di şâhidi olduğumuz hareket inşaallah başlangıç değildir. Seninle be-
nim yapacağımız bir şey kaldı, o da emin bir yere çekilib ayak
altında ezilmemeğe çalışmaktır.” dedi. Ben aynı kanaatte olma-
dığımı, isti’fâsı sûretiyle ve bir ferd-i millet gibi vatanın müdafaa
ve halâsına çalışacağı yolundaki beyânâtı üzerine gerek Ordu ge-
rekse millet nazarında bir kat daha muhabbet ve emniyet celbetdi-
ğini söyledim, ve her halde Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir
Paşa’nın hakkınızdaki hürmet ve muhabbeti artmışdır, azalmamış-
dır, diyerek, bana birkaç gün evvel sizin :

“Rauf, bu dâvâ her cebhede müstevlîler ile vuruşmakla başlaya-
cak ve askerî galibiyetle memleketimiz kurtulacaktır. Bu halde bi-
ze kumanda etmek meziyet ve kudretini hâiz yegâne şahsiyet de
Mustafa Kemâl Paşa’dır.” dediğinizi kendisine tekrar etdim.

“İnşallah öyledir.. Allah belâsını versin, şu Amerikalılar manda
mıdır nedir, bir an evvel kabul etseler de memleket de, millet de
bu herc-ü merceden kurtulsa.” sözlerini fart-ı yeis ve heyecanla kendi
kendine konuşur gibi tekrar etdi.*

Tam bu sırada yâveri Cevad Abbas telâşlı bir tavırla bulunduğuz
odaya girerek :

“Efendim, Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa geliyor.”
dedi. Paşa şaşkın bir hâl aldı, sarardı. Daha evvel Harbiye Nâzırı
Şevket Turgud Paşa’nın Üçüncü Ordu Kıtaâtı Müfettişlik Vekâle-
tini size teklif ederek Paşa ile beni faâliyetden men’ etmeniz yo-
lundaki tebliğini biliyordu. Bunun taht-ı te’sîrinde olarak ve şüphe
ve çok endişeli nazarlarla bana bakarak acı acı gülümseyerek lisân-ı
hâl ile :

(*) Rauf Bey’in yıllarca sonra Atatürk’e izâfe ettiği bu sözlerin gerçeklik derecesi tartışılabilir ve bize göre bir rivayetten ibarettir. Sivas Kongresi’ndeki Manda konusu tartışmaları ise, tutanaklardadır ve kimlerin Manda yanlısı olduklarını açıkça belirtmektedir. F.T.

“Gördün mü? Dediklerim doğru değil mi imiş?” der gibi bir vaziyet aldı ve yâverine :

“Buyursunlar!” dedi.

Siz, bir mâ-fevki resmen ziyaretde mu’tad olan tavır ve kıyafetle odaya girdiniz ve Paşayı hürmetle selâmlayarak : “Kumandamda bulunan zâbitan ve efrâdın hürmet ve ta’zimlerini arza geldim. Siz bundan evvel olduğu gibi bundan böyle de bizim muhterem kumandanımızsınız. Kolordu Kumandanına mahsus araba ile maiyetinize bir takım süvari getirdim. Hepimiz emrinizdeyiz Paşam!” dediniz. Mustafa Kemâl Paşa sendeleyerek üzerinize atıldı ve boynunuza sarılarak yanaklarınızdan tekrar tekrar öpdü, size teşekkür etdi. Bu andan i’tibaren de yeis ve fütur havası muhitimizden silinib gitdi. Siz bu sözlerinizi bizlere yazdığınız birer tezkere ile ayrıca te’yid ve tesbit de eylediniz.

İstanbul’un emirlerine rağmen Kongrenin (Sanasaryan) mekteb binasında toplanabilmesi için her türlü hazırlıkları siz tertib ettiğiniz gibi askerî muzıkayı göndererek Kongrenin küşâdında âzâları selâmlamak sûretiyle Ordunun ve bizzat sizin kendileri ile beraber olduğunuzu ilân eylediğiniz. Bu sûretle de toplanmayı ve emniyet havası içinde müzeke ederek hayat verici sâlim kararlara varmayı mümkün kıldınız.

Aziz kardeşim Kâzım Karabekir, Kâzım Dirik’in ölümü münasebetiyle (Ulus) gazetesinde çıkan terceme-i hâlinde, Mustafa Kemâl Paşa’nın harekât-ı millîyede Erkân-ı Harb Reisi bulunduğu ve Paşa askerlikden isti’fâ etdikden sonra da aynı itaatle maiyetinde çalışdığını ifâde eden fıkrayı okuyunca yukarıdan beri yazdığım ve o günden beri kalbimde ve fikrimde canlı olarak yaşatdığım vaka-yi’i kâğıd üzerine koymağı bu gibi şehâdetlere ihtiyacınız olmadığını bilmekle beraber, size göndermeyi millî, vatanî bir borç bildim. Geçen Haziran ayında altmış yaşına girdim. Onbir yaşında iken Bahriye mektebine girmek sûretiyle vatan ve millet hizmetini meslek edindim. O günden bugüne kadar sevgili vatan ve büyük aziz milletimizin başına gelen ve geçenlerin hepsine çok yakından, diyebilirim ki içinden şâhid oldum. Fakat aziz kardeşim, bütün bu müddet zarfında, 1919 senesi Temmuzunun onuncu günü Erzurum’da bugün (Atatürk) evi nâmını taşıyan evin, aynı zamanda

Mustafa Kemâl Paşa'ya yatak odası vazifesini gören odada şâhid olduğum "Meslekte sebat, gayeye sadakat, ahde vefâ ve en yüksek feragat-i nefsin" o mertebe samimî ve asîl yüksek misâline şâhid olmamış idim. Bu müşâhademi lâzım geldikçe hattâ fırsat buldukça, her zaman, her yerde söylemeyi, tekrar etmeyi vicdan borcu bildim. Bugün de size yazmağa saik aynı duygudur. Bu vesile ile de sönmez, tükenmez kardeş sevgi ve saygılarımızın kabulünü niyaz eylerim Kara-Bekir'im.

H. Rauf Orbay

Aynı konuya, Ali Fuad Cebesoy ile Dadaylı Hâlid Bey'in hâtıralarında da temas edildiğini görüyoruz⁹⁰ :

"M. Kemâl Paşa'nın isti'fâsı üzerine, bir gün Hüseyin Rauf Bey'le birlikte otururlarken, o zaman 3. Ordu Mft.'liği Kurmay Başkanı olan merhum Gnl. Kâzım Dirik'in "Artık maiyet-i devletlerinde bana bir vazife kalmadığından, Kâzım Karabekir Paşa'nın maiyetinde bir vazifeye tâyinime delâlet buyurmanızı rica ederim" meâlindeki sözleri, o günlerdeki mütereddid durumu belirtmek isteyenlerin, üzerinde durdukları hoş bir hareketdi. Bu sözlerin tevliid etdiği üzüntünün devam etdiği bir sırada, o esnâda içeri giren Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemâl Paşa ile Rauf Bey'in ayağa kalkarak hürmetle karşılamak istedikleri vakit : "Ben ve Kolordum, emrinizdeyim. Bütün emirlerinizi eskisi gibi yerine getireceğimden emin olabilirsiniz" şeklindeki sözleri, civanmerdlik alâmeti olan güzel ve târihî jesti de meşhurdu. Kuvay-i Millîye bu ruhla kurulmuş, büyük dâvâyâ inanan insanlar birbirine böylece bağlanmışlar ve güvenmişlerdi."

Atatürk'ün husûsiyetlerini yazan Kılıç Ali, eserinde Kâzım Dirik'le ilgili bir hâtıra naklediyor ki, yurd hizmetindeki başarılarını takdir eden Atatürk'ün Dirik hakkındaki hissiyâtını açıkladığı kadar, büyük insanın yüce karakterini de müşahhaslaştırıyor⁹¹ :

(90) Dr. Ziyâ Göğem : Kurmay Albay Daday'lı Hâlid Beğ Akmansü (1884-1953), İstanbul 1954, c. I, s. 73. (Ayrıca bk. Gl. A. F. Cebesoy'un hâtıraları, Vatan gazetesi, T. Nu. 43; General Ali Fuad Cebesoy : Millî Mücâdele Hâtıraları, İstanbul 1953, s. 100.)

(91) Kılıç Ali : Atatürk'ün Husûsiyetleri, İstanbul 1955, s. 100-104.

Kâzım Dirik'den hoşlanmayan Receb Peker'in şikâyeti üzerine Atatürk, Paşa'yı İstanbul'a getirtmiş; sonra Çorlu'ya berâber gidilmiş ve Muradlı'da Romanya'dan gelen muhâcirlere yaptırılan köy gezilmiş ve Atatürk çok memnun kalmış, ayrılırken :

”— Arkadaşlar! Artık mes'ele anlaşılmıştır. Kâzım Paşa işte gördüğümüz gibi, köyün teşkilâtını, hizmetlerini yapmak üzere köylüden yine kanun dâiresinde vergi almaktadır. Gördünüz ki köylü tamâmen memnundur. İşte bizim Receb'in şikâyet ettiği şeyler...” diyerek şikâyetçiyi hatalandırmış, Kâzım Paşa merhûmu takdir etmişlerdi.”

**Dr.ALBAY İBRAHİM TALİ BEY
(ÖNGÖREN)**

Dr. İbrahim Tali Öngören
(1875 — 2 Ocak 1952)

DR. ALBAY İBRÂHİM TALÎ BEY (ÖNGÖREN)

“Komünizm, siyâsî ve ictimâî bir nizam değildir. İnsanlığı boşlukta bırakmayı yaşama şartı yapan imhâ tarikatıdır.

Dr. İ. T. Öngören”

Dr. İbrâhim Talî Öngören (İstanbul 1875 - İstanbul 2 Ocak 1952), Millî Mücâdele’ye baş olacak Mustafa Kemâl Paşa’nın maiyetinde 19 Mayıs 1919 sabahı, Bandırma Vapuru’ndan Samsun’a çıkan 18 subaydan biridir.

IX. Ordu Müfettişliği Sıhhiye Reisi olarak vazifelendirilmiş bulunan Tabib Albay İbrâhim Talî Bey, Mustafa Kemâl Paşa’nın şahsında Millî Mücâdele’ye inanmış; bağlılığı, hizmetleri ve öngörüllüğü ile Atatürk’ün dâimâ güven ve takdirini kazanarak Önderi tarafından kendisine (Öngören) soyadının verilmesini hak etmiş mutlu bir kimsedir.

Basra Vâlisi Yusuf Talî Paşa’nın oğlu olan İbrâhim Talî Bey, 1875 (Rûmî 1291)’de İstanbul’da doğmuştur⁹². Annesi Fatma Râsime Hanım’dır.

T.B.M.M. Özlük İşleri arşivlerindeki 489 numaralı dosyasında bulunan ve bizzat kendisi tarafından yazılıp imzalanmış hâl tercemesi aynen şöyledir :

“1893 Martında Askerî Tıbbiye Mektebi’nden şahâdetnâme aldım. 27 Martta Yüzbaşılık rütbesi tevcih edildi. Haydarpaşa Hastahânesinde staj yaptım. Humbarahâne Hastahânesine tâyin olundum.

(92) T.B.M.M.’deki sicil dosyasında bulunan (27.3.1926) târihli ve (Diyarbakır Meb’usu Doktor İbrâhim Talî) diye kendi elyazısı ile yazılmış ve imzalanmış hâl tercemesi evrakında doğum târihini (1291 Rûmî = 1871) diya yanlış kaydetmiş bulunması sebebiyle olacak, Meclis Kütüğü’ne de doğum târihi (1871) olarak geçirilmiştir. Rûmî (Malî) 1291 yılı, Mîlâdî 1875/1876’ya tekabül eder. İçişleri Bakanlığı ve Millî Savunma Bakanlığı Özlük İleri arşivindeki dosyalarında bulunan sicil varakalarında bu târih doğru olarak (1291 = 1875) diye kayıtlıdır. (Ayrıca bk. **Meşhur Vâliler (50 Ünlü Vâli)**, Ankara 1969, s. 485.)

Tıbbiye Mektebi Hâriciye Kliniği ile husûsî hastahânelerde cerrahî hastalıkları tâkib ve tahsil etdim. 1898'de Tıbbiye Mektebi Hâriciye Kliniğinde imtihan oldum. Operatör ünvanı verildi. İtfâiye Dördüncü Taburu ve Haydarpaşa Hastahânelerine me'mur edildim. 1899'da Kolağalığa terfi' edildim. 1909 bidâyetinde Binbaşılığa terfian Hudeybe Hastahânesi operatörlüğüne tâyin olundum. Bir müddet sonra aynı Hastahâne Baştabibliğine ve bir sene sonra 40. Hudeybe Fırkası Baştabibliğine tâyin edildim. İki sene üç ay devam eden bu me'muriyetim sırasında çıkan bulaşıcı hastalıkların söndürülmesi mücâdelesine katılarak San'a, Kevkebân gibi mevki'lerde çalışdım. Hizmet-i nizâmiyenin ikmâli hasebiyle 1911 senesi Ekim'inde İstanbul'a terhis edildim. O sırada Trablusgarb Harbi devam etmekte olduğundan Mısır'dan Bingazi savaş bölgesine gitdim. Oraya varışında Bingazi bölgesi kuvvetlerine Sıhhiye Reisi tâyin edildim. Me'muriyetimin derecesi Kolordu Baştabibi olarak tesbit edildi. Dokuz ay savaş bölgesinde kaldım.

9 Ağustos 1912'de sol koluma asabî felç ârız olduğundan tedavi edilmek üzere Mısır'a ve oradan İstanbul'a geldim. İki ayda iyileşdim. Balkan Harbi seferberliğine katıldım. Samsun Redif Fırkası Sıhhiye Bölüğü Baştabibi tâyin olundum. Fırka ile Çangıra ve Çatalca harblerine iştirâk etdim. Birinci Mütareke'de teşekkül eden Mürettep X. Kolordu Baştabibliği'ne ve daha sonra sol cenah Baştabibi olarak Edirne ileri hareketinde bulundum. Mütareke'den sonra Sıhhiye Dâiresi Dördüncü İstatistik ve Neşriyat Şûbesine tâyin olundum. 1913 Ekiminde Kaymakamlığa terfi' etdirildim. XI. Kolordu merkezi olan Van'da ve V. Kolordu merkezi olan Ankara ve Kayseri'de lekeli tifo mücâdelesine me'mur edildim ve aynı yılın kışında ve 1914 başlangıcında seyyahatlarda bulundum. 1914 seferberliğinde Sıhhiye Dâiresi Reisi vekâletine, harb ilânından sonra Üçüncü Ordu Sıhhiye Reislîği vekâletine tâyin olunarak beş ay kadar vazife îfâ etdim. 1915 Haziranında Miralaylığa terfi' etdirildim ve İkinci Ordu Sıhhiye Reislîği'ne nakledildim. Çanakkale'de Seddülbahir'de Ordumla bulundum. Daha sonra aynı ordu ile Diyarbakır cebhesinde bulundum. Ordu Karargâhı, Kafkas Ordusu Grubu Müfettişliği adını aldığı sırada Sıhhiye Müfettişi olarak kaldım. Karargâhın lâğvında İstanbul'a döndüm. Almanya'daki yaralı ve hasta zâbit ve efradımızın sağlık durumlarını teftişe me'mur

edildim. Bu sırada iki def'a akdedilen bulaşıcı hastalıklar ve cerrâhî kongrelerinde bâzı arkadaşlarla Türk Ordusu Sağlık Teşkilâtını temsil etdik. 1918 Martında Yıldırım Orduları Grubu Sıhhiye Müfettişliği'ne tâyin olundum. Mütâreke'ye kadar bu vazifede bulundum. İstanbul'a avdetimde Sıhhiye Dâiresi İkinci Reisliğine tâyin edilmişdim. Üç ay kadar hasta bulunan Birinci Reis İbrâhim Paşa'ya vekâlet etdim. Adı geçen zâtın iyileşmesinden sonra izinle dâireden ayrıldım. İki ay içinde teşekkül eden IX. Ordu Kıtaâtı Müfettişliği Karargâhının Sıhhiye Müfettişi olarak tâyin edildim ve 16 Mayıs 1919'da Karargâhla İstanbul'dan hareket etdim.

Samsun, Amasya, Sivas, Erzurum'da bulundum. Karargâhın lâğvı üzerine 15. Kolordu Baştabibliği vekâletine tâyin olundum. 1920 Haziranında Ermenistan harekâtı sebebiyle kurulan Şark Cebhesi Sıhhiye Reisliği'ne tâyin olundum. Rusya'ya ilk gönderilen siyâsî hey'ete müşavir olarak aynı yılın Ağustosunda Moskova'ya gitdim. Hey'et başkanlarının dönmeleri üzerine mümessil olarak 1921 Martına kadar kaldım. İşleri takibetdim. Şark milletlerinin Bakû'da toplanan kongresinde 1 Eylül 1920'de hey'etimizi temsîlen bulundum. Sefir Ali Fuad Paşa'nın Moskova'ya gelmesi üzerine Bakû yoluyla Sarıkamış'a Karargâha döndüm. Bakû'da bulunduğum sırada esirlerimizden kurulan Türk Kızıl Alayı'nın zâbitlerini tebdil sûretiyle birlikde memlekete getirdim. Daha sonra Müdafaa-i Milliye Vekâleti Sıhhiye Reisliği'ne tâyin edildiğimden 1921 Mayısında Ankara'ya geldim. Eskişehir ve Sakarya muharebelerinde Dâire'de idim. Aynı yılın Ekiminde Batum Şehbenderliği'ne tâyin olundum. Barış andlaşmasına kadar kaldım. 1923 Ekiminde izinli olarak İstanbul'a geldim. Ankara'ya celbolunarak Hâriciye Vekâleti'nde siyâsî müşavir tâyin olundum. 1924 Mayısında fevkalâde murahhas ve orta-elçi olarak Varşova'ya tâyin ve 1926 Şubat 5'ine kadar burada vazife gördüm⁹³. C.H. Fırkası tarafından gösterilen nâmizedliğim üzerine Diyarbakır'da meb'us intihab edildiğimden Varşova'dan Şubat 5'de ayrılarak ve 20'de Büyük Millet Meclisi'ne iltihak etdim. Kırmızı şeridli İstiklâl Madalyası'nı aldım ve bir def'a takdirnâme ile taltif olundum. 27.3.1926 Diyarbakır Meb'usu : Doktor İbrâhim Talî (İmza).''

(93) Başlayış târihi 21 Haziran 1924 ve ayrılış târihi 5 Şubat 1926'dır (Bk. Hâmid Aral : *Dışişleri Bakanlığı 1967 Yıllığı*, Ankara 1968, s. 934).

Öngören'in "evli ve iki kız evlâdı bulunduğu" da bildirilen bu hâl tercemesi, onun ilk yıllardaki bütün vazife ve faâliyetlerini kronolojik olarak sıralamaktadır. Daha sonraki yıllarla ilgili tâyin, vazife ve hizmetleri ise, İçişleri, Meclis kayıtları ve **Nutuk** başda olmak üzere, Millî Mücâdele ile ilgili birçok eser ve hâtıralarda kaydedilmiş bulunmaktadır.

Atatürk **Nutuk**'unda, Elâzığ Vâlisi Ali Gâlip ve Sivas Vâlisi Reşid Paşalarla ilgili bir mühim bölüm içinde, 26/27 Haziran 1919 gecesini Tokat'da geçirdikten sonra Sivas'a hareketleri sırasında, Sivas'daki kom-ploculara fırsat vermemek yolunda İbrâhim Talî Bey'in gördüğü değerli vazife dolayısıyla ondan bahsetmektedir⁹⁴.

Hareket saatlerini bildirmeyerek gönderdiği telgrafları da vardıkları zamanda çekdirerek çeşidli tedbirlere son derece dikkat eden Mustafa Kemâl Paşa, gerekli hazırlığı yapması için, İbrâhim Talî Bey'i öncü olarak Amasya'dan Sivas'a yollamışdı.

Vâli Reşid Paşa ve Gâlib Bey, Mustafa Kemâl Paşa'nın Sivas'a gir-mek üzere olduğunu anlayınca, kundaklarını hazırlayabilmek için vakit kazanmak maksadıyla olacak, Mustafa Kemâl Paşa'yı şehire girmeden Ziraat Nümüne Çiftliği'nde istirahata dâvet ettirmek sûretiyle eğlemek ve oyalamak istemişlerdir :

"Vâli Paşa, Karargâhımın Sıhhiye Reisi olup evvelce teşkilât için, Sivas'a göndermiş olduğum Talî Bey'i dâvet ve bu vazifenin ifâsını ondan rica etmiş ve tertibâtı te'min eder etmez kendisinin de bize mülâki olacağını söylemiş... Filhakika, tam Nümüne Çiftliği civarında, karşımıza çıkan bir otomobilin içinden, Talî Bey göründü. Otomobillerden indik, çiftliğin avlusunda oturduk. Talî Bey, hikâye ettiğim vaziyeti bertafsil izah ettikten sonra, vazifesinin, beni burada biraz meşgul etmek olduğunu söyleyince, derakap ayağa kalkdım, "çabuk otomobillere ve Sivas'a" dedim! Bunun sebebini ifâde edeyim. O anda hatırıma gelen şu idi : İstikbâl merasimi yapacağız diye Talî Bey'i işgal etmiş olabilirler ve hakikatde aksi bir tertib yapmak için zaman kazanmak isteyebilirlerdi. Otomobillere binmek üzere iken Sivas tarafından diğer bir otomobil ya-

(94) a - Gazi M. Kemâl : a.g.e., s. 29-30.

b - H. Orhun / C.Kasaroglu / M. Belek / K. Atakul (Kollektif eser) : **Meşhur Vâ-liler**, Ankara 1969, s. 490-91.

nımıza yaklaşdı. İçinde Vâli Paşa vardı.

Reşid Paşa : “Efendim birkaç dakika daha istirahat buyurulmaz mı?” diye söze başladı. “Yarım dakika dahi istirahate ihtiyacım yoktur. Derhal hareket edeceğiz ve sen benim yanıma gel” dedim. — Efendim, dedi, sizin yanınıza Rauf Bey binsin, ben arkadaki otomobille de gelirim.

— Hayır hayır, dedim. Siz buraya..

Bu basit tedbirden maksad, muhtâc-ı îzah değildir.

Sivas şehrinin medhaline vusûlümüzde, caddenin iki tarafı azîm bir kalabalık ile dolmuş, kıtaât-ı askeriye vaz’ı mahsusunu almış bulunuyordu. Otomobillerden indik. Yürüyerek askeri ve ahâliyi selâmladım..

Bu manzara, Sivas’ın muhterem ahâlisinin ve Sivas’da bulunan kahraman zâbit ve askerlerimizin bana, ne kadar merbut ve muhabbetkâr olduğunu isbat eden canlı bir şâhid idi.”

Bıyıklıoğlu da eserinde bu konuyu şu satırlarla kaydetmekdedir⁹⁵ :

“Ali Kemâl’den sonra, Mustafa Kemâl’le mücadeleye girişen Elâzığ Vâlisi Ali Gâlib olmuşdur. 25 Mayıs’da, Vahîdeddin tarafından kabul olunan Ali Gâlib, Sivas’dan geçerken oradaki Hürriyet ve İtilâfcıları, Mustafa Kemâl’in ileriden gönderdiği İbrâhim Talî (Öngören) ve Sivas Vâlisi Reşid Paşa’ya karşı kışkırtmaya ve hakkında kovuşturma yapılmakta olan Mustafa Kemâl’in yakalanarak İstanbul’a gönderilmesi gerektiğini yaymaya çalışıyordu.”

Yine Mustafa Kemâl Paşa’nın (Sivas’da Üçüncü Ordu Sıhhiye Müfettişi Miralay İbrâhim Talî Beyefendi’ye) diye çekirdiği 19 Temmuz 1919 târihli (zâta mahsus) 115 sayılı şifre de, Atatürk’ün İbrâhim Talî Bey’i ne gibi mühim mes’eleler için temas ve tâkibde vazifelendirdiğini göstermektedir⁹⁶.

Yunus Nâdi (Abalıoğlu), İbrâhim Talî Bey hakkında şunları

(95) Tefvik Bıyıklıoğlu : Atatürk Anadolu’da (1919-1921), Ankara 1959, c. I, s. 14.

(96) a - Gazi M. Kemâl : a.g.e., s. 42.

b - Mazhar Müfid Kansu : a.g.e., c. I, s. 64.

“1919 senesi Haziranının son safhalarında idi. Bir gün Doktor Miralay İbrâhim Talî Bey’le arkadaşı Topçu Binbaşlarından Kemâl (Doğan) Bey’e Sivas çarşısında tesâdüf etdim. Talî Bey’le esâsen tanışırdım. Kendilerine, ne zaman geldiklerini sordum. Henüz bir saat evvel muvasalat etdiklerini ve Mustafa Kemâl Paşa’nın bir mektublarını hâmil olduklarını, icab eden zevatla münasib bir zamanda görüşmek lâzım olduğunu ve Paşa Hazretleri’nin de birkaç gün sonra teşrif edeceklerini söylediler. Hemen o gün mahall-i mülâkat ta’yin ve bâzı zevat da dâvet olunarak Talî ve Kemâl beylerle görüşüldü. Aynı günde, Paşanın vezâif-i resmiyesinden tecrid olduğuna dâir Dâhiliye Nâzırı Ali Kemâl’den vilâyete bir şifre geldiğine de muttali’ olduk. İbrâhim Talî Bey :

“Onun ehemmiyeti yokdur. Paşa Bâb-ı-âlî’nin azil ve nasbı ile hareket etmeği çokdan ayakları altına almışdır.”

Diyerek Paşanın mektubunu tevdi’ etdi. Mustafa Kemâl Paşa mektublarında çok veciz ve kat’î idiler. Memleketin içine yuvarlandığı uçurumun önüne geçmenin en mübrem vazife olduğunu ihtar eyledikten sonra, İbrâhim Talî ve Kemâl Beyleri emin arkadaşlar olarak, tavsiye ediyorlar, onların söyleyeceklerine i’timad ve dikkat tavsiye ediyorlardı.

İbrâhim Talî Bey söylerken sanki Anafartalar Kahramanı’nı karşı-kavemetsiz galeyânı karşısında her felâket bertaraf edilebilir) cümlesiyle hülâsa olunabilirdi.

“Mustafa Kemâl Paşa, vatanın mâruz kaldığı azîm felâket karşısında fevkalâde müteheyyiçdir, fakat ıztırablarına vâkıf olduğu milleti, yavaş yavaş, tıbkı kendi düşündüğü yolda yürüyerek, bütün bu müdhiş felâketleri bertaraf edeceğinden en kat’î sûretde emindir. Bunun için Erzurum Kongresi’ni ta’kiben Sivas’da bütün milletin iştirâk edeceği umûmî bir kongre akdedilmek lâzımdır, bunun için Paşa tarafından tedâbir ve tertibat dahi alınmışdır.”

İbrahim Talî Bey söylerken sanki Anafartalar Kahramanı’nı karşı-mızda gibi görüyorduk. Onun hissettiği şeyler milletin sanki tebellür

---

(97) Yunus Nâdi (Abalıoğlu) : **Mustafa Kemâl Paşa Samsun’da**, İstanbul 1955, ss. 36-38.

etmiş hissiyatı idi, ve naklen ifâde edildiği hâlde bile, Paşadan gelen sözler büyük bir i'timad tevlid ediyordu.”

5 Ağustos 1919'da Mustafa Kemâl Paşa, İbrâhim Süreyyâ (Yiğit), İbrâhim Talî (Öngören), Miralay Kâzım (Dirik), Hüsrev (Gerede) ve Mazhar Müfid (Kansu) Beylerle, kendisinin Hey'et-i Temsîliye'ye girip girmemesi konusunu görüşüyordu. Arkadaşlarının herbirine yazılı olarak fikirlerini tesbit ettiren Atatürk, bu kâğıtları ve içindekileri saklamıştı. Atatürk'ün çok eski ve mahrem dostu olan Süreyyâ Yiğit, o zaman aldığı bu cevab ve görüşleri taşıyan kâğıtları bugün Kansu'nun eserinde yayınlamış bulunuyor. Bunların arasında bulunan (İbrâhim Talî Bey'in mütalâası) şudur⁹⁸ :

“Hey'et-i Temsîliye buradaki kongre âzâları tarafından intihab olunmayıb vilâyat, yâhud elviye-i müstakile hey'et-i merkeziyeleri tarafından intihab olunmalıdır. Vilâyetler ikişer, müstakil livalar birer kişi ihtihab etmelidir. Hey'et-i Temsîliye'ye Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'yle Rauf Beyefendi'nin dâhil olması fikri aleyhinde olduğumu arzetmişdim. Ancak intihab olunacakların mazbut ve muktedir adamların intihab olunamayacağı mütalâasına mebni Rauf Beyefendi ve hattâ Süreyyâ Beyefendi'nin dâhil olmasını tecviz etmekdeyim. Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri Sivas Kongresi'nin neticesine kadar serbest bulunmalıdır.”

1920 Mayısının 11'inci günü, Hariciye Vekili Bekir Sâmi ve İktisad Vekili Yusuf Kemâl Beylerin Ankara'dan Rusya'ya doğru yola çıkmalarından sonra, o sırada memleketinde bulunan ve Rusça bilen Lazistan Meb'usu Osman Bey de Hey'et-i Vekîle emriyle bunlara katılmışdı. Erzurum'a gelen bu üç kişilik hey'etden Yusuf Kemâl Bey, hâtıralarında şunları yazıyor⁹⁹ :

“Kâzım Karabekir Paşa bize askerî müşavir olarak Doktor İbrâhim Talî Bey'le, Seyfi Bey'i (sonradan Paşa) vermişdi. Onlar da beraberimizde idiler.”

---

(98) Mazhar Müfid Kansu : a.g.e., s. 111.

(99) a - Yusuf Kemal Tengirşenk : **Vatan Hizmetinde**, İstanbul 1967, s. 148.

b - Tefvik Bıyıklıoğlu : a.g.e., s. 67.

Komünist Mustafa Subhi de ölümünden sonra yayınlanmış bir kitabdaki (**Anadolu'dan gelen Elçiler ve Anadolu'ya yardım**) başlıklı yazısında bu hey'etden ve âzâlarından bahsetmektedir¹⁰⁰.

Doğu sınırından, İran üzerinden Rusya'ya geçmek imkânı bulamayan bu ilk resmî Türk Hey'eti, Trabzon'a inerek motorla denizden Tuapse - Rostof yolu ile ve 18 Temmuz'da Harkof yakınlarından geçerek, 19 Temmuz 1920 Pazartesi günü Moskova'ya varmışlardır.

Tengirşenk'in hâtıralarında ayrıntılarıyla anlatılan çeşidli temaslar, Mustafa Subhi, Şerif Manatof'la tanışmak; Enver Paşa'nın durum ve tutumunu müşâhede etmek ve bilhassa Çiçerin ve Karahan'la görüşmek; yerli ve Türkiyeli komünist ve anti-komünistlerle ilgili geniş bilgiler edinmek; Ermenilerin durumunu tesbit gibi bu hey'etin ve bu arada bilhassa İbrâhim Talî Bey'in bolşeviklik ve bolşevikler hakkında bir hayli aydınlanması, gelecek bakımından isabetli tutum ve kararlara yol açan bir başlangıç olmuştur.

1-8 Eylül 1920'de Bakû'da toplanan Şark Milletleri Kongresi münasebetiyle Bıyıklıoğlu şunları kaydediyor¹⁰¹ :

“İbrâhim Talî Bey (Öngören)'in de Ankara'nın delegesi olarak bulunduğu Doğu Milletleri Bakû Kongresi'nde (1-9 Eylül 1920), Zinoviev “Kemalizmin bir komünist hareketi olmadığını biliyoruz. Fakat, İngilizlere karşı her ihtilâlcî mücâdeleyi desteklemeye hazırız” demişti.”

Bıyıklıoğlu, eserinin diğer bir bölümünde de İbrâhim Talî Bey'le ilgili şu mühim ma'lûmâtı kaydetmektedir¹⁰² :

“1 Eylül 1920'de Zinoviev'in başkanlığında toplanan Bakû Kongresi'ne Moskova Hey'etimiz adına katılan Dr. İbrâhim Talî Bey, istiklâl için savaştığımızı açıkladı. Enver Paşa ile Bahaeddin Şâkir Bey de kongrede bulunmuşlar. Bolşevikler, (Dünya Federasyonu) peşindedirler. Bakû'daki (Türk Komünist Partisi) lehimizde değil-

---

(100) a - Mustafa Subhi : **Anadolu'dan Gelen Elçiler ve Anadolu'ya Yardım** (28/29 Kânun-u-sânî 1921) adlı kitap, Moskova 1923, s. 39-41.

b - Dr. Fethî Tevetloğlu : a.g.e., s. 219-221.

(101) ve (102) Tefvik Bıyıklıoğlu : a.g.e., s. 21 ve 68-69. - Bakû Kongresi'nin târihi 1-9 Eylül değil, 1-8 Eylül 1920'dir. F.T.

di. Bir kısmı, Türk esirlerinden kurdukları tümenle Türkiye'ye girip bir darbe ile hükûmeti ele geçirmek, bir kısmı da Ankara Hükûmeti'nin kendiliğinden yıkılmasını beklemek ve Türkiye'de komünist partisi kurmak taraflısı. Mustafa Subhi ve 17 arkadaşı teşkilât için 17 Ocak 1921 günü Kars'dan Erzurum'a gitmişlerdir." "Moskova'da hazırlanan dostluk andlaşmasının geri kalması üzerine, hey'et başkanı Bekir Sâmi Bey, 11 Eylül 1920'de, Kafkasyaya gitmişti"¹⁰³.

Dört sayın Merkez Vâlimizin yazdıkları mühim bir eserde, Öngören'in Bakû Kongresi'ne Ankara'dan yollandığı belirtilmektedir ki, bu yanlıştır. Sunduğumuz, bizzat kendi elyazması hâl tercemesinde, "Hey'et başkanlarının dönmeleri üzerine mümessil olarak 1921 Martına kadar kaldım. İşleri tâkibetdim. Şark Milletleri'nin Bakû'da toplanan Kongresinde 1 Eylül 1920'de Hey'etimizi temsilen buldum" kat'î bilgisi ortaya konulmuşdur ki, aksini savunmak mümkün değildir. İbrâhim Talî Bey, Rusya'dan dönmemiş ve kongre toplanınca da Türk Hey'etini yâni Ankara'yı temsilen kongreye oradan katılmışdır. Meşhur Vâliler adlı eserde bu konu ile ilgili olarak şunlar yazılıdır¹⁰⁴ :

"1 Eylül 1920'de, Azerbaycan'ın merkezi olan Bakû'da (Şark Milletleri Kurultayı) adı verilen gösterişli bir toplantı düzenlenmişti. Bu toplantıya, Türkiye adına katılacağı söylenen Türk komünistlerinin adları da Ruslar tarafından ilân edilmişti. Sözde onlarca, Türk komünistleri denilen bu gruba Mustafa Subhi adında biri başkanlık ediyordu. Kurultay'ın başkanlık divanında bile yer ayırmışlardı.

(103) Bıyıkhoğlu'nun dipnotu : "Çiçerin, Moskova Büyükelçisi bulunduğum 1928 başlarında, Bekir Sami Bey'in Eylül 1920'de Kafkasya'da bilhassa Dağıstan'da "Sovyetler aleyhinde faâliyetde" bulunduğunu bana gizli olarak söylemiş ve Sovyetlerle dostluk yapmak için görevlendirilen hey'et başkanının bu türlü davranışlarından şikâyet etmiştir. İbrâhim Talî Bey de, bir raporunda bu konuda şunları bildirmişti : "Tiflis mümessillik dâiremizin Kuzey Kafkasya, Lehistan, Azerbeycan mukabil ihtilâlcilerinin âdetâ toplandıkları bir yer olduğunu gördüm. Resmî me'murlarımızın, iyi inünasebet kurmağa me'inur oldukları memleketlerde mukabil ihtilâl taraflısı görünmelerinin veyâ bunlara mümâşâtkâr davranmalarının, üzerlerine aldıkları vazife ile ne derece bağdaşabileceğini anlamıyorum." Ayrıca bk. Dr. Fethî Tevetöglü : a.g.e., s. 355-56.

(104) H. Orhun, C. Kasaroğlu, M. Belek ve K. Atakul : a.g.e., s. 489-90.

Gerçekde Mustafa Subhi, Sinop Hapishânesinden kaçan bir hükümlüydü. Gençdi. Avrupa'da tahsil görmüştü. Ruslar onu yakalamış, beynini yıkamış ve değiştirmişlerdi. Şüphesiz kanı, ırkı ve dini de bozukdu bu adamın.

İşte bu Bakû Kurultayı'na Mustafa Kemâl Paşa bir Ankara delegesi göndermek istemişti. Bu delege kim olmalıydı? Kâzım Karabekir Paşa, Kars'dan Ankara'ya koca bir dosya göndermişti. Bu dosyada Bakû Kurultayı'ndan, Mustafa Subhi ve arkadaşlarından ve Rusların o zamanki Bolşevik maksad ve gayelerinden haber ve bilgiler vardı.

Bir gece Atatürk Çankaya'ya Dr. İbrâhim Talî Bey'i çağırdı. Ona : "Sizi bir vazifeye göndereceğim, hattâ daha açıkça ölüme göndereceğim." dedi ve Karabekir Paşa'dan gelen kabarık dosyayı verdi. Talî Bey, bu dosyayı Çankaya'dan ayrılmadan sabaha kadar inceledi. Ve : "Tehlike içimizde imiş" dedi.

Talî Bey, "Bakû'ya gidişim, orada karşılaştığım hâdiseler ayrı ve ibretli mâcerâlardır. Bir değil, birkaç def'a ölüme yüzyüze geldim" sözleriyle Atatürk'ün, "sizi daha doğrusu ölüme göndereceğim" sözünü te'yid etmiş oldu. İbrâhim Talî Bey, Bakû'da Türk komünistlerinin başı olduğu söylenen Mustafa Subhi ile de görüşdü. Ve onun için şunları yazdı :

"Bu genç adam, bende bir insanın ırkı, dini, milliyeti, mânevî düşünceleri ve bir bütün olarak izahına muktedir olunacağını zannediğim psikolojik verasetin komünizm denilen ifnâ sistemi içinde nasıl tanınmaz bir hâle gelebileceğinin unutulmaz te'sirini bırakmıştır." demiştir. İbrâhim Talî Bey, yüreği yanarak ilâve eder : "Selâhiyetim, mesleğim, hattâ yaşım müsâit olsa, sâde yurdum için değil bütün dünya için beşeriyete şöyle seslenirdim :

KOMÜNİZM, SİYÂSÎ VE İÇTİMÂÎ BİR NİZAM DEĞİLDİR. İNSANLIĞI BOŞLUKDA BIRAKMAYI YAŞAMA ŞARTI YAPAN İMHÂ TARİKATIDIR. İNSANI İNSANLIKTAN ALIP EŞ-YÂ PARÇASI HÂLİNE SOKAN SİSTEMDİR."

Yazarlar, Mustafa Subhi ve arkadaşlarının Türkiye'ye gelişlerin-

den ve âkîbetlerinden de kısaca bahsetdikten sonra¹⁰⁵, şu haklı hükme varmaktadırlar :

“Demek istiyoruz ki : Millî Mücâdele başlangıcı sırasında Şarkdan gelecek olan en büyük tehlikeyi ilkönce görenlerden ve bu tehlikeyi yokedicî tedbirleri haber verenlerden birisi de Dr. İbrâhim Talî Bey'dir”¹⁰⁶.

Nitekim, yalnız İbrâhim Talî Bey'in Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği 1 Ekim 1920 târihli raporu incelemek, onun bu konuda ne büyük hizmetler göndüğünü anlamaya kâfidir¹⁰⁷ :

İbrâhim Talî Bey'in Raporu :

Trabzon, 22.10.36

Şark Cebhesi Kumandanlığına

1 — Onbeşinci Kolordu Kumandanlığına hitâben yazılmış 1 Teşrîni-evvel 36 târihli İbrâhim Talî Bey'in raporu zirde mâruzdur.

2 — 22.10.36 ve 1/2129 numara ile arzedilmiştir.

Fırka 3 Kumandanı

Ali Rıza

Karakilise mülâkatı üzerine 26 Eylûlde Halil Paşa, Naim Cevad Bey'le Moskova'ya geldiler. Zâten mâlum olan vaziyeti ve mülâkat netâyicini anlatdılar. İlyava da kendileri ile hemfikir olduğundan bir hareket-i müştereke icrası (h.ş.h.) merkez komitesiyle sâirlerini ikna' için birlikde gelmişler. İfâdesine nazaran Onbirinci Kızıl Ordu bu hareket-i müşterekkeyi başa çıkaracak kabiliyetde imiş. İlyava'nın kendisi ile hemfikir olduğuna Paşa memnun ve burayı da iknaa muvaffak olacaklarını ümid ediyorlardı. Nihâyet dün akşam

---

(105) Yazarların burada Mustafa Subhi ve arkadaşlarının öldürüldüğü gece olarak verdikleri 26 Ocak 1921 târihi de hatalıdır. Doğrusu 28/29 Ocak 1921'dir ki, geniş ve tam bilgi bizim Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler kitabımızdadır (bk. a.g.e., s. 108-112, 200-267).

(106) Orhun, Kasaroğlu, Belek ve Atakul : a.g.e., s. 490.

(107) Kâzım Karabekir : **Enver Paşa ve İttihad Terakkî Erkânı**, İstanbul 1967, ss. 65-68., 82-85 ve 88.

28 Eylûlde akşam yedide Harbiye Komiseri (Kaminef) İlyava ile Başkumandan Troçki'nin muâvini Sikilanski mevcut olduğu hâlde Çiçerin müzakereyi açdı : Anadolu vaziyetinin ehemmiyetine binâen yapılacak muâvenetin ikiye tefriki ile en mübrem ve zarûrî olanlar ne ise bildiriniz de yapalım, dedi. Enver Paşa vaziyet-i askeriyeyi şerh ve izah ederek mevcut deniz ve kara yolları ile yapılacak muâvenetin vaziyeti kurtaramayacağını ve bizim için Gümrü, Kars, Sarıkamış yolunun lâzım olduğunu, deniz yolunun müşkilât ve muhataralarını ve kara yolunun yalnız Azerbaycan içinde beşyüz kilometreye yakın bir menzil teşkilâtına ihtiyaç olduğunu ve İran dâhilinden ve Karakilise'den Horasan'a kadar bir ay sonra nakliyata olan kabiliyeti anlatarak kabil-i istifâde bir yol var ise onun da esas hat olduğunu ve bu yolun açılması hususunda ısrar etdi. Çiçerin vaziyet-i askeriye ve siyâsiyemizin şimdi Ermenistan harekâtına müsaid olmadığını ve fakat Türk Ordusu'nun Şahtahtı ile Sarıkamış'ı işgal etmesi için evvelce de i'tilâf hâsıl olduğunu bildirdi. Enver Paşa, mes'ele yalnız Şahtahtı ve Sarıkamış mevkilerinde olmayıp buraların işgali sevkiyat icrâsına bir te'sir yapamayacağını; Halil Paşa ile Onbirinci Ordu'nun bu işe olan kabiliyetini ve Kafkas vaziyet-i askeriyesi ile Ermenistan üzerine yapılacak hareketin bidâyetde içlerinde ihtilâl zuhur ederek Sovyet hükûmeti teessüs edeceğini ve komünistlerin Ermenistan'daki kudretlerini ve Ermenistan'da vuku' bulacak inkılâbın İran ve Şark üzerine olan hüsn-ü te'sirâtını doğrusu pek mukni ve mufassal bir suretde izah etdi. Çiçerin cevâben bâlâdaki cümleleri tekrar ederek kendi taraflarından bir hareket icrasına imkân olmadığını söyledi. Ve en mübrem ihtiyâcın listesini veriniz dedi. Halbuki üç def'a liste verilmişdi ve o listeler üzerine muâmele yapılmış ve tahsis olunan dört milyon fişenkle altı bin kadar tûfengin bir mikdarı Rostof'dan Tuapse'ye sevk etdirilmiş idi, ki bunların kayıklara yükletirildiğini 19 Eylûl târihi ile Osman Bey'in iş'arâtından anladım ise de aded ve mikdarını henüz anlayamadık. Nihâyet Enver Paşa, Ferid Paşa'nın son teşebbüsünü bu hususdaki telgrafnâmenizi göstererek pek mufassal sûretde izah ederek bunun pek mümkün olduğunu ve bu sûretle vücuda gelecek bir cebhenin hassaten Şarkda ve Rusya'ya tevlid ve intac edeceği vehâmeti izah ederek mes'elenin ciddiyet ve ehemmiyetini anlatdı ise de Konferans nefsi-

mütekellimi vahde olan Çiçerin kendilerinin vaziyet-i hâzırları icabı olarak şimdiki hâlde bir hareket-i askeriye icrasına imkân olmadığını ve Şahtahtı ile Sarıkamış'ın Türk askeri tarafından işgal edilmesi tarafdarı olduğunu söyledi. Bunu müteâkip aralarında beş on dakika müzakere etdiler. Ve neticede Yoldaş (Kaminef) ile dâimî temas edilerek Sovyet'in tâkib olunmasını tavsiyede bulundu. Nihâyet öteden beri tezekkür ve tasavvur ettiğimiz bir mes'eleyi Enver Paşa ortaya koydu. Mâdem ki bir hareket-i askeriye yapmıyorsunuz, Türkiye'ye haklı müessir bir muâvenet imkânı olmadığı anlaşıldı, o hâlde bu kış deniz ve karadan az çok ne mümkün ise mühimmat ve para sevk ederiz. İlbaharda Anadolu'ya gönderilmek üzere Kafkasya'da iki gönüllü süvari fırkası teşkil edelim. Nisan'da bunların sevk ve iâşesi de kolay olur, geçerler ve düşmana nerede rast gelirse Türk askeri ile harekete iştirak ederler ve bu sûretle seyyar iki fırka değil Yunan askeri, herhangi bir kuvvete karşı koyabilir ve (y.k.g.y.t.y.t.a.s.l.y.) etdikden maâdâ düşmanı tard bile edebilir, diyerek sâir sûretle de izahat verdi. Bunu Kaminef ve İskilanski'ye anlattılar. Cevâben dedi ki : Garb Cebhemizin Vrangeli Cebhesi müsaid bir hâlde bulunursa Budienni kumandasındaki Kızıl Süvari Ordusunu o vakit Türkiye'ye sevk edebiliriz. Yine bu fikri de kabul etmediler. Bir de Şahtahtı ve Sarıkamış'ı işgale (k.y.h.y.t.d.h.) Ermeniler bir hareket-i umûmiye ile taarruza geçerlerse Kızılordu ne sûretle hareket ve muâvenet edecekdir, diye soruldu. Cevâben : Bu ayrıca görüşülecek bir mes'ele ise de sonunda bu hareketin yalnızca tarafınızdan icrâsı lâzımdır, dediler. Ve müzakereyi bu sûretle kapadılar. Verilecek mühimmât-ı harbiyenin Rostof ve Bakû'ya sevki tâkib olunmaktadır. Denizden sevk edilecek olanlar Rostof'dan tefrik edilmekte ve alınan bir mikdâr-ı kalil eczay-ı tıbbiye bir iki güne kadar Tuapse'ye sevk olunacaktır. Halil Paşa bir iki güne kadar Nahcivan'a avdet edecektir. Vusûlünde oradaki kıtaât-ı askeriye ve yerlilerin tezyid ve takviye ve husûsî teşkilât yapacak Karakilise'de kararlaştığı sûretde Şahtahtı'nı işgal edecek Şose'deki Yirmisekizinci Fırka'nın kumandanıdır. İlerleyecek olan ahâli kıtaâtımızın işgal ettiği mevakii işgal (m.h.k.t.z.h.) ve leddilicab müdafaa yâni Ermenilerin tekrar taarruzuna mâni' olacaklarını, ahâliyi katliâm etdirmeyeceğini vad etmiş. Ondandır bu işe teşebbüs ve oradan da te'min ve te'sis-i mu-

habere ederek Kolorduya netice-i kararını bildirecektir. Bekir Sâmî Bey'in Çiçerin ile son mülâkatında Van ve Bitlis vilâyetlerinden Ermenilere arâzi terki hakkındaki teklifin evvelce Cemâl ve Halil Paşalarla da kararlaştırılmış ve onların bu husûsa muvafakat ettiklerini söylemesi taaccübümüzü mûcib olmuş idi. Halil Paşa'nın vürûdu üzerine keyfiyet kendisinden soruldu, buna nasıl muvafakat ettiği istizah edildi. Filhakika Çiçerin böyle bir teklif ortaya sürdü ise de bunu kat'iyen red ettiğini ve o husûsa değil yalnız kendisi Büyük Millet Meclisi'nin bile karar veremeyeceğini ve bu keyfiyetin zemîn-i müzakere bile olamayacağını kat'î olarak söylediğini bildirdi. Ve bunu Çiçerin ile muvacehede isbat edeceğini söylemiş idi. Bu mes'eleden pek müteessir oldu. Konferansın sonunda Çiçerin'e açdı. Bidâyeten Çiçerin bu mes'eleyi sizinle görüşmüşdük dedi ise de muvafakati hakkındaki suâle evet bir sû-i tefehhüm olmuşdur, hatırımda yanlış kalmış olmalı, diye ifâdesini inkâr etmiştir. Bu husûsu yazmaklığımı Halil Paşa hassaten rica etdi. Bu sebeble arz-ı keyfiyet ediyorum. Bugün Seyfi Bey'le Harbiye Komiseri Kaminef'e gitdik. Rostof'a gönderilerek Tuapse'den sevk edilecek veyâhud kısmen sevk edilmekte olan silâh ve cebhânedan maâdâ bir ay zarfında Rostof ve Bakû'da teslim olunmak üzere onbeşbin Avusturya tüfengi, her tüfenge ikibin fişenk ile bir milyon Alman verileceğini ve bundan maâdâ üç batarya Fransız sahrâ topu hazırlatdıracağını vaad etdi. Biz cebel topu istemiş idik, olmadığından sahrâ verecekler. Tüfenk sevkiyatı beşer binlik kafîle olmak üzere toplarla nihâyet bir ayda verilecek. Kaminef'i ciddî ve eski bir asker gördüm. Tâkib ederek inşallah neticelen-diririz.

Müteâkiben topçu müfettişini gördük. Emir aldığını ve hazırlığa başladığını söyledi. Seyfi Bey Rostof'da bir iki gün kalarak Tuapse'ye neler sevk edildiğini tahkikle bildirecektir. Osman Bey'in yaptığı sevkiyatın sâlimen Trabzon'a vüsûlü haberine şiddetle intizardayız. Diğer sevkiyat ona göre tanzim edileceği mâruzdur.

T.B.M.M.'nin İkinci Dönemi (11.8.1923 - 31.10.1927) içinde Diyarbakır Meb'usu seçilen İbrâhim Talî Bey, Üçüncü Dönem'de de (1.11.1927 - 3.5.1931) aynı vilâyetten meb'us çakırılmışken, 11.12.1927 târihli Bakanlar Kurulu Kararı ile Şark Vilâyetleri'nde teşkiline gidilen Birinci Umumî Müfettişlik'e (15.000) kuruş maaşla Umûmî Müfettiş tâ-

yin edilmiştir. 28.12.1927 târihinde meb'uslukdan isti'fâ ederek tam beş yıl (5.12.1932 târihine kadar) kalacağı bu yeni vazifesine başlamıştır. Dördüncü Dönem (4.5.1931 - 28.2.1935) içinde (2.12.1932 târihinde) İstanbul Meb'usu seçilmiş ve yine devre bitmeden Trakya'da kurulan İkinci Umûmî Müfettişlik vazifesine tâyini üzerine 26 Nisan 1934'de milletvekilliğinden isti'fâ ederek yeni müfettişlik vazifesine başlamıştır. Beşinci Dönem (1.3.1935 - 2.4.1939) içinde (16.1.1936'da) tekrar Diyarbakır Milletvekili seçilen Öngören, Altıncı (3.4.1939 - 7.3.1943) ve Yedinci (8.3.1943 - 4.8.1946) Dönemlerde de aynı seçim bölgesinden; Sekizinci Dönem'de (5.8.1946 - 21.5.1950) ise Elâzığ'dan milletvekili olarak teşriî vazifesine devam etmiştir.

Dokuzuncu Dönem'de rahatsızlığı sebebiyle seçimlere katılmayan Öngören, epey müddet süren hastalığı neticesi 2 Ocak 1952 Çarşamba günü İstanbul'da vefat etmiştir.

Hâl tercemesine eklenebilecek diğer bir iki mühim nokta, İçişleri Bakanlığı Özlük İşleri arşivlerindeki (2851) numaralı sicil dosyasından akdarılan şu bilgilerdir :

Haremi : Ölmüş.

Maaşa müstahak kimsesi : Büyük hemşiresi Fethîye Hanım.

İstanbul Erenköy'ünde bir köşk ve Beşiktaş'da 1/4 hisseli bir dükânı bulunduğu ve başkaca beyan edilecek serveti ve mülkü olmadığı.

Kazandığı nişanlar :

5. rütbeden Mecidî Muharebe Madalyası (1316)

5. rütbeden Gümüş Liyakat Madalyası (1317)

4. rütbeden Osmanlı Nikel Hicaz Madalyası (1319)

4. rütbeden Mecidî Gümüş İmtiyaz Madalyası (1320)

3. rütbeden Osmanlı Muharebe Gümüş İmtiyaz Madalyası (1331)

1. rütbeden Altun Harb Madalyası (1332)

2. sınıf Alman Demir Salip Nişanı (1332)

Avusturya Fransuva Josef Nişanı (1333).

27 yıl Atatürk'ün maiyetinde ona, idealine ve mücadelesine gönülden bağlı bir insan olarak hizmet vermiş bulunan Dr. İbrâhim Talî Öngören'in Atatürk'e âid hâtıralarından bâzıları, ilk kez 1939'da Ulus gazetesinde¹⁰⁸ ve daha sonra Sel Yayınları arasında çıkan **Yakınlarından**

(108) İbrâhim Talî Öngören : Bingazi'den Anadolu'ya kadar, Ulus 10 Kasım 1939 Cuma.

“1911’de Trablusgarb’a hücum eden İtalyanlarla Osmanlı Devleti arasında harb başladığı sırada Yemen’de Kevkehan’da bulunuyordum. Nizâmî hizmet müddetini tamamlayalı iki ay olmuş, büyük hareketler de sona ermişti. Zâbitler tadrîcen terhis ediliyordu. Benim sıram bir ay sonra gelecekti. Umum Kumandana Afrika harb mıntakasına gideceğimi söyleyerek, bir ay evvel izin aldım. Yemen’de iki ay daha kalması icabeden Doktor Operatör Hüseyin Paşa için de müsaade istedim. İngiliz bandıralı küçük bir vapur ile Aden’e, oradan Süveyş’e hareket etdik. Süveyş’e vardığımızın ertesi günü Kahire’de Osmanlı Komiserliği’ne müracaat etdik ve Komiserliğin delâletiyle İkinciteşrinin başlangıcında bir akşam üstü Derne karargâhına vâsıl olduk. Enver Bey ve Nuri Conker, Müşir Fuad Paşa oğlu Reşid Beylerle sâir zâbitler tarafından karşılandık. Enver Bey’in üç hafta evvel, Mustafa Kemâl Bey’in de on gün kadar evvel geçdiklerini İskenderiye’de haber almışdık. Enver Bey kumandanlık vazifesini deruhde etmiş bulunuyordu. Nuri Bey’in Erkân-ı-harbiye Reisi, Reşid Bey’in de onun mülhakı olduğunu öğrendik. Ben hiçbirini tanımazdım. İlk muârefemiz orada başladı. Ertesi sabah kumandanı ziyâret etdim. Bana Bingazi mıntıkası sıhhiye reisliği vazifesini verdi. Kendisinden vazifemle alâkadar olarak askerî vaziyeti sordum. Harita üzerinde anlattı; not aldım. Şark Cebhesi’nde Seyid Abdülaziz’de kumandan Mustafa Kemâl Bey’in bulunduğunu söylemişti. Bir gün sonra bir kılavuz alarak kendisini ziyârete gittim. Yâveri ile haber gönderdim. Yâver :

— Kumandan Bey rahatsız yatakdadır, sizi öyle kabul edecek, kusura bakmamanızı rica ediyor, diyerek beni mahrûfî bir çadıra götürdü. Mustafa Kemâl Bey portatif karyolasında oturuyor. Eşyâsı bir seyyar masa ve iki seyyar sandalye, yere serilmiş bir kurt derisinden ibâret! Kumandan Bey’in bir gözünde kan var. Sık nefes alıyor. Elini sıkarken biraz da ateşli olduğunu hissettim. Kendimi takdim etdim ve hemen ateşini ölçmeğe davrandım. O bana :

— Hoş geldiniz, nereden geliyorsunuz, seyyahat nasıl geçti? diye soruyor, ben de kendisine :

(109) Sel Yayınları (Atatürk Kütübhânesi : 8) : **Yakınlarından Hâtıralar**, İstanbul 1955, ss. 109-118.

— Ne vakitten beri rahatsızsınız? Neden geride, Mısır'dan gelmiş olan Kızılay Hastahânesi'nde istirahat etmiyorsunuz? gibi sualler soruyorum.

İşte, aziz Millî Şef'in : "Bütün ömrünü hizmetine vakfettiği" tâbiriyle başladığı hitâbesinde tavsif olunan Atatürk'ü böyle bir vaziyette tanıdım. Onu, daha sonraları da, hastalık günleri dâhil bütün ömrünü milletin hizmetine vakfeder olarak gördüm Mustafa Kemâl Bey'i ancak orada bulunan arkadaşların ısrârı ve Enver Bey'in müdahalesiyle hastahâneye götürebildim. Dört beş sene evvel Haseki Hastahânesi Başhekimisi iken vefat eden kıymetli göz hekimi Münir'in ihtimâmı ve hastahâne hekimlerinin himmeti ile onbeş yirmi gün zarfında Mustafa Kemâl Bey iyileşerek Derne Kumandanlığı'nı ele aldı.

Büyük Harb'de Mustafa Kemâl Bey bir fırka kumandanı olarak Çanakkale'ye me'mur oldu. Orada bir cebhe yarattı. Kumandasına birçok fırkalar verildi. Düşmanı, karşısında mıhladı. Düşmanın Anafarta'ya büyük taarruzunda cebheye sevk etmekte olduğu bir kıt'aya istikamet gösterirken bir kurşun göğüsüne isâbet etti. Cebindeki saat yaralanmasına mâni' olarak, onu millete bağışladı. Mustafa Kemâl Bey Anafartalar'ın son günlerini görmedi. Çünkü, göğüsünden hasta idi. Hekimler İstanbul'da tedâvi edilmesinde ısrar ediyorlardı. O sıralarda kendisinden ayrı düşmüştük. Bizim Ordu Seddülbahir'den değiştirilmiş, ihtiyatda bulunuyordu. Ziyâret kasdıyla karargâhına gitdim. Ve kendisini ciddî sûretde hasta buldum. Arkadaşlarla birlikte ısrârımız üzerine teklifimizi kabul etti. Birkaç gün sonra karargâhımızdan geçen Anafartalar müdafaasının yaratıcısını çok rahatsız bir hâlde gördüm ve çok üzüldüm.

Millet için bir tâlih eseri olarak Mustafa Kemâl Bey'in hastalığı uzun sürmedi. Birkaç ay istirahatden sonra Şarkda bir kolordu kumandanı olarak vazife aldı. Bitlis'in istirdâdında ve 1917 Ağustosunda yapılan büyük Rus taarruzunda kolordusu ile İkinci Ordu'nun muvaffakiyetinde başlıca âmil olmuşdu."

Daha sonra Atatürk'e âid Birinci Dünya Harbi hâtıralarını anlatan İbrâhim Talî Bey, Mütâreke günlerindeki yankılarına şöylece devam ediyor :

“İstanbul’da Mustafa Kemâl Paşa’yı kulağından rahatsız buldum. Bu def’a Paşa çok üzüntülü idi. Harbiye Nezâreti Sıhhiye Dâiresi Reisi olan zâtın rahatsızlığı üzerine ben işi idâre etmek üzere İkinci Reisliğe tâyin edileceğimi haber aldım. İstanbul durulmaz ve yaşanmaz bir hâlde olduğundan taşraya (uzak yakın neresi olursa) gitmek niyetinde idim. Bir def’a Paşa’ya danışayım dedim. Kendisini ziyâretimde ahvâlin her gün daha fenalaşmasından çok mustarip bir hâlde buldum. Kulağı da henüz iyileşmemişti. Bu tâyini pek muvâfık buldu ve hemen kabul etmeğimi ciddiyetle emretti : “Sonra görüşürüz” dedi. Hemen her gün dâireden çıkdıktan sonra Mustafa Kemâl Paşa’yı ziyâret ediyordum. Memleketin içinde bulunduğu şartlar yüzünden her gün endişesinin artmakta olduğunu görüyordum.

Ben de çok sıkıntıda idim. On, onbeş günde bir değışen Harbiye Nâzırlarına meram anlatmakta güçlük çekiyordum. Bir aralık yeniden bir ordu müfettişliği teşkil edileceğı rivâyeti dolaşdı. Buna hem hayret etdim, hem de sevindim. Fakat bu haberin doğruluğuna inanmadığımı kendisine söylemedim. İşin ne derece sahih olduğunu anlamaya çalışıyordum. Bir gün Mustafa Kemâl Paşa’nın Harbiye Nâzırını ziyâret ettiğini söylediler. Sıhhiye Dâiresine uğrayacağını umdum. Fakat gelmedi. Ben de bililtizam o akşam kendisini ziyâret etmedim.

Ertesi gün Nâzır Yâver Paşa beni çağırıldı ve iltifatkâr bir sûretde Mustafa Kemâl Paşa’yı tanıyıp tanımadığımı ve ne vakitdenberi tanışdığımızı ve daha bâzı şeyler sordu. İcabeden cevap verdikten sonra : “Paşa Hazretleri bu zat bana kumandanlık etdi ve hâlen benden yüksek rütbede bulunuyor. Suallerinize göre Paşa’yı evlendireceğınızı zannederek size cevap verdim” dedim. Nâzır Paşa ciddiyetini bozmadan tebessüm ederek ondan daha iyi bir şey olacaktı ama hastalığını bahâne ederek kabul etmedi, dedi. “Ne gibi bir şey?” dedim. “Konya’ya Ordu Müfettişi olacaktı ama hastalığı hakkında senden mâlûmat alabileceğimizi söyledi” dedi.

Ben derhal : “Görüyorsunuz ya eğer evden çıkmak için bana sormuş olsaydı hekim sıfatiyle aslâ muvâfakat etmeyecektim. Fakat ciddî bir asker olarak buna lüzum görmemiş ve hastalığını ihmâl ederek çıkmış” dedim. Nâzır Paşa çok memnun oldu. “Vah vah, hasta olduğunu bilmiyordum. Evvelden tanımadım. Fakat çok za-

yıf gördüm. Kendisini rahatsız etmişdim. Yakında göreceksen bunları söyle ve gözlerinden öpdüğümü ilâve et...” dedi. “Bu akşam ziyâret edeceğim, iltifâtınızı arz ederim” dedim.

O akşam filhakika Kumandan Paşa’yı gördüm. Nezârete gelmesinden biraz sarsılmış buldum. Cereyan eden muhavereyi anlattım. Ve : “Fırsat kaçırıldı” dedim. Yüzüme bakdı. “Bu hâlde nasıl giderdim?” dedi. Hekim sıfatiyle mahcub oldum. “Hastalığınız on, onbeş günde tamamiyle geçecek, hiç merak etmeyiniz, başka bir vesile ile yakında buradan kurtuluruz” dedim. “Ey! Benimle gelir misin?” dedi. “Bunu sormanız fazla, dâima emrinizdeyim” diye ilk sözlerimi tâmire çalışdım.

Mustafa Kemâl Paşa’nın rahatsızlığı en ziyâde ziyâretçilerin getirdiği fena haberlerdendi. O mânen üzülyordu. Gelenler Paşa’dan dinledikleri ümid verici sözlerle teselli bularak gidiyorlardı. Bunlar iyi dönüyorlar, fakat Paşa yoruluyordu. Artık bana daha ziyâde açılmaya başlamışdı. Kendisi de yavaş yavaş iyileşiyordu.

Bir gün Erkân-ı-harbiye-i Umûmiye’de ikinci reis olan zat iyi bir haberle yanıma geldi ve Erzurum’da Dokuzuncu Ordu Müfettişliği kurulacağını söyledi. Akşama kendisine arz etdim. “Ben de bugünlerde böyle bir haber bekliyordum. Acabâ iş ne safhada?” diye sordu. “Bu iş sizin uhdenize verilecek” dedim. Çok memnun oldu. Hakikaten az zamanda teşkilât yapıldı. Mustafa Kemâl Paşa Dokuzuncu Ordu Müfettişi tâyin edildi. Bu rakam sonra, Üçüncü Ordu şeklinde değişdi.

Mustafa Kemâl Paşa İstanbul’dan hareketini tâcil etmişdi. Halbuki tamâmiyle iyileşmemişdi. İzmir işgalinin ertesi günü, 16 Mayıs 1919’da, Bandırma Vapuru ile İstanbul’dan ayrıldık. O günlerde birçok şâyialar, yalan yanlış haberler bu seyyahatin uyandırabileceği endişeleri örtbas etdi. Müfettiş Paşa Samsun’da lâıyk olduğu merâsimle karşılandı. Çok durulmadı, Havza Kaplıcaları’ndan çok istifâde edilecekti.

Fakat zorluklar başlıyordu. Müfettiş Paşa bâzı husûsâtın müzakeresi için İstanbul’a çağrılıyordu. O, kararını verdi. Ancak beş altı banyo yapmak fırsatını bulan Mustafa Kemâl Paşa tasavvurlarının tatbike konacağı müsâid semte doğru yollandı. Amasya, işi gücü bırakarak kurtarıcıyı emsalsiz tezâhüratla karşıladı. Tokat’da çok du-

rulmadı. Sivas'da büyük Nutuk'da bizzat anlatdığı gibi gayrimemnun küçük bir zümreye karşı halkın ekseriyet-i mutlaka-sı kendisini sevinçle karşıladı. Artık gerginlik başlamak üzere idi. Beni Topçu Müfettişi Kemâl (Doğan) Bey'le Sivas'a bırakıyor. Sonra Erzurum Kongresi'nin târihî kararları orada toplanan muhtelif Şark vilâyetleri mümessillerinin rûhî hallerini ortaya koyuyor. Sivas Kongresi Mustafa Kemâl Paşa'nın şefliğini ve bütün milletin kendisine bağlılığını dünyâya ilân ediyor. Erzurum Kongresi'nden doğan Hey'et-i Temsiliye'nin Sivas'a hareketinde Kolorduda Serta-bib Vekili olarak emirleri ile Erzurum'da kaldım. Oradan Sovyet Rusya'ya gönderilen hey'et refâkatine tâyin olundum.

1921 senesi Mayısında Ankara dönüşümde Millî Müdafaa Vekâleti Sıhhiye Dâiresi Riyâseti'ne tâyin olundum. Kütahya - Eskişehir muharebesinden sonra düşmanın büyük taarruza hazırlandığı seziliyordu. Büyük Millet Meclisi, Mustafa Kemâl Paşa'ya kendi selâhîyetini vererek Başkumandan intihab ediyor. Cebheyi teftişe giden Başkumandan bir huysuz ata binerek düşüyor, kaburga kemiklerinden biri kırılıyor. Cebeci Hastahânesi'nde Operatör M. Kemâl, Murad ve sâir arkadaşların ihtimamı ile kırık sarılıyor ama düşman da her gün hareket hazırlığını ilerletiyor. Mustarip Başkumandan hep ordu işi ile meşgul. Zorlukla nefes alan bir hasta kendisine emânet edilen ve memleketin mukadderâtında son sözünü söyleyecek olan ordunun işini ihmâl etmeden tanzimle uğraşiyor. Ve sargıları hafifletilerek cebheye hareket ediyor. İşte Sakarya galibiyeti, Başkumandanının sıhhatini, böyle buhranlı geçirdiği yirmi günde kazanılıyor. Büyük Millet Meclisi ona bihakkın Gazilik unvânını veriyor.

Gazi 927'de ehemmiyetli bir hastalık geçiriyor. Almanya'dan Profesör Kraus'la diğer bir hekim getiriliyor. Biraz uzunca istirahat tavsiye ediyorlar. Mümkünü dâimâ yenmeye alışmış olan Gazi, hastalığını gene yendi. Devlet işi sekte vermedi. Ondan sonra ufak tefek nezle ve sâire geçirdi. Rahatsızlığı haberi ne zaman etrafa yayılsa Gazi ya Meclis'de locasında yâhud şehirde bir cevelân yaparken görülürdü; yenmek, hep yenmek.

Soyadı Kanununun çıkması üzerine Büyük Millet Meclisi ona Atatürk ünvanını veriyor. Övünülecek ad. O adla övündüğünü birkaç

def'a iştirdim. Gerçekden yerinde bir soyadı. Bütün nesillerin ifti-har edeceği bir Ata.

Atatürk son hastalığı uzun zaman sindirdi. Bütün ömrünü hizmetine vakfettiği sevgili milletinin işlerine sekte vermeden çalışdı. Sebat etdi. En çetin hâricî siyâset mücâdelelerine o zayıf vücûdu, fakat sarsılmamış şuûruyla çalışdı. O uğurda kendisine zararı dokunacak müşkül seyyahatlar yaptı. Yılmadı. Çünkü O, bütün ömrünü sevgili milletinin hizmetine hasretmişdi. İşte tam mânâsiyle o uğurda ve o yolda tâkatsiz kaldı. Nihâyet değişmez kanunun değişmez hükümü O'nu başımızdan aldı.

Atatürk müsterihdir. Çünkü O ahdine tam bir vefâ gösterdi. Millet hakkında beslediği bütün emellerine erişti. Ve neticelerini biz-zat gördü."

Öngören'in Atatürk'e âid birçok değerli hâtıralarından biri de, Kemâl Arıburnu'nun kitabında yer almış bulunuyor¹¹⁰ :

"Samsun'dan Havza'ya gidiyorduk. Altımızda, Birinci Dünya Harbi'nden kalan Benz marka bir otomobil vardı. Şoför de Türk değildi. Yola çıktık. Biraz sonra motorda bozukluk oldu ve araba durdu. Otuzaltı yaşında zaferler kazanan kumandan Mustafa Kemâl Paşa'nın ne demek olduğunu o zamanki arkadaşları bilirler. Kızdı ve asabîleşti. Şoförü azarladı ve kendisi makineyi harekete getirmeğe uğraşdı. Tabiî muvaffak olamadı.

Ben, Doktor Refik Saydam ve Kâzım Dirik bir köşede duruyorduk. Doğrusu, içimizden neden işe karıştığından hem üzülyüyor, hem sinirleniyorduk. İçimizden geçeni anlamış gibi bize bakdı ve deki ki :

— On yıl sonra sizinle, kendi yaptığımız yollarda Türk şoförleri bizi istediğimiz yerlere götürecekler.

Biz susduk... İçimizden geçenlerin ne olduğunu bilmem anlatmak lâzım mı?

Aradan tam on yıl geçdi. Ben Birinci Umum Müfettiş idim. Diyarbakır'a gelmişdi. Bir yolda giderken yine otomobil bozuldu... Kafile durdu. Beni yanına çağırđı ve Türk şoförle, işlemeğe başlayan

(110) Kemâl Arıburnu : Atatürk'den Anılar, Ankara 1969, ss. 198-199. •

makineyi işâret etdi :

— Vaadimi yerine getirdim.”

Son derece alçak-gönüllü, kibar ve nâzik olan Dr. İbrâhim Talî'ye Atatürk'ün ne kadar güvendiği, ona tevcih ettiği mühim vazifelerden de bellidir. O'na, hakettiği (ÖNGÖREN) soyadını Atatürk'ün verdiği belirten tevazu' vesikası da, sicil dosyasında bulunun şu târihî yazıdır :

Trakya

Umumî Müfettişliği

Hususî Kalem

2/17

5.1.1935

İçişleri Bakanlığına

Atatürk, Öngören soyadını verdi. Yılın ilk günündenberi bu adı kullanmakdayım. Arzederim.

Trakya Umumî Müfettişi

Dr. Talî Öngören

Hiç şübhe yok ki bir gün, General Kâzım Dirik'in, İbrâhim Talî Öngören'in yetiştirdiği rahmetli Hâşim İşcan'ın ve sayın Şükrü Sökmen-süer'in, Osman Şâhinbaş, Hulûsi Devrimer ve başkalarının hâtıraları yazılacak ve yayınlanacaktır; Devlet Arşiv'inde onun Rusya'dan ve Müfettişlik devresinde bulunduğu bölgelerden yolladığı raporlar açıklanacaktır. O zaman, bu sessiz yaşamış ve sessiz göçmüş kimsenin, (Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar)'ın bir ehemmiyetlisi olan bu kahramanın, bugünün ve geleceğin Türk gençlerine örnek teşkil edecek bir destanı meydana çıkacaktır.

KURMAY YB. MEHMED ÂRIF BEY

**Mehmed Ârif Bey (Adana 1882 - İzmir 1926)
(Almanya'da stajda iken, 1912)**

KURMAY YB. MEHMED ÂRİF (AYICI)

Kurmay Yarbay Mehmed Ârif (Ayıcı) (Adana 1882 - İzmir 1926) : Dokuzuncu Ordu Kıtaâtı Müfettişliği Erkân-ı Harbiye Reis-i-sânîsi olarak 19 Mayıs 1919 Pazartesi sabahı saat 6'da (Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar)'dan biri bulunan Kur.Yb. Mehmed Ârif Bey, aynı zamanda Atatürk'ün en yakın sınıf arkadaşlarından. Ne yazık ki bu Millî Mücadele kahramanı değerli asker, fakat tâlihsiz Türk evlâdı, İzmir sû-i-kasdı dâvâsında i'dam olunmuştur.

Mehmed Ârif, Karakeçili aşiretinden Yusuf Ziyâ Bey'in oğludur. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zât İşleri Müdürlüğü'ndeki 508/67 sayılı sicil dosyasına konulmuş kendi el-yazması hâl tercemesinde aynen şu bilgiler vardır :

“Mazbata-i intihâbiye târihi : 16 Temmuz 1339 (1923); Mazbata-sının Meclis hey'et-i umûmiyesince târih-i tasdiki : 12 Ağustos 1339 (1923); Meclis'e târih-i iltihâkı : 11 Ağustos 1339 (1923); İntihabdan evvel son me'muriyeti : 3. Kolordu Kumandanı.

1315 (1899) senesi Mekteb-i Harbiye'ye duhûl. 1317 (1901) Erkân-ı Harbiye sınıfına nakil (mümtaz olarak), 1320 (1904)'de Yüzbaşı, 1325 (1909)'den 1328 (1912) senesine kadar Alman Ordusu'nda staj, Balkan Harbi'ne (Nümûne Mitralyoz Bölüğü Kumandanı olarak) 7. Fırka, 2. Fırka ve Müretteb Fırka emrinde iştirâk. Maltepe Pi-yâde Endaht Mektebi makineli tüfenk muallimi ve daha sonra Endaht Mektebi Müdür Muâvini olarak îfâ-yı-vazife. Harb-ı Umûmî başlangıcında Çanakkale muharebelerine iştirâk (5. ve daha sonra 11. Fırka Erkân-ı Harbiye Reisi olarak). Çanakkale Harbi'nden sonra 3. Kolordu Erkân-ı Harbiye Birinci Şûbe Müdürü ve daha sonra aynı Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi olarak Kafkas harekâtına iştirâk. 1333 (1917) senesi 20. Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi olarak ve daha sonra 53. Fırka Kumandanı olarak Sûriye harekât ve muhârebâtına iştirâk. Mütârekeyi müteakib 1335 (1919) senesi Mayıs ortasında Gazi Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'yle birlikde

1912'de Osmanlı Hükümeti tarafından Almanya'ya tahsillerini tamamlamak için gönderilmiş Türk subaylarının bir hatıra olarak Berlin'de çekilip Şehbül Şehbül dergisine gönderdikleri fotoğraf (Birinci sıranın sol başında Kurmay Yb. Mehmed Ârif Bey).

(Erkân-ı Harbiye Reis-i-sânîsi olarak) Anadolu'ya hareket. 1336 (1920) senesi Nisan ibtidâsında 11. Fırka Kumandanlığı'na ta'yin. Bu Fırka kıt'aları ile Pozantı Muhasarası'na, Düzce İsyânı'nın teskînine, Birinci ve İkinci İnönü muharebelerine iştirâk, 1337 (1921) senesi Temmuzunda 3. Grub Kumandanı olarak Kütahya ve Eskişehir muharebelerine iştirâk.

Sakarya Harbi esnâsında Başkumandanlık Kalemî Erkân-ı Harbiyesi'nde ifâ-yı vazife. 1338 (1922) senesi ibtidâsında 3. Kolordu Kumandanlığı'na ta'yin. Ordu Kumandanı (İsmet Paşa) ile geçinememem neticesinde Umûmî Taarruz'dan biraz evvel, 2 Temmuz 1338 (1922)'de, Kolordu'dan ayrılarak Müdafaa-i Millîye emrine geldim ve daha sonra Eskişehir'den Meb'us intihab olunarak Meclis-i Millî'ye dâhil oldum."

Mustafa Kemâl Paşa, Anadolu'ya hareket etmeden müfettişliğinin karargâhını en yakın ve güvendiği arkadaşlarından teşkil ederken, eski sınıf ve silâh arkadaşı Mehmed Ârif'i de seçmişti. Mehmed Ârif'in, Atatürk'le olan yakın arkadaşlığını tesbit eden satırları, tam bir tarafsızlık ve samimiyetle kaleme alındığı âşikâr olan, General Ali Fuad Cebesoy'un hâtıralarında buluyoruz¹¹¹ :

"Harb Okulu'nun ikinci sınıfında : ... Mustafa Kemâl, döndükten sonra bir şey dikkatimi çekti. Kısa denecek bir sürede fevkalâde güzel vals öğrenmişti. İleride kurmay subay olduğumuz takdirde —ki bütün gayemiz, emelimiz bu idi— dansın da bilinmesi lüzumlu şeyler arasında olduğunu söylüyordu. Teneffüslerde sınıf arkadaşlarımızdan isteyenlere ve bu arada Ârif'e (Ayıcı lâkabı ile ma'ruf olan Albay Ârif Bey'dir, sû-i-kasd olayında i'dam edilmiştir) de dans öğretiyordu."

"... Mustafa Kemâl, muhakkak kurmay subay olacağına inanıyordu. Bir gün :

— Ya erkân-ı-harb olamazsan, ne yaparsın? diye yarı ciddî, yarı şaka takılan sınıf arkadaşımız Ârif'i derhâl susdurmuşdu :

— Seni bilmiyorum, fakat ben muhakkak erkân-ı-harb olacağım.

(111) General Ali Fuad Cebesoy : *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul 1967, ss. 27, 34, 38, 47, 63, 71.

Mustafa Kemâl kurmay oldu. Ârif, mümtaz yüzbaşı olarak okuldan çıktı.”

“... Ben de Mustafa Kemâl ile berâber kurmay sınıflarına ayrılmışdım. Yine aynı sırada oturacaktık. Giyinişi, yürüyüşü, konuşması ve her hâli ile Mustafa Kemâl’e benzemeye çalışan ve o öğrendi diye dansa başlayan Ârif Adana da aynı sırada oturmak istiyor : — Vallahi benden uysal arkadaş bulamazsınız, diye ısrar ediyordu. Mustafa Kemâl :

— Dur hele, sılaya gidip dönelim, kolay, cevabını veriyordu. Ârif sîmâ i’tibâriyle de Mustafa Kemâl’e çok benziyordu. O kadar ki, kardeş sananlar bile vardı.”

“... Derslerimize muntazam çalışmakla berâber, kendimizi güzelim İstanbul’un eğlenceli muhitlerinden de mahrum bırakmıyorduk. Tâtil günlerinde ve bâzan da kaçamak olarak bunlara karışıyorduk. Kâh Mustafa Kemâl ile başbaşa, kâh Ârif Adana, Müfid Kırşehir ve Tefvik Selânîk’le berâber Beyoğlu’ndaki eğlence yerlerini dolaşır, hattâ bir arada içer ve müzik dinlerdik.”

“... Yatakhâneye gitdiğimizizde bâzı arkadaşların uyumadıklarını ve bizi merak ettiklerini, başımıza bir felâket gelmiş olmasından korktuklarını anlardık. Tefvik Selânîk, Hayri Davutpaşa, Ârif Adana, Halil Yenimahalle, Çerkez Fahri ve diğer birkaç arkadaş etrafımızı aldılar.”

“... Üç yıllık ders notlarına göre, sıra şöyle idi : Birinci : İhsan Cihangir (Sâbis); İkinci : Âsım Kütahya (Gündüz); Üçüncü : Tefvik Selânîk (Mustafa Kemâl’in ve benim en yakın arkadaşlarımızdan biri olan pek değerli bir kurmay subaydı. Genç yaşında Selânîk’de vefat etdi); Dördüncü : Hayri Davutpaşa; Beşinci Mustafa Kemâl Selânîk (Atatürk); Altıncı : Mustafa İzzet Çanakkale; Yedinci : Ali Seydi Kavak; Sekizinci : Ali Fuad Salacak (Cebesoy); Dokuzuncu : Şevki Kızıtaşı; Onuncu : Süleyman Şevket İzmir; Onbirinci : Sedat Üsküdar; Onikinci : Kemâl Ohri; Onüçüncü : Müfid Kırşehir (Milletvekili Müfid Özdeş).

Eğer derece son sınıfta alınan notlara göre olsaydı, Mustafa Kemâl birinci idi. Ne önemi var, okulda olmadı amma, hayatta birinci, en birinci oldu.

**Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) Garp Cephesi Kamargahı'ndan teftiye geldiği harp meydanında (Sol tarafında-
ki kamah subay Gurup Komutanı Kur. Alb. Mehmed Ârif Bey).**

Diğer arkadaşlar mümtaz yüzbaşı olarak me'zun oldular. Ârif Adana ile Halil Yenimahalle çok üzüldüler, fakat bizleri kardeşçe ve arkadaşça tebrik etdiler. Üç, dört yıl sonra onlar da genel bir imtihana girerek kurmay oldular.”

19 Mayıs 1919'da Atatürk'le Samsun'a çıkdıktan sonra Ârif Bey'in Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı olarak Amasya'da başlayan hizmetleri¹¹², yurd-içi ayaklanmaların basdırılmasında¹¹³; çeteciliğin kaldırılmasında¹¹⁴, düşmana karşı muntazam ordu ve cebhe teşkilinde ve mücâdelede 11. Fırka Kumandanı sıfatı ile¹¹⁵ devam etmişdir. Ölümünden sonra arkasından yazılmış kasıtlı küçültme ve lekeleme çabalarına rağmen, Ârif Bey'in Millî Mücâdele'deki tahrif edilemez hizmetleri, sağlığında bizzat yazdığı ve yayınladığı eseri ile daha öhce tescil olunmuş ve târihe geçmiştir.

Mustafa Kemâl Paşa ile, Kurmay Yarbay, sonra Albay Ârif Bey arasındaki resmî ta'mim ve yazışmalar; cebhedeki faâliyetleri sırasında birlikde çekilmiş birçok fotoğraflar, Ârif Bey'in hizmet ve başarılarını aksettirmekten başka, bilhassa onun büyük kumandanına, çok sevdiği sınıf arkadaşına sevgi, saygı ve bağlılığını da gösteren belgelerdir.

Mustafa Kemâl Paşa'ya Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin “Başkumandanlık” tevcih etmesi üzerine, Mehmed Ârif Bey'in duyduğu sevinç ve memnuluk son derece derin ve yürekdendir :

Başkumandan Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'ne Yunanlıları behemehal mağlûb edeceklerinden emin ve mutmain bulunan Grubumuz ümerâ, zâbitan ve efrâdı zât-ı fehîmânelerini bilfiil başlarında görmekte Anafartalar misillû parlak zaferler istihsâlinde artık zerre kadar şübheleri kalmadığına i'timad buyurulmasını istirham ve bu vesîle-i mübeccele ile Grubumuz nâmına kemâl-i hürmetle arz-ı tâzimât eylerim efendim.

7 Ağustos 337 (1921)

Grub Kumandanı
Mehmed Ârif

(112) ve (113) M. Kemâl Atatürk : a.g.e., ss. 37, 38, 65-68 ve 318.

(114) Rahmi Apak : Yetmişlik Bir Subayın Hâtıraları, Ankara 1957, ss. 214-215.

(115) Nîmet Arsan (Derleyen) : Atatürk'ün Tâmmim, Telgraf ve Beyannâmeleri, Ankara 1963, ss. 156 ve 302.

Nihâyet, Gazi Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk)'nin iki yıl sonra seçilmelerine yardımcı olduğu altı adaydan liste ikincisi¹¹⁶ bulunan Ârif Bey'in Eskişehir'den liste-başı milletvekili seçilmesi üzerine Belediye ve Müdafaa-i Hukuk Reislikleri'ne çektiği 9 Temmuz 1923 târihli telgrafın birinci paragrafı şudur¹¹⁷ :

Livânızın namzedlerimizden Ârif ve Abdullah Azmi Beyleri inti-hâbından dolayı, felâket-i vatanı saâdete tahvil gayesiyle senelerce evvel faâliyete başlamış olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti nâmına bütün livâ halkını tebrik ederim. Memleketin bundan böyle de nâil-i füyûzat olması için livânızın aynı derecede yüksek hassasiyet-i vatanperverâne ile Cemiyet ve Fırkamıza zâhir olacağına şübhem yokdur. Cenâb-ı Hak cümlemizi muvaffak-ı bil-hayır eylesin.

Askerî hizmeti sırasında Ordusunun kumandanı ile anlaşamadığı için politikaya atılmak üzere Mustafa Kemâl Paşa'nın tasvibi ve desteği ile Meclis'e dâhil olan Ârif Bey, kısa bir zaman sonra "dörtler", "beşler" diye anılan muhâlefet nüvesine katılmışdı. Meclis'de eski, samimî silâh ve mücâdele arkadaşlarının yanyana oturmaları, çeşidli yorumlara sebep oluyordu¹¹⁸ :

"Meselâ Tevhîd-i Efkâr gazetesi aynen şöyle diyordu : Ankara'dan gelen haberlere nazaran, Şark Fâtihi Kâzım Karabekir Paşa, şimdiye kadar îfâ etmekte olduğu Birinci Ordu Müfettişliği vazifesinden isti'fâ ederek, meb'usluk vazifesine avdet etmiş, hattâ Meclis müzâkerelerine iştirâke başlamışdır. Meclis'de bâzıları tarafından "Dörtler" ünvânı verilen Rauf, Re'fet, Adnan ve Canpolat Beylerden mürekkebe olan grubun başında yer almış, Ali Fuad Paşa da bu gruba katılmışdır. Meclis'de bir arada oturmaları, İstanbul'un kıymetli meb'uslarının başlıbaşlarına bir grub teşkil etmekte olduklarına hükmedilebilir. Bu da tabiî Meclis müzâkerelerinin selâmeti ve muvâzenenin te'mini bakımından faydalı olacaktır.

Biri Ermenistan fâtihi. Rauf, her devirde celâdet ve nezâheti ile temâyüz eden Hamidiye Süvârisi. Re'fet, Millî Mücadele'de her fe-

(116) ve (117) Nîmet Arsan (Derleyen) : a.g.e., ss. 509 ve 510.

(118) Yakın Târihimiz, 27 Aralık 1962, c. 4, ss. 145.

Cephayi teftiş eden Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) Garp Cephesi subayları ile (Sağ Tarafındaki subay Grup Komutanı Kur. Alb. Mehmet Ârif Bey).

lâket noktasına yıldırım gibi yetişen... Canpolat, eskidenberi fikirlerinde isâbetli, azimkârlığı, tecellüdü ile ma'ruf. Doktor Adnan, durbin, basîretkâr, nezâhat-ı tab' ile herkese kendini sevdirmiş..."

Halk Fırkası idârecilerine ve bilhassa İsmet Paşa'nın şahsına karşı kendi aralarından yükselen tenkid ve i'tirazlar, çeşidli şekilde sindirilmek, söndürülmek isteniyordu. Mustafa Kemâl Paşa'nın etrâfını saran yeni takım, Millî Mücâdelenin ilk safhasında büyük hizmet vermiş; dâvâya ve Atatürk'e sonsuz bağlılık göstermiş en yakın arkadaşlarını ona muhâlif, hattâ ona ve rejime düşman göstermek çabasında idiler. Kendisine "saltanatçılık ve hilâfetçilik" iftirâsı atılan Re'fet Paşa, Meclis'de şöyle haykırmıştır :

"Re'fet Paşa gibi bir adamın, saltanatçı ve hilâfetçi olamayacağını pekâlâ bilirsiniz. Saltanat idâresi tarafından üç def'a i'dâma mahkûm edilmiş bir insanın, artık şahsî hâkimiyet süren şunun bunun arkasından gitmeyeceğini bilmelisiniz. Zâten bu sözleri siz çıkarıyorsunuz. Bu Meclis'de ben arkadaşlarımla geldim, berâber oturuyorum. Dört kişi oturmuşuz, beş kişi oturmuşuz, hemen dörtler meclisi, beşler meclisi, efendiler bu lâflar sizden çıkıyor. Kaç kişi oturursak oturalım, size ne?"

Mehmed Ârif Bey de, Halk Fırkası içinden, bilhassa Birinci İsmet Paşa Hükûmeti'ne ve idâresine karşı çıkan bu muhâlefet grubunda yer almış; Halk Fırkası'ndan isti'fâlar başlayınca, 15 Kasım 1924'de o da bu partiden ayrılmış; Erzincan Meb'usu Sâbit Bey'in evinde beyannâme ve programı hazırlanarak 17 Kasım 1924'de kurulan Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'na girmiştir. İsmet Paşa Hükûmeti'nin düşürülerek Fethî Bey kabinesinin ittifak hâlinde i'timad kazanmasında rey ve faâliyetini Fethî Bey lehinde kullanan Mehmed Ârif Bey, daha sonra muhâlefetçe çeşidli hücum, isnad ve ithamlara uğratılan Terakkîpervercilerin, en çok yıpratılmak istenilenlerinden biri idi.

Gerçi, haksız, mesnedsiz isnad ve iftiralar, geri tepen silâh hâlinde, bizzat kullanılanı yaralıyordu. Fakat ne de olsa atılan çamur, iz bırakıyordu.

Rauf Orbay'ın hâtıralarında bu konu, umûmî efkâr ve başının tep-

kileri de belirtilerek şöyle anlatılıyor¹¹⁹ :

“Terekkîperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu üzerine, Halk Fırkası'nda aleyhimize koparılan kıyâmetde, bilhassa şahıslarımıza karşı yapılan aşırı derecedeki hücumlar, umûmî efkâr gibi, matbuatda da derin tepkiler yaratmışdı. Bu sûretle, karşımızdakiler bizi kötölemek isterlerken, aksine kendilerini pek tuhaf ve acâib bir duruma sokmuşlardı. Bu hâli belirten birçokları arasında meselâ, Hüseyin Câhid Bey, bir başyazısında aynen şöyle diyordu :

Meğer, bu Halk Fırkası ne müdhiş bir fısk-ı fücür menbaı imiş. Her devre göre dönen fırıldaklardan, siyâsî dızdızcılara, siyâsî tavcılara, siyâsî karmanyolacılara, hattâ vatan hâinlerine kadar bütün memleket şerirleri buraya sokulmak imkânı bulmuşlar, düne gelinceye kadar hepsi de pek muhterem siyâsî zevatdan mürekkep bildiğimiz ve memleketin idâre ve ıslâhını kendilerinden beklediğimiz Halk Fırkası karşısında, doğrusu bugün ürküntü hissi ile tereddüde düşdüğümüzü saklayamayacağız. Eğer Halk Fırkası aleyhinde başkaları birtakım şeyler söyleselerdi, bittabi' birdenbire inanmazdık. Hele bu derecesini aklımıza bile getirmezdik. Mutlaka işin içinde bir garaz ve hiyânet eseri vardır, derdik. Fakat şimdi elîm hayretler içinde kalmayalım, nasıl ürkmeyelim ki, bütün bu intibâî hâsıl eden sözler, fırkanın en selâhiyetli erkânının ağzından çıkıyor. Fırkanın resmî celsesinin resmî zabıtlarında yazılı bulunuyor. Vâkıa bütün bu fenalıkları yapanlar, bütün bu fenâ adamlar, bugün lehülhamd Halk Fırkası'ndan dışarı atılmışlardır. Onun için rahatça bir nefes alabilmek kabil olsa da, daha düne gelinceye kadar içinde bu derece fenâ kimseleri taşıyan, onları el üstünde gezdiren, biz âdî millet efrâdına onları nümûne-i imtisâl bir vatan kahramanı diye gösteren fırkanın, tamâmiyle tasfiye edilib edilmediğine ne ile kanaat getirebiliriz? Millete bu kanaat verilmeyince, sâir muhterem a'zâ hakkında kalblerde ufak bir tereddüd eseri kalması, pek beşerî bir şey, pek psikolojik bir zarûret değil midir? Hem memlekete bu kadar büyük fenâlıklar yapanlar, Mütâreke'den sonra bu kadar kanların dökülmesine sebep olanlar, Halk Fırkası'nın göze çarpmayan ve her kalabalıkta olduğu gibi, nasılsa bir kolayını bulub fırkanın içerisine sokulan rast gele ferdlerden olsalardı,

(119) Yakın Târihimiz, 3 Ocak 1963, c. 4, ss. 179-180.

o zaman pek telâş ve endîşe etmezdik.

Halbuki meselâ, Re'fet Paşa'yı bize, Millî Mücâdele'nin en azimperver, en cesur ve fedâkâr reislerinden biri olarak belirtdiler, Millî Hükûmet'e İstanbul'u idhâl için Re'fet Paşa'yı bize gönderdiler. Millî Mücâdele'nin büyük kahramanını nasıl alkışlayacağımızı bilemedik. Yolunda kurbanlar kesdik. Kendisini bir el üstünde taşımadığımız kaldı. Neden, çünkü Anadolu'daki Millî Mücâdele'yi temsil ediyordu, ve bu mücâdelenin en şerefli kahramanlarından biri olduğu, bize te'min ediliyordu.

... Dün yayınlanan Halk Fırkası zabıtları içinde bâzı sözler gördük ki, insafsızlığın bu derecesi karşısında sabır ve tahammülün tükenmemesi kabil değildir."

Cebesoy da, bu acı verici durumu yıllarca sonra şöyle anlatmıştır¹²⁰ :

"Mesele, kısaca şudur : Biz ne kadar dürüst hareket ederek, ibtidâdan beri büyük bir i'timad ve samimiyetle bağlandığımız Atatürk'den hiçbir veçhile ayrılmadıkça, bizim, yeni arkadaşlarını seçmekte kendisini serbest bırakışımızdan istifâde ile iltihak edenlerden bir kısmı maalesef bu hüsn-ü niyetimizi sû-i isti'mâl etdiler, mânâlandırdılar. Ve bizi akıl ve hayâlimizden geçmeyen Pâdişahçılık, Halîfecilik gibi gericiliklerle ma'lûl göstermekdeki gayretleriyle —bir zaman için de olsa— Atatürk'ün hakkımızdaki hislerini dahi başka istikamete çevirdiler."

"... Düşünülürse, târihde bu hâlin misalleri çokdur. Yeniler, dâimâ eskileri yadırgarlar, istemezler."

"... Gazi'nin Millî Mücâdele arkadaşları, elbetde Cumhuriyeti arzu etmişlerdir. Esâsen 23 Nisan 1920'de açılmasını olanca güçleriyle çalışarak te'min etdikleri Büyük Millet Meclisi ile, Cumhuriyetin temelini kimler atmışdı? Gazi ile etrâfındaki bu arkadaşları değil mi? O hâlde, bu arkadaşların Cumhuriyet tarafdarı olub olmadıklarını düşünmek dahi abesdi. Hiç kimse bizzat temelini atdığı şeyin aleyhdârı olamaz. Bunu akıl kabul etmez. Fakat biz, Karabekir, Rauf, Doktor Adnan, Re'fet ve diğer eski arkadaşlar, (Cumhuriyet) dediğimiz bu rejimin, gerçek bir

(120) Yakın Târihimiz, 17 Ocak 1963, c. 4, ss. 231-232.

Cumhuriyet, yâni Demokrasi ve Partiler Cumhuriyeti olması lâzım geldiği kanaatinde idik. Yeniler ise, bizim bu kanaatimize karşı, “hayır” diyorlardı. “Cumhuriyet i’lân edildi. Şimdi yapacağımız inkılâb var. Partiler birden fazla olursa, parti kavgalarıyla inkılâblar kolay yapılamaz. Onun için, Gazi’nin etrâfında temel parti hâlinde toplanıp, bu rejimi devam ettirmek lâzımdır.”

Bunların asıl maksadları, Gazi’nin eski arkadaşlarını tazyik ile gücendirip susdurarak, yanından uzaklaştırmakdı. Biz, işte bu vaziyet karşısında : Mâdem ki kimse mürakabeye, tenkide yol açılmasını istemiyor, hattâ cesâret edemiyor. O hâlde, Gazi’nin eski arkadaşları bu cesâreti göstererek bu vazifeyi yapmalıydılar. Çünkü Meclis’de hiç olmazsa iki partinin bulunuşu, inkılâb hareketlerine aslâ mâni’ olamaz. Nihâyet işte bu maksadla, Meclis içindeki ve dışındaki arkadaşlar bir araya gelerek, ilk muhâlefet partisini kurmuşlardır. Biz Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası’nı kurmakla iktidara gelmek istemiyorduk. Bunu açıkça söyledik. Ne iktidara gelmek, ne de Gazi’yi iş başından uzaklaştırmak istiyorduk. Bizim istediğimiz, iktidara gelenlerin, idâreyi, mürakabesiz bir vaziyette çocuklaştırmamaları idi. Bunun için ve sâde bu maksadla, Meclis içinde, bir mürakabe sistemi kurmamız lâzımdı. Nitekim bütün parti grubumuz otuzdokuz kişiden ibâret iken, bize katılmak isteyen birçok meb’usları kabul etmemişdik. Ve Meclis dışında da her taraftan vuku’ bulan müracaatlara rağmen, yalnız İstanbul’da parti teşkilâtı kurduk. İktidara gelmek maksadı olan bir parti ise, elbetde bütün memleket dâhilinde teşkilât yapardı. Biz yalnız İstanbul’da yapmakla, iktidara gelmek niyetinde olmadığımızı fiille de isbat etmiş olduk. Gözümüz çoğunlukta değil, özde, mürakabe maksadında idi. Biz, bu üç düzüne seçkin arkadaşla, istediğimiz mürakabeyi mükemmelen yapabiliydik. Ve bunu yapmamıza imkân verilmiş olsaydı, gerçek demokrasi hayâtımızın gelişmesi ve olgunlaşması bakımından memleket hesâbına kazancımızın ne olacağının ta’yinini târihe bırakıyorum.”

Rauf Orbay da bu konu ile ilgili hâtıralarında şunları söylüyor¹²¹ :

“2 Mart 1925 fırka toplantısında, Fethî Bey yine müfridlerin târizlerine uğradı. Bunlar, yine Doğu’daki isyanın basdırılması için

(121) Yakın Târihimiz, 24 Ocak 1963, c. 4, ss. 272-273.

Hükûmetin aldığı tedbirleri kâfi görmeyerek bunların şiddetlendirilmesini istemekte ısrar ediyorlardı. Bu şiddetli tedbirler, sâdece memleketde ve bilhassa İstanbul'da bir terör havası estirip, muhâlefet yapan gazeteleri tamâmen susdurmak ve tek muhâlif fırkayı kapatmak maksadına mâtufdu. ”

Parti Grubu'nda Fethî Bey kabinesini 39 reye karşı 50 reyle düşürmeyi başaran İsmet Paşa'nın daha sonraki faâliyetlerini, Rauf Bey şöyle anlatıyor :

“İsmet Paşa işe başlar başlamaz, evvelâ, isyan dolayısıyla Hükûmeti, hudutsuz selâhiyet ve kuvvet sâhibi kılmak lâzım geldiğini ileri sürerek, alelacele hazırlanmış olan (Takrir-i Sükûn Kanunu)'nu Meclise sevketti. Üç maddeden ibâret olan bu kanunun, birinci maddesinde (irtica ve isyana ve memleketin içtimâî nizâmını, huzur ve sükûnunu ve emniyet ve âsâyîşini ihlâlêe bais bütün teşkilât, tahrikât, teşvikat, teşebbüsât ve neşriyatı Hükûmet, Cumhurreisinin tasdiki ile re'sen ve idâreten men'e me'zundur. İşbu ef'al erbâbını Hükûmet, İstiklâl Mahkemesi'ne tevdi edebilir) denmekte idi.”

“... Takrir-i Sükûn Kanunu kabul edildi ve derhâl yürürlüğe girer girmez de, İstiklâl Mahkemeleri kurulmağa, gazetelerle, bâzı mecmualar —hattâ kanunun neşrinden evvelki yazılarından dolayı— kapanmağa ve gazeteciler tevkif edilmeğe başlandı. Ve nihâyet sıra, Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'na geldi. Ve Ankara İstiklâl Mahkemesi riyâsetinin bir emriyle 14 Nisan (1925) sabahı fırkanın İstanbul merkez şûbesiyle, diğer şûbeleri, zâbita kuvvetleri tarafından âni bir baskınla aranıp taranarak, işgal edildi.”

“... Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurduktan sonra, bizleri, dini siyâsete âlet etmekle itham etmişlerdi, bu itham hâlâ devam ediyordu.

Halbuki, Türkiye Cumhuriyeti'nin Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nda, “Devletin dini, İslâm dinidir” kaydı vardı. Biz fırka programımızdaki “edyan ve i'tikadât-ı felsefiyeye hürmetkârız” ifâdesiyle, vicdan hürriyetine riâyetcâr olduğumuzu ilân ile, dinî taassubdan ve bilhassa dini siyâsete âlet etmekten uzak bulunduğumuzu tesbit etmişdik. Ve aynı zamanda, bizi itham edenlerin, bizzat kendileri, kendi sözleri ve kılık kıyafetleri ile öylesine mücesssem bjrer dini

siyâsete âlet etme örneği idiler ki, biz bunları aslâ reddedilmeyecek şekilde ve vesikalarla isbat edebilecek bir vaziyet ve mevkide bulunuyorduk. Lâkin uluorta ithama alışmış olanlar, bu kadarla kalmamışlar, çok geçmeden bizleri bir de, Cumhurreisine sû-ikaste teşebbüs ile itham etmek istemişdiler. Hele bu ithama nasıl cür'et ettiklerini insanın havsalası alamaz.”

“... Kısaca ve târih huzurunda kat'î olarak tekrar edeyim ki, bizim tarafımızdan hiçbir sû-ikast teşebbüsü vâki' olmamıştır. Hattâ, böyle bir şey hiçbir zaman hatır ve hayâlimizden dahi geçmemiştir.”

Gerçek tabloyu çizebilmek ve asıl sebeplerin açıklanmasına ve aydınlanmasına yardımcı olabilmek için, Atatürk'e sû-ikast tertibleyenlerden diye, kimlerin de bu mahkemeye sokulduklarını etraflıca belirtmeyi zarûrî ve faydalı bulduk.

Türkiye'de ilk olarak çok partili rejimi ilân eden bir fikir partisi hüviyeti ile yedi ay faâliyetine imkân verilmiş Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası mensublarının samimî istekleri şöyle özetlenmişti¹²² :

“Teşkiline tevessül ettiğimiz Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'nın gayesi, bir inkılâp geçiren Türk milletinin yeni gireceği normal hayatta, onu huzur, emniyet ve sükûn içinde rahatlandırıp, kuvvetlendirmek, fikrî, iktisâdî sâhada gelişmesine hizmet etmektir. Aynı zamanda ona kanûnî, normal bir yepyeni hayat idâresi açarak, her türlü komitacılık fikrinden ve sarsıntılarından uzak yaşatmak ve kanunun mutlak kefâleti altında onu tabiî ve âsûde bir hayâta kavuşturmakdır.”

Bütün bu samimî istek ve düşüncelere rağmen, “gericilik, Şeyh Said isyânı ile ilişki” gibi isnadlarla İcrâ Vekilleri Hey'eti'nin 3 Haziran 1925 târihli kararı ile kapatılan partinin bütün ileri gelenleri, kısa bir süre sonra İzmir'de düzenlenen İstiklâl Mahkemesi'ne “sû-i-kasdıcı” olarak çıkarılmışlardır.

Ne garibdir ki, 13 Temmuz 1926'da İzmir'de sû-i-kast vesilesiyle asılanlar arasında bulunan altı Türkiye Büyük Millet Meclisi üyesinin hepsi de —Mehmed Ârif (Eskişehir), Şükrü (İzmit), Hâlis Turgud (Sivas), İs-

(122) Yakın Târihimiz, 3 Ocak 1963, c. 4, ss. 211.

mail Canpolat (İstanbul) ve Rüşdü Paşa (Erzurum)— Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası mensubu, kurucu veyâ yöneticisi idiler.

Bu dikkate değer “tesâdüf”; İzmir Sû-i-kasdi'nin ve Terakkîperver Fırka muhâlefetinin tam olarak aydınlanması sonucu, Ârif Bey'le birlikte, daha birçok kimselerin gerçek durumlarının ancak anlaşılabileceğini meydana koymaktadır.

Atatürk'ü çok seven bu yakın sınıf arkadaşının İzmir sû-i-kasdi vak'asına sokularak i'dam edilmesinden sonra aleyhinde yapılan neşriyat, hâdiseden 30 - 45 yıl sonradır. Hiçbir ciddî iddia ve isbat taşımayan bu hissî ve sübjektif yermelere, suçlamalara karşılık; (Yazan : Eskişehir Meb'usu Mehmed Ârif, Miralay, Sâbık Kolordu Kumandanlarından) imzâsı ile Ârif Bey, 1340 (1924)'da, hepsinin sağlığında yayımlanmış **Anadolu İnkılâbı —Mücâdelât-ı Millîye Hâtırâtı— 1335 (1919) - 1339 (1923)** adlı eseri ve gerçekçi hâtırâtını ortaya koymuştur. (Eserin tarafımızdan sâdeleştirilmiş yeni Türkçe baskısı, Hayat Târih Mecmuasının 1972 Mayıs 4 (88) sayısında yayınlanmıştır.)

İsmail Arar makalesinde bu kitaba ilgili olarak şunları söylemektedir¹²³ :

“Bu, Kurtuluş Savaşı'nda görev alan komutanlardan birisi tarafından, içinde yaşadığı olaylar üzerinde yazılmış hemen hemen ilk kitabdır. Fakat bu kitabın sâhibine uğursuzluk getirmiştir. Çünkü, sû-i-kasd sanığı olarak Ankara'da tevkif edilen Ayıcı Ârif'in evinde bulunan ve kendisi için sakladığı bir nüshasında el yazısı ile sayfa kenarlarına yazdığı notlar mahkemede kendisi aleyhinde delil olarak kullanılmıştır.”

Bernard Lewis, Atatürk'ün Nutuk'undan bahsederken, Ârif Bey'in bu eserini, Millî Mücâdele târihimizi “genişletmeyi ve düzeltmeyi mümkün kılan kaynaklardan” biri olarak vasıflandırıyor¹²⁴.

Aynı araştırmacı, eserinde konu ile ilgili şu görüşlerini de belirtmektedir¹²⁵ :

---

(123) İsmail Arar : **Atatürk'le Berâber Samsun'a Çıkanlar**, Cumhuriyet, 19 Mayıs ilâvesi, 19 Mayıs 1969.

(124) Bernard Lewis : **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara 1970, ss. 242 ve 243.

(125) Bernard Lewis : a.g.e., ss. 274-275.

“İzmir ve Ankara’da “İstiklâl Mahkemeleri”, soruşturmalarını çok geçmeden sû-i-kasdın ve sû-i-kasdçıların çok ötesine genişlettiler ve hukuk kurallarına ve usullerine fazla aldırış etmeksizin, gerçekte Mustafa Kemâl’in bütür ileri gelen siyâsî muhaliflerine karşı kovuşturmaya giriştiler. Bâzıları beraat etdi; hepsi de yasaklanan Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası ile ilişkisi olan dört general, Kâzım Karabekir, Re’fet, Ali Fuad ve Câfer Tayyar Paşalar, mahkûm edilemeyecek kadar saygı görüyorlardı; serbest bırakılmaları ordunun ve pek çok sivilin büyük ve “meş’um” sevincine vesile oldu. Diğer mahkûmlar daha az talihliydi. İ’dam edilenler arasında Cavid Bey gibi Genç Türk hareketinden arta kalan ileri gelenler ve hattâ Albay Ârif gibi İstiklâl Harbi sırasında Gazi’nin yakın arkadaşları vardı.”

“Ayıcı” lâkabı ile anılan ¹²⁶ Albay Ârif Bey’in 90 sahifelik küçük, fakat değerli eserinin içindekiler, başlıca iki kısımdır. Birinci kısım ¹²⁷ : Başlangıç. - Mondros Mütârekesi’nden sonra Anadolu - Kıyâm-ı Millî ve İstanbul Hükûmeti, - Millî cebhelerin sûret-i teşekkülü. - Erzurum ve Sivas Kongreleri. - İstanbul hâdisâtı. - Türkiye Büyük Millet Meclisi. - Dâhilî isyan ve ihtilâller. - İlk Yunan taarruzları. - Kuvay-ı Millîye ve Teşkilât-ı muntazama. Kuvay-ı Seyyâre ve genç ordu. - Birinci İnönü Zaferi.

İkinci kısım : Gayret-i millîye ve faâliyet-i askeriye. - Muzafferiyât-ı mütevâliye. - (İkinci İnönü, Sakarya muzafferiyetleri ve Büyük Zafer) Mudanya Mütârekesi ve Lozan Musalâhası.

Mehmed Ârif kitabında şu görüşünü belirtmiştir :

“Vatanın müdafaası ve nâmus-u millînin muhafazası için (hayâtını, âilesini, istikbâlini...) fedâyâ râzı olarak ilk evvelen meydân-ı

---

(126) Ârif Bey’in “Ayıcı” diye anılması, II. Tümen Komutanı bulunduğu sırada, İnegöl dolaylarında Mezit ormanlarında yakalayıp çadırında büyüttüğü üç aylık bir ayı yavrusundan ötürüdür. Karargâh ile birlikte her yere taşınan bu ayının birçok mârifetleri nakledilir. Köylü çocukları ile güreşir, sigara içer, gece karanlıkta uyumaz, kızlara âşık olurmuş. Bir gün de Ali Fuad Paşa’nın otomobiline girip oturmuş. (Bk. Rahmi Apak : Yetmişlik Bir Subay’ın Hâtıraları, Ankara 1957).

(127) Mehmet Ârif : Anadolu İnkılâbı — Mücâhedât-ı Millîye Hâtıratı— (1335 - 1339), İstanbul 1340.

mücâhedeye atılan vatanperverân ile (vaziyetin inkişâfından ve kudret-i millîyenin tecellisinden sonra) dâhil-i dâire-i ictihad olanlar arasında fark-ı azim olduğu aslâ nazar-ı dikkatden dûr tutulmamalıdır.”

Düşünülebilir ki, bu kitabda, Millî Mücadele’ye sonradan katılanların gücüne giden husus ve nokta budur.

Yine Ârif Bey eserinde şu görüşü ileri sürmüştür :

‘... Gerçi Kuvay-ı Millîye mensûbininden bir kısmının —son zamanlara doğru— maksad-ı millîye mugayir bâzı cürüm ve hatâları vâki’ olmuş ise de bu kabil kusur ve kabahatların vukuu, ihtilâl zamanlarında, tabiî ve zarurî görülmelidir.’

‘İzmihlâle doğru sürüklenmekte olan vatanın tahlisi için Anadolu’nun vâsi’ kucağına atılmaktan başka bir çâre olmadığına kani’ bulunanlar olduğu gibi, İngiliz veyâ Amerika mandasını düşünenler de az değildi.’

Kitabının 26. sahifesinde (Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri) başlığı altında Atatürk’ün maiyeti erkânı ile “Dersaadet’den vapurla Samsun’a” hareketini belirten Ârif Bey, Atatürk’ün bir müddet önce “hattâ sivil olarak Anadolu’ya geçmeğe karar vermiş” olduğunu da kaydediyor ve “Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri’yle birlikte Dersaadet’den Anadolu’ya hareket ederek vezâif-i muhtelif deruhde eylemiş bulunan zevâtın esâmisi”ni tam olarak veriyor (Bu kitabın 16. sahifesindeki 18 kişilik listeye bakınız).

Ârif Bey’in eserinde —s. 48 dipnot— verdiği şu değerli hâtıra, bir kadirbilirlik ifâdesidir ki, takdirle buraya aktarıyoruz :

“Pozantı’da mahsur bulunan Fransızların 27 Mayıs 1920’de yapmış oldukları huruç harekâtı akim kalmış, kumandan ve zâbitleri, top ve makinalı tüfenkleriyle 800’ü mütecâviz Fransız esir edilmiştir. Garibdir ki bu Fransız kuvvetini esir eden millî kahramanlarımızın adedi yüzü mütecâviz değildi. Mâmâfih bu mes’elede (Hatice Hatun)’un rolü de çok mühimdir.

Külek Nâhiyesi’nin Panzınçukur Köyü’nden Hasan Ağa’nın refikası olup Emin ve Derviş Ağaların kuvay-ı millîyesinde ifây-ı hizmet-i vataniye eden (Hatice Hatun), Tarsus istikameğinde hu-

ruç yapan Fransızlara yanlış kılavuzluk yaparak Fransızları pek sarp olan (Kar Boğazı)'na tıkmış ve mücâhidîni haberdar etmiştir.”

Talihsiz Ârif Bey'in İstiklâl Mahkemesindeki sorgusu şöyledir ¹²⁸ :

“Eskişehir Meb'usu ve Atatürk'ün en eski arkadaşlarından Ârif Bey, huzura alındı :

Reis sorgulara geçti :

— Ziyâ Hurşid'i nerede ve nasıl tanıdınız. Anlatınız.

— Bir akşam, Ankara'da bizim kulübde oturuyordum. Ali Fuad (Paşa) geldi. Yanında bir genç bulunuyord. Onu : “Eski Lâzistan Meb'usu Ziyâ Hurşid” diye tanıtdı. Başla selâmlaşdık. El bile sıkışmadık. Bundan sonra bir kere daha yine kulübde kendisiyle karşılaşmış ve görüşmüşdüm. Bir akşam kulübde alt katdaki odada oturuyorduk. Şükrü geldi : “Vaktiyle maiyetinizde bulunmuş bir adam var. Sizi görmek istiyor” dedi.

“— Beklesin” dedim.

Bir hayli zaman sonra kulübden ayrıldım. Kapıdan çıkarken karşıma dikildi :

— İstiklâl Harbi'nde sizin maiyetinizde bulundum. Bir ticâret işi için geldim. Param da tükendi. Bana bir me'muriyet bulmak için tavassutda bulunmanızı rica ederim kumandanım” dedi. Ben de : “— Muhâlif meb'usum. Hükûmet nezdinde yapacağım teşebbüs bir fayda vermez...” diye yürüdüm. Otomobile bindim, evime gittim. İşte Lâz İsmail'le de münasebetim bundan ibâretdir. Başka bir şey bilmiyorum.

Reis :

— Yanılıyorsunuz. Lâz İsmail ile temâsınızın bundan ibâret olmadığı, bilâkis onu otomobilinize bindirip evinize götürdüğünüze dâir arkadaşlarınızın ifâdeleri var.

— Kabul etmem. Yalandır... Ben Lâz İsmail'i ne otomobilime bin-

---

(128) Azmi Nihad Erman : *İzmir Sûkaskası ve İstiklâl Mahkemeleri*, İstanbul 1971, ss. 114-116, 160 ve 164.

Bu sorgunun, tam gerçeğe ve mahkemenin tutanaklarına uygun olup olmadığı bilinmiyor. Bu husus ancak, artık târihe mal olan bu hâdiselere âid belgelerin yayımından sonra incelenebilecektir.

dirdim, ne de evime aldım.

Reis :

— Niçin inkâr ediyorsunuz? Şimdi gelir de yüzünüze karşı söylerse, ne diyeceksiniz?

— Söyleyemezler. Çünkü böyle bir şeyin aslı yok.

Reis emir verdi, Lâz İsmail'i getirtti ve :

— Anlat bakalım, şu gördüğün Ârif Bey'in evine nasıl gitdin?

— Beni, kulübden çıkınca otomobiline bindirdi, evine götürdü. Sabaha kadar da alıyordu. O gece, Ârif Bey'in evinde yatdım.

— Ârif Bey, ne dersin bu ifâdeye?

— Aslı yok... Olsa olsa belki para vererek, benim haberim olmadan şoförü kandırıp yanına oturtmuşlardır, evin alt katına da karışmam. Olabilir ki, benden habersiz orada yatırmışlardır.

— Demek ki, bu ifâdeyi de kabul etmiyorsunuz? diyen Mahkeme Reisi, jandarmalara :

— Ârif Bey'in hizmetçisi Ayşe kadınla, şoförü Mehmed'i getirin, dedi.

İkisi de huzura alındılar.

Yedi sekiz yıldan beri Ârif Bey'in hizmetinde buldukları anlaşılana Ayşe kadınla, şoför Mehmed, Kur'ana el basdırılarak yemin etdirildiler.

İkisi de Lâz İsmail'i, Ârif Bey'in yanında görüp tanıdıklarını, kulübden onları otomobiline alıp evine getirdiğini, Lâz İsmail'i o gece bırakmayarak misafir ettiğini, uzun uzun konuşduklarını gördüklerini anlatdılar.

Ârif Bey, bu ifâdeler karşısında :

— Yalandır, diye çıkıştı. Bütün bunları gördükleri tazyik nitecesi söylüyorlar. Kat'iyen yalandır.

Tanıklar, Ârif Bey'in inkâra kalkışması üzerine ağlaşmaya başladılar. Şoför Mehmed :

— Nasıl olur, diyordu. Doğru söyleyeceğimize dâir Kur'an'a el basdık. Biz, gerçeği söyledik...

Ayşe kadın da sözlerinin doğru olduğunu bildirdi.

Reis :

— Yüzleşme yeterlidir, dedikten sonra tanıklara döndü :

— İstedığınız yere gidebilirsiniz, dedi.”

“...Miralay Ârif Bey, içeriye girdiği zaman metânetini muhafaza eder görünmekdeydi. Okunan kararı, sigarasını tütürüp içerek dinliyordu. Sonra bu i'tidâli kayboldu, bağırmaya başladı :

— Ben, Gazi'nin tam yirmi yıllık arkadaşıyım. Şuradan bir kâğıd-kalem verin.. Kendisine bir mektub yazacağım.. Miralay Ârif Bey, kendisine verilen kalemle kâğıda şunları yazıyor :

“Yirmi yıllık arkadaşınızım. Birçok meydan muhârebelerinde size fedâkârâne hizmet etdim. Ölümüne yaklaştığım şu dakikada beni affedeceğinizden eminim.”

Ârif Bey :

“— Bunu kendisine hemen ulaştırınız!..” dedi...

Ona :

— Pekiyi...

Karşılığını verdiler..

Ârif Bey, kendisine dinî telkinlerde bulunmağa başlayan İmam'a da çıkıştı :

— Bana ders verecek sen mi kaldın? Ben, yapacağımı bilirim.. Sen, çekil işine bak..”

“Ârif Bey, seh-pâyaya getirilmek üzere taksiden indirilirken :

— Çıkarın şu kelepçeleri!.. Kaçacak değiliz ya.. Başım çok ağrıyor, nedir bu ezâ, cefâ? diye etrafına çıkışıyor ve metânetini muhafazaya çalışıyor, koluna girmek isteyenleri itiyor. “Bırakın ben kendim giderim.. Size ne oluyor çekilin!” diyordu. Tam seh-pânın altına gelince birdenbire durdu :

— Hani Paşa'dan cevap yok mu? Verir, mutlaka verir.. Beş dakika bekleyelim, diyordu...”

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 3 Kasım 1926 Çarşamba günkü oturumunda okunan üç tezkereden ikincisi şu idi ¹²⁹ :

Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyâset-i Celîlesine

Taklîb-i hükûmet maksadı ile Reiscumhur Hazretlerine sû-

(129) T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 3 Teşrin-i-sâni 1926, c. 27, ss. 18-19.

Grup Komutanı Kur. Alb. Mehmed Ārif Bey, Bozüyük'de I. İnönü Savaşı'nın geçdiği sâhayı tefliş eden Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk) ile.

i-kasd yapmak için uzun müzâkerât ve tertibatdan sonra İzmir'de meş'um emellerini tatbik etmek üzere iken cürm-ü meşhud hâlinde derdest edilen erbâb-ı cerâim ile müctemian hareket ettikleri bil-muhâkeme sâbit olan esâmisi zirde muharrer Büyük Millet Meclisi'ne mensub olan a'zânın mülga Kanûn-u Cezâ'nın 55. maddesi delâletiyle 57. maddesine tevfikan haklarında mahkemece i'dam kararı lâhik olduğu ve karâr-ı mezkûrun Meclis-i-âli'nin 18 Mayıs 1926 târihinde mün'akid 102. ictimâinin birinci celsesinde verdiği salâhiyete tevfikan 13 Temmuz 1926 târihinde infâz edildiği arz olunur efendim.

17 Teşrin-i-evvel (Ekim) 1926

Ankara İstiklâl Mahkemesi Müddeiumûmisi

Necib Ali

Eskişehir	Meb'usu	Mehmed Ârif Bey
İzmit	”	Şükrü Bey
Sivas	”	Hâlis Turgud Bey
İstanbul	”	İsmail Canpolat Bey
Saruhan	”	Âbidin Bey
Erzurum	”	Rüşdü Paşa

Elbet bir gün, bu hâdiselerin gerçek tarafları gün ışığına çıkacaktır. Nitekim, Rauf Orbay'ın 1963'de yayımlanan hâtıraları, İstiklâl Mahkemeleri, hey'et ve kararları hakkında çok dikkate değer hususlar açıklamış bulunuyor. En dikkate değer bölümlerinden biri de şudur. ¹³⁰ :

“... İsmet Paşa bana kemâl-i nezâketle : “Berâber çalışalım” teklifinde bulundu. Teveccühüne teşekkürle berâber : “Maalesef bu arzunuzu yerine getirebilmeme imkân yok Paşam, dedim, İstiklâl Mahkemesi'nin hakkımda verdiği tamâmen keyfî ve adâletsiz karar tashih edilmedikçe hiçbir iş kabul edemem.

İsmet Paşa, kararın esâsen haksız ve adâletsiz olduğu artık herkesçe anlaşılmiş ve nihâyet umûmî afla da işin tasfiye edilmiş olduğunu ileri sürerek bu mes'ele üzerinde durmağa yer kalmadığını söyledi ise de, ben fikrimde ısrar etdim.”

(130) Yakın Târihimiz, 21 Şubat 1963, c. 4, s. 405.

KURMAY BİNBAŞI HÜSREV BEY (GEREDE)

(Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar)'dan : Kurmay Bnb. Hüsrev Gerede.

KURMAY BİNBAŞI HÜSREV BEY (GEREDE)

R. Hüsrev Gerede (Karaağaç - Edirne, 12 Mart 1886 - İstanbul, 22 Mart 1962), babası Hersekli Rıdvanbeyoğlu âilesinden Ferik (Korgeneral) Mehmed Ali Paşa, annesi Mâh-i-nûr Hanım'dır. Dedesi İstolca Voyvodası Vezir Ali Paşa'dır. Cesâretiyle meşhur babası Mehmed Ali Paşa, Rıdvanbeyoğlu Ali Paşa'nın dokuz oğlundan biridir ve Erzurum'da gömülüdür.

Büyükelçilerden Galip Kemâlî Söylemezoğlu'nun kızı Lâmia Hanım'la evlenmiş olan Gerede, yetiştirdiği Faruk ve Dr. Selçuk adlı iki oğlundan birincisi yedek subaylığını yaparken atış tâlimlerinde bir bomba kazasına kurban gidince, bu büyük fâciadan artık çalışamayacak şekilde sarsılmışdır. 22 Mart 1962 günü vefat eden Gerede, Edirnekapı Şehidliği'ne gömülmüştür. İstanbul Belediyesi, Gerede'nin hâtırasına hürmet olarak, Teşvikiye'de oturduğu ceddeye "Hüsrev Gerede Caddesi" adını koymuştur. Gerede soyadı kendisine, İstiklâl Savaşı sırasındaki Bolu İsyanı'nda Gerede'de gördüğü hizmet sebebiyle bizzat Atatürk tarafından verilmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki 414 sicil numaralı hâl tercesesi kâğıdında, kendisi tarafından verilen bilgi şudur :

1908'de Harp Akademisi'nden kurmay yüzbaşı rütbesiyle me'zun olan Gerede, 1912 yılında Balkan Savaşı'nda VII. Tümen Kurmay Başkanlığı, 1913'de Trakaya Tahdîd-i Hudud üyeliği, Atina Askerî Ateşeliği, 1914 Harbinden önce, Erkân-ı - Harbiye'de vazife, 1914 - 1917'de Şark Cebhesi Kafkas Ordusu Harekât Şûbe Müdürlüğü, 1915'de Binbaşılığa terfi', Trabzon'da toplanan Kafkas Sulh Komisyonu üyeliği ve Kâzım Karabekir Kolordusu Kurmay Başkanlığı görevlerini yapmıştır. Mütâreke'den az önce, İstanbul Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye ve Umum Süvâri Müfettişliği'ne tâyin edilmiştir.

19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemâl Paşa ile Samsun'a çıkan onsekiz subaydan biri olarak Müfettişlik Erkân-ı Harbiyesinde İstihbârât ve Si-

yâsiyât Şûbesi Müdürlüğü vazifesini gören Kurmay Binbaşı Hüsrev Bey, Atatürk'ün yanında Havza, Amasya, Erzurum, Sivas ve Ankara'daki bütün Millî Mücâdele faâliyetlerinde, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nin ve Hey'et-i Temsiliye'nin çalışmalarında yararlı hizmetler görmüş Millî Mücâdele mücâhidlerimizdendir. Hüsrev Gerede'nin 7 Haziran 1335 (1919) târihli, Havza'dan Erzurum'a, Kâzım Karabekir Paşa'ya yazdığı mektup son derece değerli, târihî bir belgedir. İ'tilâf Devletleri'nin silâhla dağdıkları son Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı'nda Trabzon Meb'usu sıfatiyle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni temsil etmiş bulunan Gerede, burada Mîsâk-ı Millî'nin görüşülmesinde yardımcı olmuş, daha sonra 23 Nisan 1920'de Ankara'da kurulan B. Millet Meclisi'nin teşriî, icrâî ve askerî mesâisine, yine Trabzon Milletvekili sıfatiyle fedakârca hizmetleriyle katılmışdır. Millî Mücâdele yılları içinde Bolu ve çevresi Umûmî Müfettişlik ve Kumandanlığı, Ankara Mevki Kumandanlığı görevlerinde de bulunan Gerede, 1924 yılından, emekli olduğu 1949 Temmuzuna kadar millet ve memleketine hizmeti kısa sürelerle Urfa ve Sivas Milletvekili olarak Parlâmentoda ve daha çok diplomasi alanında devam ettirmişdir. 1928 Mart'ında kırmızı-yeşil kurdelâlı İstiklâl Madalyası alan Gerede, sırasıyla Budapeşte (7 Mayıs 1924 - 29 Ekim 1926), Sofya (30 Ekim 1926 - 9 Ağustos 1930), Tahran (1 Eylül 1930 - 1 Temmuz 1934), Tokyo (22 Aralık 1936 - 19 Haziran 1939), Berlin (5 Eylül 1939 - 27 Temmuz 1942) ve Rio de Janeiro (5 Şubat 1947 - 19 Temmuz 1949) büyük elçiliklerinde değerli hizmetlerde bulunmuşdur. 1934 Haziranında İran Şâhı Rıza Pehlevî'nin Atatürk'le şahsen tanışdıkları Türkiye'yi ziyâretinin, Atatürk'ün telkiniyle hazırlanmasında ve Türk - İran dostluğunun geliştirilmesinde Gerede'nin mühim rolü olmuşdur. Sefîr-i-kebir Tuğamiral Osman kumandasında Japonya'ya resmî ziyaretde bulunmuş Türk Askerî Hey'eti'ni taşıyan "Ertuğrul" Firkateyni'nin 16 Eylül 1889'da Kumanona Denizi'nde, Oşima açıklarında (210) (220) Fırtınaları'na yakalanıp batması ve 450 Tükk subay ve erinin şehâdetleri hâtırasına Japonlar tarafından yapılmış olan dostluk anıtını Gerede, o sırada Kur.Bn. rütbesiyle Ataşemeliter bulunan Rüşdü Erdelhün'ün de çabası ile şehidlerimiz ve Türklüğün şânına yakışır bir hâle getirmiş ve Türk - Japon dostluk ve ilişkilerinin çok üstün bir seviyeye ulaşmasını sağlamışdır.

II. Dünya Savaşı'nın ilk devresinde Berlin sefirimiz bulunan Gerede, o zamanlar ortalığa dehşet saçan ve kimseyi dinlemeyen Adolf Hitler'e kendisini sevdirmiş ve saydırmış, üstün şahsiyeti ile Hitler'in

Hüseyin (Gerede) Erzurum'da (25 Mart 131 —1915—).

Türkiye'ye karşı bilfiil savaşmasını önlemekte müessir olmuştur.

2. Dünyâ Harbi'ndeki Türk - Alman ilişkilerine âid belgelerin arasında, Hüsrev Gerede ile ilgili şu gizli belge de bulunmaktadır¹³¹ :

Weiszaeker'den Ribbentrop'a

Berlin, 5 Ağustos 1941

Sayı : 494

Gizli

Kopya

Türkiye Büyükelçisi bugün bana yeni elçilik müsteşarını tanıtdı ve konuşmayı hemen, Sovyet bölgesinde yaşayan, Türk - Moğol asıllı sınır kabileleri üzerine çevirdi. Bu Türk - Moğol kabilelerinin yapacakları Sovyetlere karşı propagandaya dikkati çekti. Sonra açıkça, Çerkeslerin tek bir tampon devletde toplanabileceklerini ifâdeyle, Hazer Denizinin doğusunda bağımsız bir Türk - Moğol devleti kurulabileceğine îmâda bulundu.

Hüsrev Gerede bunları sırasına getirip resmî olmayan tarzda söyledi. Fakat bu sözlerin tesâdüfen ortaya atılmış olduğunu düşünmemek gerekir. Çünkü onlar, Ali Fuad (General Erden)'ın Sayın von Papen'le olan görüşmesinde kullandığı ifâdelere aynen uymaktadır. (Ankara'nın 14 Mayıs târihli ve 2335 sayılı yazısına bakınız.) Nitekim, Gerede, Bakû'yu bütün hakının Türk - Moğol dilini konuştuğu bir şehir olarak târif ederek esas probleme girmekten geri durmamıştır.

Sayın Dışişleri Bakanı'na

Weiszaeker

Bir nüshası da Tarabya'daki Alman Büyükelçiliğine gönderilmiştir.

Hüsrev Gerede'nin Berlin Büyükelçiliği sırasında, Talât Paşa'nın kemiklerini yurd topraklarına nakletmekte gördüğü hizmeti ve Hitler'le von Papen'in bu konuda söylediklerini Cemal Kutay şöyle anlatıyor¹³² :

“1940 başlarındayız... İkinci Dünyâ Harbi, insanlığı nereye gitdiği belli olmayan kanlı safhalar içinde dertlendirmektedir. Atatürk'-

(131) Gizli Belgeler, İstanbul 1968, ss. 41-42.

(132) Cemal Kutay : Tarih Sohbetleri 4, İstanbul, 1967, ss. 127-130.

ün hayâtında teşebbüs edilen Talât Paşa'nın cenâzesinin yurda getirilerek, kuruluşunda rahmetlinin emeği olan Şişli'deki Hürriyet-i Ebediye Şehidliği'ne tevdi' edilmesi hazırlıkları ilerliyor. Berlin'de, Türkiye Cumhuriyeti'ni rahmetli Hüsrev Gerede, Ankara'da Almanya'yı, Birinci Dünyâ Harbi'nde Osmanlı Ordusu'nda Binbaşı rütbesiyle hizmet etmiş olan Franz von Papen temsil etmektedir. Hitler'in bir kabul resminde Hüsrev Gerede ve o günlerde me'zun olarak memleketinde bulunan von Papen buluşmuşlardır. Mevzu', Talât Paşa'nın cenâzesinin vatanına götürülmesine intikal edince, Hitler, şahsına karşı derin bir sempati duyduğu Türk Büyükelçisine şunları söylüyor :

“— Hâdiseyi öğrendiğim zaman alâkadar oldum. Alman milleti ve Alman devleti ile bu kadar yakın münâsebetler kurmuş ve berâberce harbe girmiş müttefik Osmanlı İmparatorluğu'nun şansölyesinin, misâfiri olduğu topraklarda öldürülmesi ve katilin beraat etdirilmesi hâdisesinin arkasında, Almanya'yı küçüklükler ve şerefsizlikler içinde zedeleme yolundaki görünmez kuvvetlerin te'sirini müşâhede etdim. Size kat'iyetle söyleyebilirim ki, Talât Paşa'yı öldürenler, komünistlerin anarşist unsurlarıdır ve bunlar o senelerde, sâdece Talât Paşa'yı değil, diğer milletlerin tanınmış vatanperverlerini, birçok Alman milliyetçisini de yok etmişlerdir. Bolşevikliğin dünyâya yaygın olduğu o senelerde, Moskova haydutları, milletlerin şahsî hislerinden istifâde ederek, ifnâ etmek istedikleri kimseleri mâzînin hâdiselerini mahâretle kullanmak sûretiyle bu milletlere mensub cânilere öldürtmüşlerdir. O senelerde Almanya, komünizm tehlikesinin eşiğinde bulunuyordu ve hâdisenin cereyan ettiği zaman iktidarda olan komünist papaz Erzberger, sosyalizm maskesi altında Almanya'yı bolşeviklerin kucağına teslim yolundaydı. Alman Devleti, yakın mâzînin acılarını tamâmen tasfiye etmek kararındadır ve Talât Paşa'nın cenâzesini, şahsiyetine lâıyk şekilde vatanına uğurlamakla şeref duyacaktır.” Kızıl papaz Erzberger'in, iki milliyetçi Alman zâbiti tarafından öldürülmesi plânını tatbik etdiren ve o târihte, Mareşal Schleier Hükûmeti'nin Başvekil Muâvini olan vop Papen, şahsen yakından tanıdığı Talât Paşa'nın öldürülmesi hâdisesi üzerinde rahmetli Hüsrev Gerede'ye tamamlayıcı bilgiler vermişti : Hâdisi, İttihad ve Terakkî rûhunu, Türk milliyetçiliğinin temsilcisi sayan düşmanlar

Trabzon Meb'usu Hüsrev Bey
—Büyük Millet Meclisi albümünden—

tarafından müşterek bir tertibin ifâdesi idi : Cemâl Paşa, Enver Paşa, Bahaddin Şâkir, Cemâl Azmi bu müşterek düşmanların çeşidli yollardaki tatbikatı sonunda hayâta vedâ etmişler, Malta Adası'nın siyâsî mahkûmlar için toplantı yeri olması bu plânın îcâbı olarak gerçekleşmiş; Mustafa Kemâl'i Mustafa Sagir'e öldürtmek isteyen Intelligence Service aynı yolda yürümüştü.

Bu tedhişden beklenen asıl gaye, Türkiye'de, millî uyanış ve toparlanışı başarabilecek şahsiyet bırakmamakdı. 1908 - 1923 dünyâ yüzünde müstakil bir Türk devleti bırakmamak gayesi etrâfında çevrelenen ebedî düşmanlığın ve dinmek bilmez kinin binbir tatbikatı ile doluydu. Talât Paşa'nın, hasreti içinde can verdiği, canından çok sevdiği söz götürmez târih gerçeği olan vatan topraklarına dönüş için yirmibir sene beklemesi gerekdi... Cenâze, Almanya ile Türkiye arasında karayolu, tamâmen Alman kontrol ve hâkimiyeti altına girinceye kadar bekledi. 19 Şubat 1942'de husûsî bir katarla yola çıkan naaşın üzerinde, bizzat Hitler'in, Alman Hükûmeti'nin, Goltz, Bronsart, Liman von Sanders Paşalar âilelerinin, Türk - Alman Dostluk Cemiyeti'nin, Alman Eski Muhâribler Birliği'nin, Almanya saflarında kızılılara karşı çarpışan Ana-Vatan Lejyonları'nın şükran çelenkleri vardı. Cenâze, 25 Şubat 1942 sabahı Sirkeci istasyonuna erişti.

Şimdi Hürriyet-i Ebediye'deki şehidlikde, kendi çapında bir vatanperverin, Osmanlı Türkleri'nin Hürriyet Babası, Midhat Paşa'nın sağında yatıyor."

Gerede, harb ortasında Berlin'den geri çağrılınca Hitler, ona tâ Büyük Frederik zamanından kalma büyük ve değerli bir çay takımı hediye etmiş ve Gerede'yi kendi husûsî vagonu ile sınıra kadar göndermişti ki bu, hiç kimseye bahşedilmemiş bir iltifatdı.

Hüsrev Gerede'nin Hitler rejimi döneminde yaptığı Berlin Sefirliği sırasındaki başarılı ilişkileri ve Turancı faâliyetleri üzerinde Edward Weisband, ayrıntılı ve çok ilginç bilgiler vermektedir¹³³.

Atatürk başlıklı bir yazısı Türk Tarih Kurumu Belleten (XX, sayı 80, Ekim 1956, s. 565-570)'inde yayımlanmış bulunan Gerede'nin, Ja-

---

(133) Edward Weisband : Turkish Foreign Policy, 1943 - 1945, Newyork, Princeton University Press, 1973, ss. 253-254 v.b.

ponya ve Almanya hakkında önemli birer kitap yazdığı biliniyorsa¹³⁴ da, bunlar henüz basılmamıştır. Gerede'nin yayımlanmış üç değerli eseri şunlardır : **Türk - Nippon Dostluğunun Sonsuz Hâtırası Ertuğrul** (Türkçe ve Japonca, Tokyo, Haziran 1937); **Siyâsî Hâtıralarım I. İran** (Ağustos 1930 - Haziran 1934) (İstanbul 1952); **Mübârek Ertuğrul Şehidlerimiz ve Muhteşem Anıtları** (Deniz Komutanlığı Dergisi ilâvesi) (İstanbul 1956).

Gerede, (20. Asır) dergisinde —Sayı : 66, 12 Kasım 1953— yayımlanmış Atatürk ve Millî Mücâdele hâtıraları ile ilgili bir yazıda, şunları nakletmektedir :

“Birinci Dünyâ Harbi sonunda, yâni Mütâreke esnâsında Kafkas Cebhesi'nde Kâzım Karabekir'in Erkân-ı Harbiye Reisi iken, te-dâvi için me'zunen İstanbul'a gelmişdim. Bir gün, Mustafa Kemâl Paşa'nın beni görmek istediğini söylediler. Üçüncü Ordu Müfettişliği ile Şarka gideceğini duymuşdum. Fakat o âna kadar kendisini tanıımıyordum. Mütâreke günlerinin İstanbul'unda, sivil gezmekten başka çâre yokdu. Fakat Mustafa Kemâl Paşa'nın dâvetine icâbet ederken üniformamı giydim. Şişli'deki —şimdi Atatürk Müzesi olan— evine gitdim.

O da beni ilk def'a görüyordu. Buna rağmen mûnis bakışları karşısında hiç yabancılık hissetmedim, emirlerini sordum. Müfettişliğe tâyin edilmiş olduğunu söyleyerek :

— Sizi erkân-ı harbiyeme almak isterim... dedi.

Derhâl muvafakat ederek, düşman işgali altındaki İstanbul'da, ancak kendilerini ziyâret için üniformamı giydiğimi söyledim.

— Şimdi, neyle meşgulsün? diye sordu. Cevab verdim :

— Millî sâhada, vatandaşlarımızı ikaz etmek üzere arkadaşlarımla çalışıyorum. Aynı zamanda (Memleket) gazetesine nâm-ı müstearla yine vatanî ve millî mevzularda yazılar yazıyorum...

Dedi ki :

— Düşman süngüsü altında millî birlik olamaz. Ancak hür vatan topraklarında hamiyetli, fedâkâr arkadaşlar elele vererek memleketin istiklâli ve milletin hürriyeti için çalışabilirler. Ben de zâten onun için gidiyorum.

(134) General Pertev Demirhan'ın Gerede'nin vefâtı üzerine yazdığı makalede de bu eserler anılmaktadır.

**Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi
Hüsrev Cerede**

O anda İstanbul'a çöken kâbusdan sıyrılmış gibi, rûhumun bir ümid ışığıyla birdenbire aydınlanmış olduğunu hissettim.

— Yarından i'tibâren emrinizdeyim Paşam!.. dedim ve târif edilmez bir heyecanla evime giderek çantamı hazırlamağa başladım."

1943 Eylûl'ünde, Hüsrev Gerede tarafından, Türk İnkılâp Târihi Enstitüsü'ne verilmiş 13.1.37 (1921) târihli "Bolu İsyânı ve Harekâtı" hakkındaki notlarında ise şu bilgiler vardır :

"30 Nisan 1919'da 9 uncu Ordu Müfettişi tâyin olunan Mustafa Kemâl Paşa ile İstanbul'da bugünkü Halaskârgazi Caddesinde o zaman kira ile oturduğu ufak evdeki mülâkatımı müteâkib 16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan hareketle Kurtuluş Savaşının ve İnkılâbımızın başlangıcı olan 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak basan Büyük Kumandan'ın karargâhında Matbuat ve Propaganda ve Siyâsî İşler Bürosu Şefliği vazifesi ile bu mübârek ayağın izi üzerinde yürüyerek sırasıyla Havza'da (İzmir Şehidlerimizin rûhuna) (30 Mayıs 1919) ve Amasya'daki (20 Haziran 1919) mevlûd ve mitingler, Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti teşekkülü, Erzurum Millî Kongresi (23 Temmuz 1919), Erzurum Millî Kongresi Hey'et-i Temsîliyesi'ni içine alan Sivas Millî Umûmî Kongresi (4 Eylûl 1919), Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin teşekkülü, Umum Hey'et-i Temsîliye ile Sivas'dan Ankara'ya (27 Aralık 1919) gelerek dünyânın üç ülkesinde, üç kıt'asında zafer takları kuran şanlı, kuvvetli, necib ırkımızın medeniyete hizmetini, Asya kadar eski târihinden çıkararak, güzel dilimizi yabancılıktan sıyıran, yazımızı güçlükten kurtaran, bugünkü varlığımızı kendisine borçlu olduğumuz bu büyük dâhînin yanında çalışmak târihî tâli'ine mazhar olmuş ve 14 Ocak 1920'de milletin tazyiki ile açdırılan; fakat düşman süngüleri altında toplanmak mecbûriyetinde kalan son İstanbul Osmanlı Meclis-i Meb'usânı'na Anadolu'dan Trabzon Meb'usu olarak Hey'et-i Temsîliye'nin tevdi eylediği Sivas Kongresi'nin tesbit eylemiş olduğu Mîsâk-ı Millî'yi hâmilen gönderilmiş, esâsen 13 Kasım 1918'den beri düşman donanmalarının topları altındaki İstanbul'un İ'tilâf Devletleri tarafından tamâmen askerî işgal altına alınarak nihâyet medenî târihin lânetle yâdedeceği elim siyâsî bir fâcia teşkil eden Osmanlı Meclis-i Meb'usânı'nın İngilizler tarafından askerle basılarak dağıtılması ve ele

geçirdikleri vatanperver arkadaşlarımızı tevkif ve Malta'ya sürmeleri (16 Mart 1920) üzerine, Anadolu'ya geçmeğe muvaffak olarak, 19 Mart 1920'de toplanmağa dâvet olunan Birinci Büyük Millet Meclisi'ne aynı sıfatla iltihak etmişdim. Meclisin açılma günü (23 Nisan 1920) Bolu ve havâlisi müfettiş ve kumandanı olarak gönderildiğim Gerede'de arkadaşlarım Bolu Meb'usları Dr. Fuad Umay ve İlyaszâde Şükrü ve Rize Meb'usu Genç Osman Beylerle âsîlerin pususuna düşerek bir müddet Gerede ve Düzce'de zindanda ve hâpishânede kalmış, nihâyet kurtularak Ankara'ya avdetle meb'uslukla berâber Ankara Kumandanlığı vazifesini yapmışdım."

Hüsrev Gerede bilgili, çok nâzik ve terbiyeli, vatansever, kanaatları için medenî cesâret sahibi, temiz ve doğru bir insandı. Aynı zamanda kudretli bir kalem sâhibi bulunan Hüsrev Gerede, Atatürk'ün, Millî Mücâdelenin yayın organı olarak kurduğu Hâkimiyet-i Millîye gazetesinin de ilk günlerinden itibaren yazarları arasında idi. Bu gazetede ilk iki makalesi (İstanbul Felâketi) hakkında yazılmıştı¹³⁵.

(Anadolu'ya) başlıklı diğer yazısında, sonradan 150'lik olacak Refik Hâlid (Karay)'e dersini veriyor; bir başka makalesinde de (İstiklâl Harbi ve Ordumuz)'u anlatıyordu¹³⁶.

Bir yazısında intihab yerine "seçki" kelimesini kullanarak dilin sâdeleşmesi cereyânına da ilgi gösteren Gerede, siyâsî düşüncelerini ifâde ederken de samimî ve cesurdu. (Meslekî temsil ne için ekseriyetle redde uğradı) başlıklı yazısında aynan şöyle diyor¹³⁷ :

"... Şunu da sırası gelmişken söyleyeyim ki : Mübârek milletimizin hâkimiyetinin ilk timsâli olan Büyük Millet Meclisi, hiçbir vakit liderlerinin bir işâreti ile ellerini havaya kaldıran, i'lân-ı harbleri, emr-i vâkî'leri alkışlayan geçmiş meclis-i meb'sanlara kıyas edilemez."

---

(135) Trabzon Meb'usu Hüsrev : İstanbul Felâketi I ve 2, Hâkimiyet-i Millîye, 10 ve 17 Nisan 1336 (1920), Nu. 20 ve 22, ss. 2-3 ve 1-2.

(136) Hâkimiyet-i Millîye, 23 Kasım 1920 ve 22 Ocak 1921, Nu. 79 ve 100.

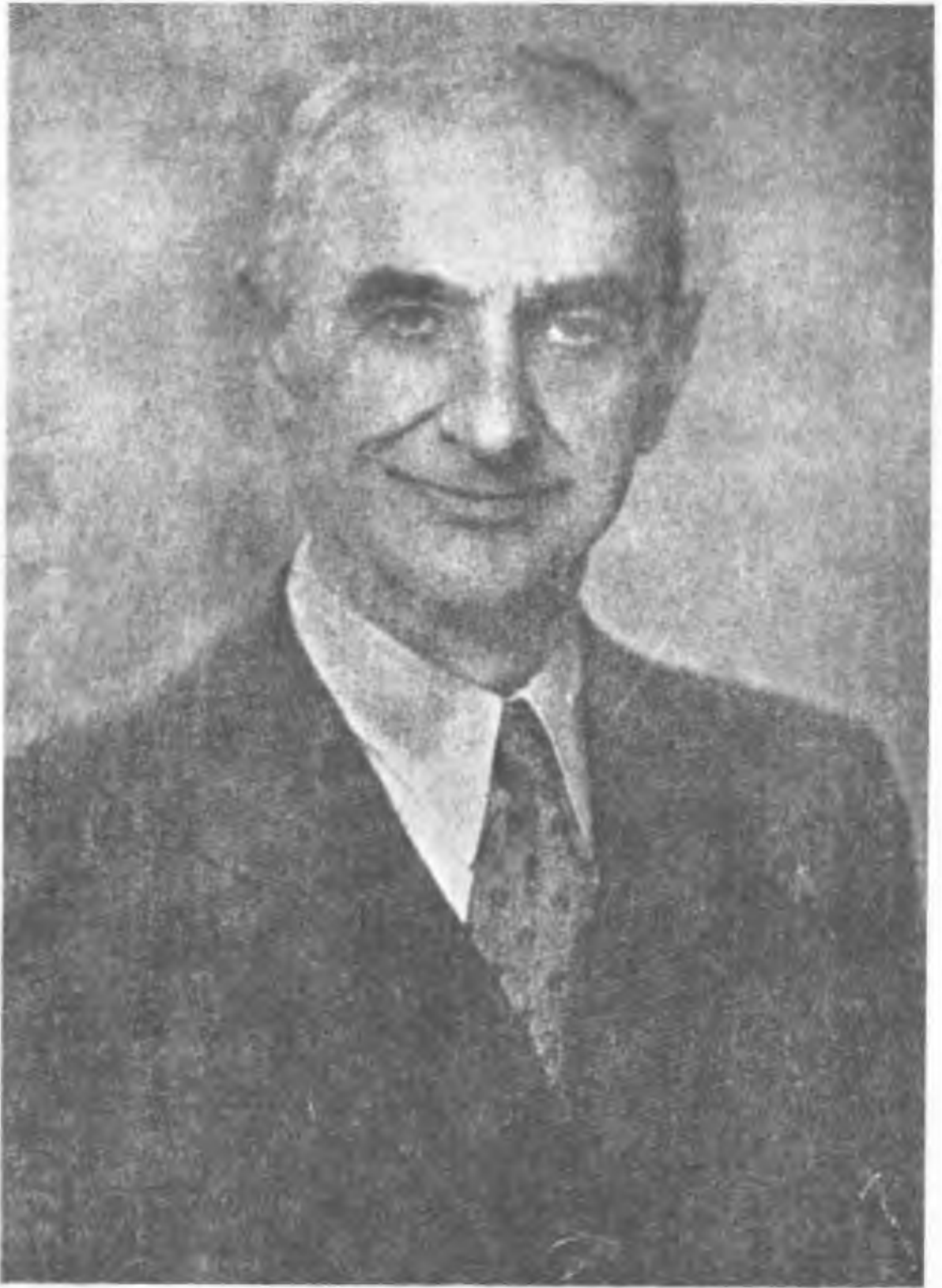
(137) Hâkimiyet-i Millîye, 15 Aralık 1920, ss. 86, s. 2.

Hüsrev Cerede Sivas Kongresi'nde (Atatürk'ün arkasındaki üniformalı zat).

TOPÇU BİNBAŞI KEMÂL BEY (DOĞAN)

Topçu Bnh. Kemâl (Korg. Kemâl Doğan)
(Üsküb 1879 - İstanbul 20 Kasım 1951)

TOPÇU BİNBAŞI KEMÂL BEY (DOĞAN)

Topçu Bnb. Kemâl (Korg. Kemâl Doğan) (Üsküb 1879 - İstanbul 20 Kasım 1951) : Dokuzuncu Ordu Kıtaâtı Müfettişliği Topçu Kumandanı olarak (Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar)'dan biri bulunan Topçu Bnb. Kemâl Bey'in T.B.M.M. Zât İşleri Müdürlüğü'ndeki 1134 sayılı sicil dosyasına konulmuş kendi elyazması hâl tercemesinde şu bilgiler vardır :

“Doğum yeri ve yılı : Üsküb, 1295 Rûmî (1879 M.); Babası : İbrâhim Bey; Annesi : Penbe Hanım. Medenî hâli : Evli, iki kız çocuğu. “313 (1897)'de Topçu Harbiyesi'ne girdim. 316 (1900)'da üsteğmen olarak çıktım. Edirne'ye gitdim. Balkan Harbi'nde, Büyük Harb'de, İstiklâl Harbi'nde bulundum. Muharebelerden sonra Topçu Atış Okulu, daha sonra da Topçu ve Nakliye Okulu müdürlüklerinde bulundum. 1932'de Erzurum Müstahkem Mevki Komutanlığı'na; 1935'de Kırklareli'nde teşkil edilen 46. Tümen Komutanlığı'na; 1937'de Çanakkale Müstahkem Mevkii Komutanlığı'na; 1938'de İkinci Kolordu Komutanlığı'na ve 1940'da Üçüncü Kolordu Komutanlığı'na tâyin edildim. 1941'de müracaatım üzerine tekaüdlüğüm icrâ edildi.”

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin altıncı döneminde Ağrı; yedinci ve sekizinci dönemlerinde de Kırklareli milletvekili olarak teşriî hayata katılan Emekli Korgeneral Kemâl Doğan, 20 Kasım 1951 Salı günü İstanbul'da Hakkın rahmetine kavuşmuş; 21 Kasım 1951 Çarşamba günü cenâzesi askerî törenle Bayezid Câmii'ne getirilerek öğle namazından sonra cenâze namazı kılınmış ve Merkezefendi'deki âile kabristanına tevdi edilmiştir¹³⁸.

(138) Cumhuriyet, 21 Kasım 1951, sayı 9807, s. 4 ve Ulus, 21 Kasım 1951, Nu. 10923, s. 1.

DOKTOR BİNBAŞI REFİK BEY (SAYDAM)

Dr. Refik Saydam
(İstanbul 8 Eylül 1881 - İstanbul 8 Temmuz 1942)
—Türkiye Büyük Millet Meclisi albümünden—

DOKTOR BİNBAŞI REFİK BEY (SAYDAM)

“Devlet teşkilâtı A'dan Z'ye kadar bozuktur,
düzeltmek ister!”

Başvekil Refik Saydam

Atatürk'le Samsun'a çıkan 18 subaydan biri bulunan Tabib Binbaşî İbrâhim Refik (Saydam) Bey, daha sonraki yıllarda Atatürk'ün bu kadrodan Millet Meclisi'ne meb'us seçtiği 10 kişi arasındadır. Samsun'a çıkanlardan Meclis'e girenlerin diğer dokuzu ise şunlardır : Re'fet (Bele), İbrâhim Talî (Öngören), Mehmed Ârif (Ayıcı), Hüsrev (Gerede), Kemâl (Doğan), Cevad Abbas (Gürer), Ali Şevket (Öndersev), Mustafa Vasfi (Süsoy) ve Muzaffer (Kılıç).

Sağlık Bakanlığı ve Başbakanlık vazifeleriyle Dr. Refik Saydam, bu Millî Mücâdele arkadaşlarından devlet hizmetlerinde en yüksek mevkî ve mertebeye ulaşmış olandır.

Dr. Refik Saydam'ın biyografisi kaleme alınırken Başbakanlık, Millî Savunma ve Sağlık Bakanlıkları arşivlerindeki resmî kayıtlar, Türk basınında yer almış çeşidli kitap ve yazılar ve bilhassa Türkiye Büyük Millet Meclisi (45 Numaralı Sicil Dosyası)'nde mevcut bizzat kendisi tarafından yazılmış hâl tercemesi esas tutulmuştur.

İbrâhim Refik, İstanbul'da, Fâtih'de Hacı Hasan Mahallesi'nde Çırçır Caddesi'nde, eski 11, yeni 22 numaralı evde 8 Eylûl 1881 târihinde dünyaya gelmiştir. Babası Hacı Ahmed Efendi, Annesi Fatma Zehra Hanım'dır. Hacı Ahmed Efendi, Çankırı ilinin Çerkeş ilçesine bağlı Karacaviran Dolap Köyü'nden Uzunömerlioğlu Abdurrahman Ağa'nın oğludur ve İstanbul'da Balkapanı'nda 21 numaralı dükkânda yağ ticareti ile meşgul olmuştur. Refik Saydam'ın annesi ise, Hayriye tüccarlarından Divrikli Osman Efendi ile yine Hayriye tüccarlarından Kemalî Hacı İbrâhim Efendi'nin küçük kızı Fatma Nefîse Hanım'ın büyük kızlarıdır.

İbrâhim Refik, tahsiline mahalle mektebinde başlamış; 1308 (1892) yılında Fâtih Askerî Rüşdiyesi'ne girmiş; 1312 (1896)'de Çengelköyü'

ndeki Askerî Tıbbiye İ'dâdîsi'ne geçmiş ve 22 Ekim 1321 (1906)'de Tabib Yüzbaşı rütbesiyle Askerî Tıbbiye'den me'zun olmuştur. Diploma numarası 1225'dir.

Aynı yıl Gülhâne Seririyâtı'nda staja başlayan Dr. Refik, 22 Temmuz 1323 (1907)'de kur'a ile Üçüncü Ordu'ya tâyin edilmişse de, 7 Ağustos 1323 (1907) târihinde, daha bir yıl müddetle histoloji ve ambriyoloji bölümünde çalışmak üzere Gülhâne'de bırakılmışdır. Bu sırada Yemen'e me'mur edilmişse de gitmemiştir. 15 Nisan 1324 (1908)'de 3. Ordu Merkez Hastahânesi'ne, 29 Haziran 1324 (1908)'de 3. Ordu 16. Redif Alayı 3. Tabur'una geçici olarak tâyin ve 2 Ağustos 1324 (1908)'de asıl me'muriyetine iâde edilmiş olup, bütün bu me'muriyetler kayıdda kalmıştır. 23 Mayıs 1325 (1909)'de Maltepe Hastahânesi'ne, 6 Nisan 1326 (1910)'da Levâzımât-ı Umûmiye Dâiresi Fes Fabrikası'na tâyin edilerek burada vazifeye başlamıştır. Bu sırada yarısı Almanya'ya ve yarısı Fransa'ya gönderilmek üzere askerî doktorlar için açılan müsabaka imtihanına girmiş ve Fransa'ya gidecekler arasında müsabakayı kazanmışsa da, Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa'nın emri üzerine hepsinin Almanya'ya gönderilmesi kararlaştırılmış; böylece Dr. Refik de 4 Ağustos 1326 (1910)'da diğer onbir doktor, üç eczacı ve kimyager, üç veteriner subayla birlikte Almanya'ya gitmiştir. Almanya'da önce Berlin Askerî Tıp Akademisi'nde kurs görmüş, sonra Brandenburg'da Altıncı Zırhlı Süvari Alayı'nda staj yapmış ve Süvari Alayı ile iki sonbahar kolordu manevrasına; Danzig'de askerî sahrâ sıhhiye te'sisleri formasyonlarına, Spandau'da sahrâ nakliye kurslarına Alman ordusu sıhhiye subayı gibi katılmış; sonra Berlin'e dönerek Scharite'de yüksek tekâmül eğitiminde bulunmuştur.

Balkan Harbi çıkınca, 26 Eylül 1328 (1912)'de İstanbul'a dönen Dr. Refik Bey, 29 Eylül'de Antalya Redif Fırkası İkinci Seyyar Hastahânesi'ne tâyin olunmuş ve XVIII. Kolordu Karargâhı ile cebhaye hareketle muhtelif askerî hekimliklerde bulunmuştur. Çatalca'ya geri çekilişden sonra; Kolera mücadelesinde, Hadımköy İstasyon Sevkiyat Tabibliği'nde, Zâbitan Muayene Komisyonu'nda, Çatalca Ordusu Sıhhiye Müfettişliği'ne bağlı Muayene Komisyonu'nda ve 30 Eylül 1329 (1913)'da ileri hareketde Ordu Seyyar Hasta Nakliye Müfrezesi Baştabibliği'nde vazifelendirilmiş, Edirne'de Ordu Kumandanlığı emrinde kolera mücadelesinde değerli hizmetler görmüştür. 9 Kasım 1329 (1913)'da terhis,

13 Kasım 1329 (1913)'da İstanbul'da Askerî Kimyâhâne'de kurulan Ordu İlaşe Nizamnâmesini Tedkik Komisyonu'na üye tâyin olunmuştur. 6 Ocak 1329 (1914)'da Harbiye Nezâreti Sıhhiye Reis Muavinliği'ne, 20 Temmuz 1330 (1914)'da umûmî seferberliğin ilânı üzerine, Sahrâ Müfettiş-i-umûmîsi Muavinliği'ne tâyin edilerek 1334 (1918) mütarekesine kadar bu vazifede çalışmıştır. Bu arada 1 Haziran 1331 (1915)'de binbaşılığa yükselmiş, cebhe sıhhiye teşkilâtını tedkik etmek üzere 22 Mart 1332 (1916)'de Almanya'ya, Aralık 1916'da Galiçya cebhesindeki Türk Kolordusu Sağlık Teşkilâtı'nı, Umûmî Karargâh adına teftiş etmek vazifesiyle Galiçya'ya gitmiştir.

Dr. Binbaşı Refik Bey, 28 Nisan 1335 (1919)'de İzmit Askerî Şayak Fabrikası tabibliğine me'mur edilmişse de, henüz bu vazifeye gitmeden, 5 Mayıs 1335 (1919) târihinde, IX. Ordu-yu-Hümâyun Kıtaat Müfettişliği Sıhhiye Müfettiş Muavinliği'ne tâyin olunarak, önce IX., sonra III. Ordu Müfettişliği ünvanını alan Gazi Mustafa Kemâl Paşa Karargâhı ile ve Sıhhiye Müfettiş Muâvini sıfatı ile 19 Mayıs 1919'da Atatürk'ün maiyetinde Samsun'a çıkmıştır.

Müfettişlik Karargâhı ile Samsun, Havza, Amasya, Sivas üzerinden Erzurum'a gelen Dr. Refik Bey, 7/8 Temmuz 1919 gecesi* Mustafa Kemâl Paşa'nın askerlikten isti'fâ etmesi sonucu Müfettişlik Karargâhı'nın lâğvından sonra, 10 Eylül 1335 (1919)'de Erzurum Askerî Hastahânesi Bulaşıcı Hastalıklar Servis Şefliği'ne tâyin olunmuşsa da, Müfettişlik Erkân-ı-harb Reisi Miralay Kâzım (Dirik) Bey hâriç, karargâhdaki —Amasya'da şeref sözü vermiş— diğer arkadaşları ile birlikde ordu ve askerlikle münasebetlerini keserek, yanından hiçbir zaman ayrılmadığı Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk) ile birlikde Sivas ve Ankara'ya gelmiştir.

Millî Mücâdele yolunda Atatürk'e son derece bağlı bulunan Dr. Refik Saydam'ın Mustafa Kemâl Paşa maiyetinde geçen günlerine âid târihî değer taşıyan bâzı kıymetli hâtıra ve sözlerine, Mazhar Müfid Kansu'nun eserinde rastlanmaktadır¹³⁹. Karargâhdaki başlıca istirahat ve eğlencelerinden de bahseden yazar, Refik Bey'i şöyle anlatıyor :

(*) Garib bir tesadûf, Refik Saydam'ın vefatı da 7/8 Temmuz gecesidir.

(139) Mazhar Müfid Kansu : a.g.e., I. c., ss. 99-100.

“İkinci eğlencemizi de yine pek nâdir olarak Rauf Orbay, Refik Saydam, Kâzım Dirik, Hüsrev Gerede ve arkadaşlarının birç oynaması teşkil ederdi.

Kâzım Dirik bu oyunu ne kadar sever ve herkese öğretmek isterse, ben de umûmiyetle kâğıt oyunlarından hoşlanmadığım için o kadar sıkılır ve bermû’tâd câhili kalmak isterdim. Amma, seyretmekden hoşlanırdım. Bu hoşlanmayı oyun değil, Allah rahmet eylesin Refik Saydam’ın hırçın ve asabî halleri te’min ederdi.

Oyun esnâsında Refik kadar sinirlenen, hırçınlaşan kimseye pek nâdir rastlanır. Arkadaşlar onun bu hâlini bildikleri için ekseriyâ oyun esnâsında kendisini kızdırır, sinirlendirir ve ters ters söyler, sonra da bol bol kahkahalarla gülerlerdi. Hele hastalandığımız zaman çok kızar, perhize riâyet etmediğimizi söyler, sinirli sinirli :

— Efendim ilâç buna ne kâr etsin, pis-boğazlıkta devam ediyorsunuz, abur cubur yiyorsunuz... derdi

Bununla berâber, çok şakacı, nev’i şahsına münhasır orijinal konuşmaları ve nükteleri olan bir zatdı ve çok arkadaş canlısı ve vefakârdı. En çok kızdığı kimseler hakkında da :

— Yatırmalı, kırk sopa vurmalı... derdi.”

Mustafa Kemâl Paşa’nın Sivas’a geleceği ve orada da kongre akdedileceği haberi üzerine korkarak bunu önlemek isteyen Sivas Vâlisi Reşid Paşa’ya gerekli karşılığı veren Mustafa Kemâl Paşa, arkadaşları ile “muhâbere salonunda” :

— Bakalım, Sivas Vâli Paşası’nın bir diyeceği var mı? diye kahve içip bekledikleri sırada, Refik Bey’in söylediklerini Kansu eserinde şöyle tekrarlıyor¹⁴⁰ :

“... Refik (Saydam) ve Süreyyâ (Yiğit) Beyler de Paşa’nın cevabından çok mağrur ve münşerih oldular. Refik Bey, dâimâ hislerine hâkim olan ihtiyat payını yine muhafaza ederek Paşa’ya :

— Paşam, bir mücâdelenin içindeyiz. Belki muvaffak olacağız. Belki olmayacağız. Fakat, netice ne olursa olsun, Reşit Paşa’ya verdiğiniz cevabda kullandığınız : “Herhangi bir devlet-i ecnebiyenin

(140) ve (141) M. M. Kansu : a.g.e., ss. 159-60 ve 197-98.

sahabetine tenezzül eden şahsiyetlerden değilim. Benim için en büyük nokta-i sıyâ-net ve menba-ı şefâat milletimin sînesidir” cümlesi dahi başlı başına Türk milletine yâdigâr kalacak bir ders ve millî vecîze olmak değerindedir, dedi ve ilâve etdi :

— Her şeyi ve her türlü kararı Hey'et-i Temsîliye'nin müzakere ve direktifine bağlamış bulunarak hareket etmeniz de muhakkak ki en büyük kuvvet kaynağı oluyor ve şahsınız etrafındaki güveni artırıyor.”

Bütün Millî Mücâdele boyunca, geceli gündüzlü, Atatürk'ün yanından uzaklaşmamış olan Dr. Refik Bey için yazılan şu satırlar da gerçek tabloyu çizmektedir¹⁴¹ :

“... Tam dalacağımız ve birazcık uyku kesdireceğimiz bir sırada Paşa :

— Muzaffer, Muzaffer!.. diye seslendi. Muzaffer hemen Paşa'nın yanına gitdi. Biraz sonra gelerek :

— Paşa biraz rahatsız. Ateşi var. Ne yapalım? dedi.

— Hemen Doktor Refik Bey'i çağırtaım, dedim ve Doktorun kaldığı eve bir adam saldım ve Paşa'nın yanına gitdim, Paşa :

— Refik Bey'i rahatsız etmeyin. Doktorluk bir şeyim yok, diyor-du. Buna rağmen, Refik Bey'i getirdik. Muâyenesini yaptı :

— Ateş 37,5. Bir şey değil. Biraz üşütmüş, dedi, bir iki aspirin verdi, bir de sıcak çay içirtti :

— Geçmiş olsun Paşam... Sabaha arslan gibi olursun, diyerek gitdi. Ve giderken de kulağımıza fısıldadı :

— Paşa'nın üzerine biraz kalın bir şeyler örtün ve terletmeye gayret edin.”

Sivas'a gelip yerleşmeleri ile ilgili olarak da Refik Bey hakkında şunlar yazılıdır¹⁴² :

“... Merdivenin karşısındaki oda da Hüsrev ve Doktor Refik Beyler için hazırlanmışdı.

Hüsrev Bey hey'etin kâtipliğini üzerine almış olduğu için, bu oda

(142) M. M. Kansu : a.g.e., ss. 206-207.

aynı zamanda büro hizmetini de ifâ edecekti.

Refik Bey, çok titiz ve intizamı sever olduğu için yemeğe inmeden daha küçük sandıklar içinde bulunan sıhhî malzemesini ve tıbbî âletlerini karyolasının yanına dizmiş ve üzerine de bir etiket ilişdirmişdi :

— El ile dokunulmaz!

Yemekden dönerken bütün binâyı ve odaları gezdiğim için Refik Bey'in bu çâlâklığına, intizamına, hayat şartlarına sür'atle adapte oluşuna doğrusu bir kere daha takdirle şâhid oldum."

Ankara'ya yola çıkacakları günü anlatan satırlarda da Refik Bey için şunlar belirtiliyor⁽¹⁴³⁾ :

"Herkesde bir hazırlanma faâliyeti başladı. Doktor Refik Bey (Saydam) ecza sandıklarını, yola çıkacak bir şekle ifrağ ile meşgul; bu hususda hiçbir fikir ve söz kabul etmiyor; kendisini kızdırmak için şu sandık yolda kırılır desek, pür hiddet : Benim işime karışmayın efendim, diye kıyâmetler koparıyor."

"Elimize para geçdiği gün öğle yemeğindeki pirzoladan, helvadan, Paşa'dan başka kimsenin haberi yokdu. Bermûtad çorba içildi. Paşa, Doktor Refik Bey'e: "Canım Doktor, kalori alamıyoruz. Mazhar Müfid Bey bizi çorba, bulgur pilâvı yedire yedire öldürecek" diye her zamanki gibi şaka yaptı. Refik Bey: "Evet efendim, bizi kalorisiz bırakıyor, kasada para dolu, bu böyle olur mu?" cevabını verdi. Kasamızda dâimâ para dolu olduğunu zannediyordu. Pirzola gelince, Doktor Refik Bey: "Nasıl olmuş da bugün paraya kıyabilmiş?" dedi. Biz Paşa ile gülmeğe başladık. O sabah Müftü Efendi'nin getirdiği paradan haberi yokdu."

Dr. Refik Bey, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Bayezid'den milletvekili seçilmiş ve 23 Nisan 1920 Cuma günü Ankara'da açılan ilk Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 338 âzâsından açılışta bulunabilen 115 Meb'usundan biri olmuşdu. Dr. Refik Bey, bu sırada kuruluan B.M.M. Hükûmeti'nin Millî Müdafaa Vekâleti Sıhhiye Dâiresi Reisliği'ne de ek vazife olarak tâyin edilmiş bulunuyordu (11 Mayıs 1336/1920). 7 Eylûl 1336 târihinde B.M.Meclisi'nce yayınlanan bir kanuna uyarak

(143) M. M. Kansu : a.g.e., II. c., s. 486.

Refik Bey, 8 Eyül 1336 (1920)'da Sıhhiye Dâiresi Reisliği'nden istifa etmiştir.

10 Mart 1337 (1921) târihinde Sıhhiye ve İc̄timaî Muâvenet (Sağlık ve Sosyal Yardım) Vekili seçilen Dr. Refik Bey, muhtelif kısa aralıklarla (10 Mart 1337 - 16 Mayıs 1337; 19 Mayıs 1337 - 20 Aralık 1337; 23 Ekim 1339 - 6 Mart 1340; 6 Mart 1340 - 21 Kasım 1340; 4 Mart 1341 - 26 Ekim 1937) beş def'a bu bakanlıkta büyük başarı ile vazife görmüştür.

İkinci Devre'den ölümüne kadar Meclis'de İstanbul'dan milletvekili seçilmiş bulunan Dr. Refik Saydam, 1931 - 1938 yılları arasında Sağlık Bakanlığı üzerinde iken zaman zaman Eğitim, Mâliye, İçişleri Bakanlarına ve Başbakana da vekâlet etmiş, Atatürk'ün ölümü üzerine Celâl Bayar kabinesinde 11 Kasım 1938'den 25 Ocak 1939'a kadar ikibuçuk ay İçişleri Bakanlığı ile C.H.P. Genelsekreterliği vazifelerinde de bulunmuştur.

Dr. Refik Saydam, Cumhurbaşkanlığına getirilen İsmet İnönü tarafından 25 Ocak 1939'da Başbakan tâyin edilmiştir.

II. Dünya Savaşı sebebiyle Türkiye'nin karşılaştığı iç ve dış meselelerin halli, Dr. Refik Saydam'ın hayli güçlüklerle geçen Başbakanlığı devresine rastlamıştır. Türk - İngiliz - Fransız İttifâkı'nın imzalanması, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun Moskova'da uğradığı muâmele, Türk - Alman Saldırmazlık Anlaşması onun Başbakanlığı sırasındadır.

“Devlet teşkilâtı A'dan Z'ye kadar bozuktur; düzeltmek ister” diyerek büyük bir gerçeği bütün çıplaklığı ile ifâde etmiş bulunan Dr. Refik Saydam'ın ömrü yetseydi, Ankara'ya dönüşünde devlet idâresinde köklü bir değişiklik yapmaya kararlı olduğu biliniyordu.

İstanbul'un iâşe durumunu düzeltmek için İstanbul'a gelerek çalışmaya başlayan Saydam, 7 Temmuz 1942 Salı günü öğleden önce beraberinde Ticaret Vekili Mümtaz Ökmen ve İâşe Müsteşarı olduğu hâlde Vilâyetde idhalât ve ihrâcat tüccarlarını kabul ederek vaziyetleri hakkında ve bilhassa halkın ucuz iâşesi konusunda konuşmalarda bulunmuştur. Öğleden sonra da Belediye âzâları ile şehir ve Belediye işlerini görüşmüş; fırıncı ve değirmencilerle, odun-kömür satıcıları ile ekmek ve yakacak hususunda tartışmıştır.

Kaldığı Perapalas Oteli'nde 7/8 Temmuz gecesi saat 24'de kendisine bir fenalık hissi geldiğini duyan Dr. Refik Saydam'ın imdadına yeti-

şemeyen meslekdaşları, onu kalb sektesi ile âniden vefat etmiş bulmuşlardır.

Dr. Refik Saydam'ın bu son gününü Hilmi Uran, ayrıntılarıyla şöyle anlatmaktadır¹⁴⁴ :

“Başvekil Dr. Refik Saydam, İstanbul'da misafir kaldığı Perapapas Oteli'nde bir gece ansızın ölüvermişti.

Merhum, 3 Temmuz 1942 Cuma gününden beri İstanbul'da bulunuyor ve İstanbul'un ekmek, kömür ve her türlü iâşe sıkıntıları etrafında tedkikler yapıyordu. O günlerde de bu mevzular etrafında halkın ıstırabı artmış, şikâyetler çoğalmıştı. İhtiyaç maddeleri bulunmuyor, bulunanlar taşınamıyor, karaborsacılık bütün hızı ile almış yürümüş bulunuyordu.

Ticaret Bakanı Mümtaz Ökmen, parti gurup toplantılarında, halkın ıstırabına zaman zaman tercüman olmağa çalışan meb'usların sorularına dâimâ uyuşturucu ve oyalayıcı cevaplar verir, fakat Vekil her kürsüden indikçe de durum daha biraz ağırlaşmış bulunurdu.

Bütün bu ıstırablara ve şikâyetlere karşı en büyük hassasiyeti gösteren de yine Başvekil oluyordu ve nihâyet bütün bu konuları yerinde incelemek ve alınacak tedbirleri daha yakın alâkalılar ağzından dinlemek kararıyla berâberine Ticaret Vekili Mümtaz Ökmen'i ve İâşe Müsteşarı Şükrü Sökmensüer'i alarak İstanbul'a gitmiş olan merhum, hemen vardığı gün öğleden sonra Vilâyette bir toplantı yapmış ve Temmuzun müteâkip dördüncü, altıncı ve yedinci günleri de yine vazifelilerle toplanarak günün geç saatlerine kadar sıkı bir surette bu mevzular etrafında çalışmıştı.

Temmuzun yedinci Salı günü öğleden sonra Vilâyetteki son toplantıyı tâkiben İstanbul Kaymakamlarını ve Belediye Dâimî Encümeni üyelerini de toplu bir hâlde görerek konuşan ve fırıncılarla değirmencilerin ve kömürcülerin isteklerini dinleyen Başvekil, artık ertesi günü Ankara'ya dönmek kararıyla o akşam, Taksim'deki Belediye Gazinosu'na gitmiş ve berâberinde Ticaret Vekili Mümtaz Ökmen, İâşe Müsteşarı Şükrü Sökmensüer, İstanbul Vâlisi Dr. Lûtfi Kırdar, Husûsî Kalem Müdürü Hasan Şükrü Adal,

---

(144) Hilmi Uran : Hâtıralarım, Ankara 1959, ss. 361-363.

Yâverleri Abdullah Önkam, Ticaret Vekilliği Özel Kalem Müdürü Fâzıl Asal bulunduğu hâlde orada yemek yemiş ve gece saat 23.30'a kadar gazinoda kalarak ondan sonra da otele dönmüştü.

İşte Dr. Refik Saydam, otele bu dönüşünden ve hemen yatarak on-beş dakika kadar da uyumasından sonra kalb nâhiyesinde şiddetli bir ağrı ile uyanıyor ve ilkin işi telâşa vermemeyi istiyor ve öyle tavsiye ediyorken sonradan doktor çağırıyor. Fakat doktor geldiğinde de artık can çekişir hâle gelmiş bulunuyor ve saat 00.40'da dünya ile ilgisini ebediyen kesiyor.

Dr. Refik Saydam, akşam yemeğini yediği Taksim Gazinosu'ndan gecenin saat 23.30'unda ayrılırken, ertesi günü Ankara'ya döneceğini hatırlayarak, galiba İstanbul'da kaldığı birkaç gün içinde sıkı çalışmalarının kendine verdiği vicdan feralığı içinde, Âşık Garib'in vaktiyle Haleb'den ayrılırken Haleb için yaptığı bir temenniyi, İstanbul'u kastederek tekrarlıyor ve neş'e içinde : "Şen olasın Haleb şehri" diyerek sandalyasından kalkıyor. Bu söz de merhumun, bilmeyerek ve hattâ düşünmeyerek İstanbul'a son vedâ ve son temennisi oluyor."

Vâli ve Belediye Reisi Dr. Lûtfi Kırdar ile Örfî İdâre ve İstanbul Garnizon Komutanları'nın da huzurları ile, sabah saat 5.30'da cenâze Perapalas Oteli'nden alınarak Beyoğlu Zükür Hastahânesi'ne naklolunmuşdur. Hastahânenin birinci katında merhuma hazırlanmış bir rahat döşegine yatırılan Refik Saydam'ın naaşı üzerine büyük bir Türk bayrağı örtülmüş ve Mehmedcikler'in başucunda nöbet beklediği cenâzeyi akşama kadar binlerce İstanbullu ziyaret etmiştir. Saat 11'de, İstanbul'da bulunan Vekil ve Meb'usların, Vâli ve Komutanların da katılması ile İstanbul halkı Refik Saydam'ın huzurunda son saygı vazifesini yerine getirmişlerdir.

Öğleden sonra mütehassıslar tarafından yüzünün mask'ı alınan Refik Saydam'ın cesedi tahnit olunmuşdur.

9 Temmuz 1942 Perşembe günü saat 10'da Taksim Meydanı'nda başlanan merasimle, protokol sırasına göre teşekkür eden kortej, Beyoğlu İstiklâl Caddesini tâkib ederek Galatasaray'a ve oradan da tramvay yolundan Karaköy'e inmiş; burada top arabasına konularak ay-yıldızlı Türk bayrağına sarılan na'sı, Alay sancakları ile bir Piyade Alayı, bir

Süvari Bölüğü ve bir Jandarma Taburu ve Polis kıt'aları tâkib etmişlerdir. Karaköy'den Denizyolları'nın bir vapuru ile Haydarpaşa'ya nakledilen cenâze, buradaki hususî trenle saat 13'de İstanbul Vâlisi, Başvekâlet Müsteşarı ve diğer ilgililerin refakatinde Ankara'ya hareket etmiştir. 10 Temmuz Cuma günü saat 9'da Ankara İstasyonu'na varan Dr. Refik Saydam'ın na'sı, yapılan büyük resmî törenle B.M. Meclisi (eski binâ) ve C.H.P. Genel Merkezi önünden Başvekâlet Meydanı'na getirilmiş; burada top arabasına naklolunmuş; Ulus Meydanı - Atatürk Bulvarı yolu ile Sağlık Bakanlığı önüne gelinmiş ve burada tabut tekrar cenâze arabasına konularak Yeni Mezarlık'a götürülmüş ve ebedî istirahatgâhına tevdi olunmuştur.

Dr. Refik Saydam, çalışkan, geniş görüşlü, halûk, dürüst ve kibar halli bir memleket ve devlet adamı idi. Yaptıklarını söylememek, fakat söylediklerini yapmak tevazu' ve azinine sâhib Dr. Refik Saydam için Naim Onat şunları yazmıştı¹⁴⁵ :

“Göğsümüzden sessiz ve habersiz çekilen bu cevhere Ebedî Şef (Atatürk), tam cevhere yaraşan bir soyadı vermişti : SAYDAM (Şeffaf). O'nun ağzından kaç def'a işitmiştik : “Ben ona niçin SAYDAM dedim? O, içi-dışı bir, tertemiz bir insan pırlantasıdır da ondan...”

Uzun yıllar Hilâl-i ahmer (Kızılay)'in Genelbaşkanlığı'nı da yapmış bulunân Dr. Refik Saydam, hayatında hiç evlenmemişti. Öldüğü zaman, bütün servet ve mülkünün, âilesi tarafından kendisine miras kalmış İstinye'de bir yalı ile, Ankara'da Atatürk tarafından hediye olunmuş bir evden ibâret bulunduğu anlaşılmıştır. Ölümünden sonra şu husus meydana çıkmıştı : Dr. Refik Saydam, ölümünden bir yıl önce İstanbul'daki yalısını Darüşşafaka'ya ve Ankara'daki evini de Kızılay'a bağışlamış ve bunların ferağ muâmelesini çokdan yaptırmıştır. Darüşşafaka'nın o sırada Müdürü bulunan Hasan Fehmi Bey, şu hususu da açıklıyordu¹⁴⁶ :

“Bir sene evvel bu yalıtı Darüşşafaka'ya vermiş, o zaman merhum, bu yalının Darüşşafaka'ya hediye edildiğinin yazılmasını arzu etmemiştir.”

(145) Naim Onat : **Büyük Kaybımız İçin**, Ulus, 9 Temmuz 1942, s. 2.

(146) Akşam, 11 Temmuz 1942, Nu. 8521.

Dr. Refik Saydam Atatürk'le (5 Haziran 1932, Ankara Islasyonu'nda).

Askerî sıhhiye hizmetlerinde gördüğü başarılı vazifelere karşılık Muharebe Gümüş Liyâkat Madalyası, Muharebe Gümüş İmtiyaz Madalyası, Dördüncü rütbeden Mecidî, Gümüş Hilâl-i-ahmer Madalyası, Dördüncü rütbeden harp alâmetli Kırmızı Kartal Nişanı (Prusya), Üçüncü rütbeden harp alâmetli Askerî Liyâkat Nişanı (Bavyera), İkinci rütbeden demir Salib (Prusya) ve harp alâmetli Fransuva Josef Nişanının Muharib Salib rütbesini (Avusturya) alan Dr. Refik Saydam, Türk milletinin sağlık hizmetlerine Cumhuriyet devrinde ilk def'a el atan Sağlık Bakanı'dır. O, ilk tedbir olarak yatılı Tıp Talebe Yurdu'nu, yatılı Ebe Yurdu'nu, yatılı Küçük Sıhhiye Me'muru Okulunu açmıştır.

Hazırladığı sağlık plânı ve programı gereğince, devletin sağlık teşkilâtını genişletmiş; 1924'de Ankara, Erzurum, Diyarbakır ve Sivas başda gelmek üzere, yurdun çeşidli bölge ve köşelerinde Memleket Hastahâneleri, Doğum ve Çocuk Bakımevleri, Verem Sanatoryumları, Dispanser, Sağlık Yurdları kurdurmuş; Sıtma, Frengi ve Trahomla Mücâdele'nin bütün imkânlarını hazırlamış ve bu mücâdeleleri başlatmıştır. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ile ilgili kanun, tüzük ve yönetmelikleri de çıkartmayı başaran Refik Saydam, ayrıca Ankara'da bir Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi kurdurmuş ve Hıfzıssıhha Okulu açdırmış; bulaşıcı hastalıklara karşı korunma sağlayan çeşidli aşılardan yurdumuzda yapılabilmesini te'min etmiştir. Doktor Refik Saydam'ın çabası ile 1928 yılında 1767 Numaralı Kanun'la kurulan ve kendi adını taşıyan "Hıfzıssıhha Enstitüsü", dünya ölçüsünde üstün ve başarılı bir ilim ve sağlık merkezi hâline getirilmiştir ki, yalnız bu hizmeti bile "Dr. Refik Saydam"ın aziz hâtırasını ebediyen yaşatmaya yeter.

PIYÂDE YÜZBAŞISI CEVAD ABBAS (GÜRER)

Bolu Meb'usu Cevad Abbas Gürer
(Niş 1887 - Yalova 4 Temmuz 1943)
—Türkiye Büyük Millet Meclisi albümünden—

PIYÂDE YÜZBAŞISI CEVAD ABBAS (GÜRER)

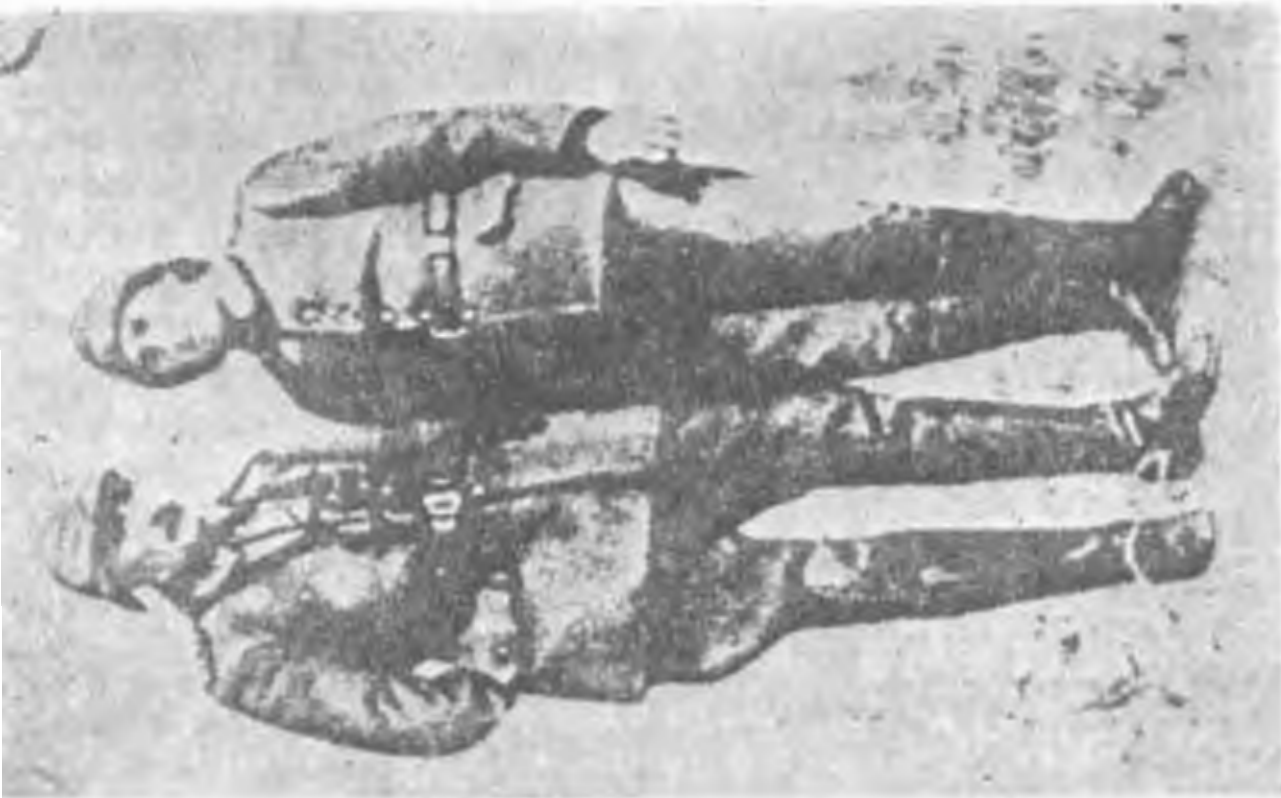
(19) rakamının, Atatürk'ün hayâtında sık rastlanan tatlı tesadüflerle müsbet ve sihirli bir yeri bulunduğunu tesbit etmek ve görmek mümkündür. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Atatürk'ün yanındaki karargâh arkadaşlarının sayısı da 18'dir ve kendisiyle birlikte bu sayı 19'u bulmaktadır.

Atatürk'ün gece gündüz uzun yıllar yanından hiç ayrılmamış, O'nun her türlü sırrını bilmiş ve tutmuş, O'nun her çeşid sevinç ve üzüntüsünü paylaşmış yâverlerinden birisi de Cevad Abbas Gürer'dir.

Atatürk'ün bu yâveri, O'nun hizmetine Millî Mücâdeleden de önce katılmış; Atatürk, Millî Mücâdele'ye başlamak üzere İstanbul'dan hareket etmek üzere iken kendisini vazifeye çağırınca, hiçbir tehlike düşünmeden bu hizmete büyük bir vatanseverlikle koşmuş ve Pâdişah'ın davranışına karşı askerlikten isti'fâya mecbur kalan Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk) ile birlikte ordudan ayrılmış; Millî Mücâdelenin sonuna ve ölünceye kadar Atatürk'ün ardından, izinden yürümüşdür.

Hayâtı incelenince görülecektir ki, Türk Millî Mücâdelesinin sırasında Atatürk'ün yanında büyük hizmetleri geçen ve yararlıkları dokunan, bu dâvâyâya ve Atatürk'e yürekden bağlı yâverini Atatürk de unutmamış, büyük bir vefâ hissiyle Mücâdele sonunda onu Millet Meclisi'ne üye seçmiştir.

Mehmed Cevad Abbas Gürer (Niş, 1887 - Yalova, 4 Temmuz 1943), Başyâver sıfatıyla 19 Mayıs 1919'da Atatürk'le Samsun'a çıkanlardan biridir. Üsküplü Ahmed Abbas Bey'in oğlu olan Cevad Abbas, 1 Aralık 1905'de girdiği Harbiye'yi 19 Ağustos 1908'de bitirerek piyâde teğmeni olmuştur. Bundan sonra çeşidli bölge ve birliklerde görev almış; başarılı hizmetleri üzerine iki def'a birer yıl kıdem zammı kazanmış; Alman Harp Madalyası, 4. Mecidî Nişanı, Gümüş Muharebe Liyâkat Madalyası ile mükâfatlandırılmış bulunan Cevad Abbas, askerlik hayâtının Çanakka- le'den başlayıp parlâmentoda biten son bölümünü, Mustafa Kemâl Pa- şa (Atatürk)'nin yâveri olarak tamamlamıştır. 21 Ekim 1912'de

Cevad Abbas Güler Atatürk'le Çanakkale'de.

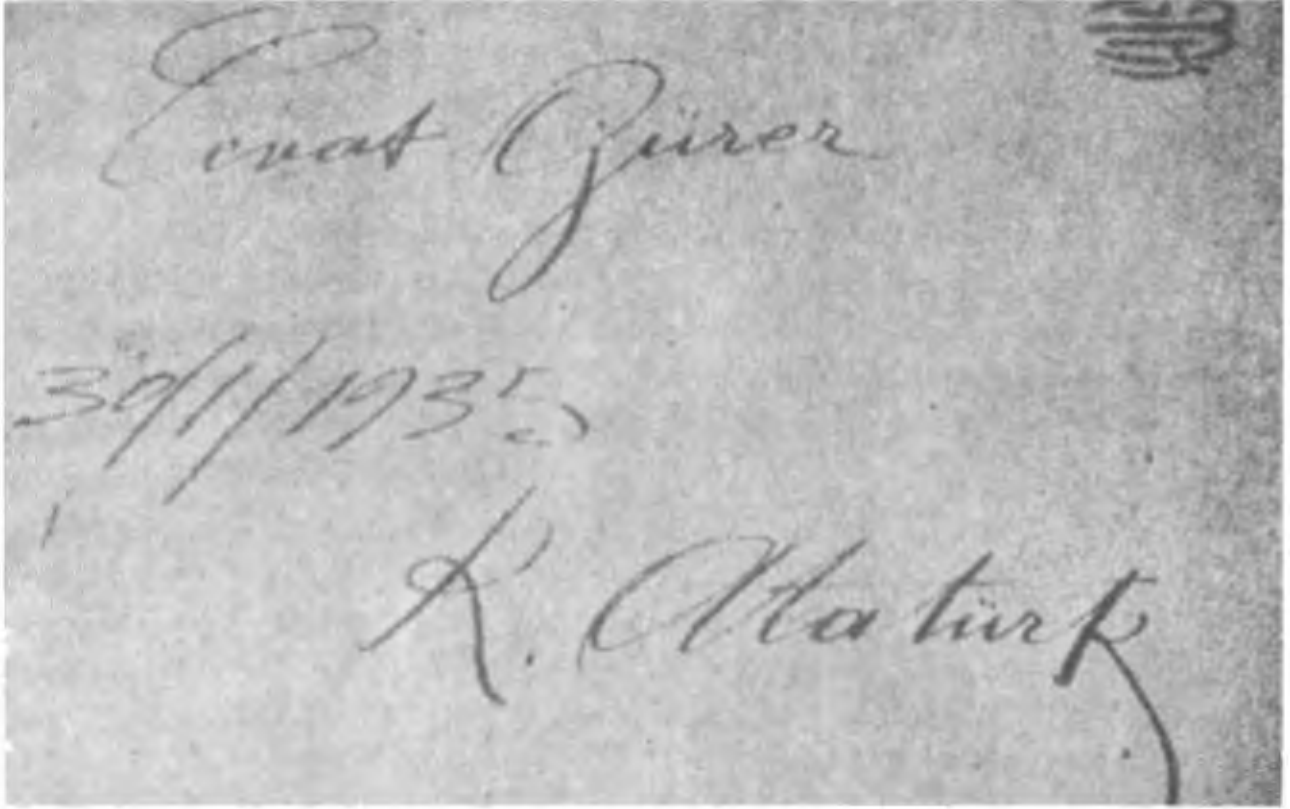

Cevad Abbas Güler Atatürk'le son yıllarında.

Cevad Abbas (Gürer) : 19 Mayıs 1919 öncesinde de Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk)'nin Yâveri bulunuyordu —sağ başda—

üsteğmenliğe ve 17 Ekim 1916'da yüzbaşılığa yükselmiş bulunan Cevad Abbas, Atatürk Samsun'a çıktığı zaman kendisine refakat eden 18 kişilik karargâh mensupları içinde, Dokuzuncu (veyâ Üçüncü) Ordu Müfettişliği başyâveri idi.

Atatürk'ün Cevad Abbas'a GÜNER soyadını verdiğiine âid belge.

İtalyan, Balkan, I. Dünyâ ve İstiklâl Savaşlarına katılmış olan Güner, 1920'de Yozgat Ayaklanması'nın basdırılmasında hizmet görmüş ve 1 Eylül 1923'de binbaşılığa yükselmiş, İstiklâl Madalyası ile de mükâfatlandırılmışdır.

Erzurum'da Müstahkem Mevki Komutanlığı emrinde ve Erzurum Kongresi'nden sonra da Hey'et-i Temsîliye Başkitâbeti'nde vazife görmüş olan Güner, son Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı'na Bolu Milletvekili olarak temsilci gönderilmiş ve bu meclisin dağılması üzerine 8 Ocak 1920'de yine Bolu'dan milletvekili seçilerek 5 Temmuz 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katılmışdır.

Ankara Hükûmeti'nin yarı-resmî temsilcisi olarak 21 Şubat 1921'de Sofya'ya gönderilen Güner, İ'tilâf Devletleri'nin kendisini tâkip ettirme-

Sivas Kongresi sırasında : (Sağdan sola) Cevad Abbas Gürer (BaşAver), Cemil Câhid Toydemir, Rûşen Eşref Ünaydın, Mustafa Kemal Atatürk, Bekir Sâmî Kunduk, Hüseyin Rauf Orbay ve Muzaffer Kılıç (İkinci Yâver).

leri ve Bulgar Hükûmeti'ne yaptıkları baskı üzerine, Temmuz 1921'de Ankara'ya dönmek zorunda kalarak, tekrar Meclis'e katılmışdır. 3 Ocak 1941'e kadar aralıksız 5 dönem Bolu milletvekilliği yapan Gürer, bundan sonra çeşidli cemiyet ve kültür faâliyetleriyle meşgul olmuştur.

Fransızca ve Bulgarca da bilen Gürer, 1930 yılında Bolu'da 58 sahifelik (**Millî Türk Târihinin Kaynakları**) konulu kitabını yayımlamıştır. Ayrıca, Atatürk'ün maiyetinde bulunduğu günlerin hâtıralarını (**Ebedî Şef Kurtarıcı Atatürk'ün Zengin Târihinden Birkaç Yaprak**) (1939) adlı bir kitabda sunmuştur.

Cevad Abbas'a (GÜRER) soyadınının 30 Ocak 1935'de bizzat Atatürk tarafından verildiği, evrak ve hâtıraları arasında bulunan, Atatürk'e âid elyazması bir belgeden anlaşılmaktadır.

KD. YÜZBAŞI ALİ MÜMTAZ (TÜNAY)

Yüzbaşı Ali Mümtaz
(Sofya - 7 Nisan 329)

KD. YÜZBAŞI ALİ MÜMTAZ (TÜNAY)¹⁴⁷

(Silifke 1885/1886 - Bursa 26 Aralık 1946)

19 Mayıs 1919 sabahı, 9. Ordu Müfettişliği Kurmay Mülhaki olarak (Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar)'dan Piyâde Yüzbaşısı Ali Mümtaz (Tünay), 1301 (1885/1886) yılında Silifke'de doğmuştur. Babası, Yemen Harbi'nde şehid düşmüş Osman Efendi; annesi Hâlise Hanım'dır. İlk, orta ve lise tahsilini İstanbul'da yapan Ali Mümtaz, 18 Ocak 1318 (1902/1903)'de Harbokulu'na girmiş ve 14 Mayıs 1321 (1905/1906) tarihinde, teğmen rütbesiyle Harbokulu'nu bitirerek, kur'a neticesi 2. Ordu'ya tâyin kılınmıştır. 18 Temmuz 1321 (1905/1906)'de 2. Ordu 77. Alay Üçüncü Tb. Birinci Bl. Sâniligine tâyin edilen Ali Mümtaz, Alay Komutanı'nın isteği üzerine alayının Sancakdarlığı vazifesini görmüştür. Yedi aylık hizmetten sonra, 3 Aralık 1321 (1905/1906) tarihinde, Mustafapaşa'da, 4. Fırka'nın Dördüncü Nişancı Nümüne Tâlim Tb. İkinci Bl. Sâniligi'ne nakledilmiştir. 9 Ekim 1323 (1907/1908)'de Edirne 97. Redif Alayı 3. Tb. 4. Bl. Sâniligi'ne naklolunmuş; 4 Temmuz 1324 (1908/1909)'de Üsteğmenliğe yükselerek Çatalca 105. Redif Alayı 4. Tb. 2. Bl. Komutanı tâyin edilmiştir. Ayrıca, Gümüş Liyâkat Madalyası ile taltif olunmuştur. 1 Eylül 1327 (1911/1912) tarihinde, Babaeski Redif Fırkası Kumandanlığı emri ile, bu tümenin kurmay mülhak subaylığına

---

(147) Yüzbaşı Ali Mümtaz (Tünay) Bey'e âid bu bilgiler, kendi el-yazması 321/417 numaralı sicil kayıtlarından istinsah sûretiyle muhterem refikaları Mürvet Tünay Hanım tarafından iki değerli fotoğrafla birlikte bize lütfedilen notlardan çıkarılmıştır. Fotoğraflardan üniformalı olanı (Sofya - 7 Nisan 329) târihini taşıyor, bir ithaf yazısı ile eşine takdim edilmiştir ve (Ali Mümtaz) diye imzâlıdır. Edirne'de (Fotoğrafhâne-i Leonidis Nikola)'da çekilmiştir. Fotoğraflardan sivil elbise ile olanın arkasında ise (Sofya'da esarette çekilmiştir) kaydı bulunmaktadır.

Teessür ve teessüfle kaydetmekden kendimizi alamadığımız yüz kızartıcı bir ihmâl terk edilmiş bu asil kahraman eşine, târihin aydınlatılmasına yardımı ve zahmetleri için de sonsuz şükran borçluyuz. Ayrıca, Mürvet Tünay Hanım'ın kendilerine yazdığı 6/10/1969 târihli mektubun bir kopyasını bana vererek Ali Mümtaz Bey hakkındaki bilgiyi âilesinden tamamlamanıza vesîle olan eski Meclis Başkanvekillerinden sayın İsmail Arar'a da sonsuz teşekkürlerimizi tekrarlamalıyız.

tâyin edilen Mümtaz Bey, 19 Eylûl 1327 (1911/1912)'de Balkan Harbi seferberliği ilân edilince, kısa bir müddet içinde seferberliğini tamamlayan Tümeni ile birlikde Edirne Kal'ası'na hareket eylemiştir. Cebhe Kurmay Mülhakı Subayı ve Cebhe Karargâh Komutanlığı vazifelerini gören Mümtaz Bey, Hacılar mevkiine düşen Bulgar uçağının tekrar havalanmasını önleyen tedbirler aldığı için, Müstahkem Mevki Komutanlığı'nca takdirnâme ile taltif edilmiştir. 13 Mart 1328 (1912/1913)'de kalenin düşmesi ile Bulgarlara esir olan Mümtaz Bey, Sofya'da tamamlatılan esaretten dönüşünde, Babaeski'de Tümen Kurmay Mülhakı olarak vazifeli iken, 4 Ocak 1329 (1913/1914)'da Bandırma'daki 7. Tümen emrine bağlı 64. Alay 3. Tb. 3. Bl. Komutanlığına tâyin edilmiştir. 1 Mayıs 1331 (1915)'den 7 Ocak 1331 (1916)'e kadar, yâni düşman Anafartalar'dan çekilinceye kadar, alayı ile Arıburnu, Seddülbahir, Conkbayırı, Kerte-tepe muharebelerine bilfiil katılan Mümtaz Bey, 4439 numaralı beratla Harb Madalyası ve ayrıca bir yıl kıdem zamnu ile taltif edilmiştir. 15 Ocak 1331 (1916)'de 16. K. Kurmay Mülhakı tâyin edilen Mümtaz Bey, 1 Şubat 1331 (1916) târihinde Edirne'ye gelmiş ve 1 Aralık 1331 (1915) târihinden geçerli olmak üzere yüzbaşılığa yükselmiştir. 1 Mart 1332 (1916) târihinde 16. K. Karargâhı ile Diyarbakır'a hareket ederek, 16 Eylûl 1332 (1916)'ye kadar bu cebhedeki savaflara katılan Mümtaz Bey, hastalanarak dört ay havadeğişimi ile İstanbul'a tedâviye gönderilmiş; bu müddetin sonunda, 1338 (1917) Şubatından Mütâreke'ye kadar Umûmî Karargâh 6. Şûbe'de vazife görmüştür. Bu şûbede iken Haleb, Musul, Diyarbakır, Harput, Elâzığ gibi mevkilerde yapılan birçok teftişlere katılmış ve hizmetlerine karşılık 17 Ekim 1917'de ikinci sınıf Alman Demir Salib nişanı ile taltif edilmiştir. 26 Aralık 1334 (1918)'de Ordu Dâiresi emrine verilen Ali Mümtaz Bey, 16 Mayıs 1919 târihine kadar Ordu Şûbesi'nde bulunmuş ve Mustafa Kemâl Paşa'nın emir ve tensibi ile onun maiyetinde olarak, adı sonradan Üçüncü Ordu Müfettişliği'ne çevrilen Dokuzuncu Ordu Kitaâtı Müfettişliği Erkân-ı Harbiyesi'nde ve sonra Müfettişlik Karargâh Kumandanlığı'nda hizmet görmüştür. Erzurum'da Müfettişliğin lâğvından sonra, sağlık durumundan ötürü sâhilde vazife görmesi mecbûriyeti ile 10 Kasım 1335 (1919)'de Trabzon İskele Kumandanlığı'na tâyin edilen Ali Mümtaz Bey, 14 Mayıs 1336 (1920) târihinde kıdemli yüzbaşılığa yükselmiş; 1 Temmuz 1340 (1924) târihinde 8. Kolordu 3. Fırka 8. Alay 2. Tabur Kumandan-vekilliği'nden emekli olmuştur. 1927 Nisanına kadar Trabzon'da fotoğraf atelyesi açarak fotoğrafçılık yapan Ali Mümtaz Bey, daha sonra evini ve işini Bursa'ya

All Mümtaz Bey Sofya'da esâretde iken.

nakletmiş ve 26 Aralık 1946 günü bir kalb krizi ile hayata gözlerini yummuştur. Bursa'da Alacahırka Mezarlığı'nda gömülü bulunan Mümtaz Tünay'ın eşi Mürvet Tünay Hanım ve tek evlâdı olan Mediha Erkal hayatdadırlar.

Rahmetli Mümtaz Tünay, şerefine son derece düşkün, dürüst karakterli, tok sözlü, nâmuslu, son derece ferâgat sâhibi, cesur ve merd bir insandı.

★

★★

Yukarıdaki yazımızın Türk Kültürü dergisinde¹⁴⁸ yayımlanması üzerine sayın Kemâl Peker, takdir ve iltifatlarını da ekleyerek eniştesi Ali Mümtaz Tünay'a âid çok değerli tamamlayıcı hâtıralarını yayınladılar ki¹⁴⁹, aynen buraya aktarıyoruz :

“Bana gelen Türk Kültürü Dergisi'nin Mayıs 1970, 91. sayısındaki Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar serisinden Kurmay Mülhakı Yüzbaşı Ali Mümtaz (Tünay)'a âid sayın F. Tevetoğlu'nun biyografya ve kıymetli târihî dokümanter yazısını okuyarak çok memnun kaldım. Eniştem Ali Mümtaz Bey hakkında ben de birkaç cümle ile hâtıralarımı nakletmek istedim.

Ölmez Atatürk'ün izinde 19 Mayıs 1919 sabahı 9. Ordu Müfettişliği Kurmay Mülhakı olarak Samsun'a çıktığı, Trabzon ve çevresinde Pontusculuk iddiasının kol gezdiği, bir krallık kurulması hayâlinin gerçekleşmesine çalışıldığı o karanlık günlerde...

Halamızın eşi, yiğit, merd, işâret buyurulduğu gibi, tok sözlü ve cesur eniştemiz, insan adam Ali Mümtaz merhum, İngiliz harb gemilerinin gelip Boztepe'deki muazzam topları dinamitleyip berhava etmek, Kurtuluş Savaşı cebhesine gönderilmelerini önlemek amacıyla Trabzon limanını su yolu yaptıkları o devirde... Bu sâkim tutumların önlenebilmesi güçlükleri içinde kahramanca çalış-

(148) Dr. Fethî Tevetoğlu : Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar VIII, Kurmay Mülhakı Yüzbaşı Ali Mümtaz (Tünay), Türk Kültürü, Mayıs 1970, yıl VIII, sayı 91, ss. 443-447.

(149) a - Kemâl Peker : 19 Mayıs 1919'da Atatürk'le Samsun'a Çıkan Ali Mümtaz Tünay'a Âid Anılarımız Var Bizim de..., Çiftlik, Ağustos 1970, sayı 24, ss. 32-33.
b - Kemâl Peker : Atatürk'le Samsun'a Çıkan Ali Mümtaz Tünay'a Âid Hâtıram. Türk Kültürü, Eylül 1970, yıl VIII, Sayı 95, ss. 753-56

dı ve 15 Ocak 1920'de Karadeniz sularının, 16 arkadaşıyla birlikte komünist Mustafa Subhi'ye mezar oluşunun o hızlı günlerinde¹⁵⁰. Ve yine o yıllarda, Trabzon'un olduğu kadar kayıkçıların da kâhyası, koyu Enver Paşa tarafdarı, Zekeriya Kaptan Zâde Yahya'nın 3 Temmuz 1922 akşamı o târihte Trabzon'a ilk getirdiği kırmızı renkde, askerî bando klaksonlu otomobili ile Soğuksu'daki köşküne giderken Polita mevkii yolu üzerinde (yayımlanmış bâzı eserler) hüviyetleri tesbit edilemeyen kimseler tarafından vurulup öldürülmüş olduğunu yazarlar.

Söz konusu bu öldürme olayına aynı gün ve o saatlarda bizzat tanık olmuş bulunduğumdan, bu hâtıramı bugün burada geçmiş günlere ışık tutar umuduyla açıklıyorum. Gerçek çehresi budur işte o olayın. Her sene olduğu gibi o yaz da Trabzon'un sayfiyesi Soğuksu'dayız. Evimiz Kostaki'nin köşkünün altındaki meşhur çamlıkta, tatlı su kuyusuyla meşhur. Dayım Kitâbî Hâdi Başman'ınki de bize yakın olup, Soğuksu'da Mısıryan'ın konağı adıyla tanınmıştır.

Günlerden 3 Temmuz 1922, o gün ikimiz de şehre inmemişdik, vakit ikindi sonu. Dayımın evinin önündeki Kıran denilen düzlükdeyiz. Köyün Çifte Çamlık denilen semtinden, şehri seyretmekdeydik. Bugünmüş gibi hatırlıyorum : Kilot pantolon, sivil ceket, yakasız gömlek giymiş, ellerinde mavzer, iki orta boylu tıknaz insan Kıran'ın altındaki şerid yoldan ve önümüzden telâşsız fakat azimli bir yürüyüşle gelip geçdiler. Kurumuş dere yatağındaki köprüden karşı sırta Polita yoluna yürüyüp gittiler. Konuşmadan, ağaçlıklar arasından fundalıklar içinde gözden kayboldular.

Dayım ürkmüşdü bu iki insandan ve ellerindeki silâhlardan. Hâfızam yanıltmıyorsa 48 yıl önce bana şunları söylemişti : “Kemâl, gözüm tutmadı bu adamları, köyün içinde dolaşacak ne var böyle sanki, asker kaçağı olamazlar, bu saatda meydana çıkmazlardı. Eşkıya da değillerdir, olmaya ki hâince bir niyetleri var, baksana yoldan yürümüyorlar gidelim evlerimize en iyisi.”

Nitekim öyle de oldu. Yarım veyâ üç çeyrek saat geçti geçmedi ki,

---

(150) Sayın Kemâl Peker'in burada verdiği târihin doğrusu 28/29 Ocak 1921'dir; öldürülenlerin sayısı ise Mustafa Subhi ve 14 arkadaşı olarak 15'dir. (Etraflı bilgi için bk. Dr. Fethî Tevetoğlu : Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler, Ankara 1967, ss. 108-110 ve 243-267).

bir yaylım ateş. Karşılık veren silâh sesleri işitildi. Civardaki evlerden gelen bağırmalar da oldu. Sonra derin bir sessizlik. İki katil gelip bizi de arar mı acabâ diye geceyi endişe içinde geçirmişdik. Öğrendik ki öldürülenler Kâhya, misafiri ile şoförüydü. Ertesi günü cinâyetin işlendiği yeri de gidip gördüm. Yolun geçtiği yüksek bir sırtda, gerilmiş ağaç dallarıyla sığınak yapılmışdı. Ateşin bu yapraklı dallar arasından yapıldığı besbelliydi. Yolun kenarındaki toprak hâlâ çamurlu kanlı. Otomobil yerinde yokdu, gece götürülmüşdü. Köylüler korkulu. Konuşmadan yan yan bakarak gelip geçmekte idiler.

Kâzım Karabekir Paşa “İstiklâl Harbimiz” hâtırâtı kitabının 1147. sayfasında hâdiseyi şöyle anlatır :

“3 Temmuzda Trabzon’da Kâhya’yı katletmişler. Otomobil ile akşam Soğuksu’ya giderken kışlaya yakın bir yerde yanındakilerle beraber birkaç kişi tarafından taarruza uğramış. Buna pek canım sıkıldı. Kâhya, Enver Paşa tarafı idi. Onu memlekete sokmaya çalışıyordu. Bu hususda elde vesikalar da vardı. Fakat buna rağmen Sivas mahkemesinde beraat etmişti. Bu adamın, Enver Paşa’nın Ruslarla mücâdeleye kalkmasından sonra öldürülmesine nazaran bolşeviklerin yapması ihtimâli de vardı. Husûsiyle Mustafa Subhi hey’eti ki, İttihatçılar bunun dehşetli aleyhdarı idiler, çünkü Enver Paşa başda olmak üzere halk hükûmeti kuvvetini İttihatçılar almaya çalışıyorlardı, halbuki bolşevikler bir taraftan İttihatçılara vaadlerde bulunurken diğer taraftan Mustafa Subhi kafilesine kuvvet ve ehemmiyet vererek Türkiye’ye göndermişlerdi. Bu hey’etin Trabzon’da bir sandalda itlâf olunduğu mâlûmdur. Bunu Kâhya’nın yaptığı şâyi’ idi. Bunu tahkik ederek bolşevikler de mukabele mi yapmışlardı.”

Kâzım Karabekir Paşa, eserinin 1148. sayfasındaki notunda neticeyi şöyle bağlar :

“Katilleri meydana çıkarmak ve ancak bu sûretle bu işin menbâna varmak kabil olacaktı. Bunu birinci derecede Trabzon meb’usları ve sonra da Hey’et-i Vekîle Reisi Rauf Bey yapabilirdi. Ben istedikleri kolaylığı yapabiliydim. Tahkikat hey’eti bâzı zabitlerin veyâ Hücum Taburu’nun Trabzon’dan kaldırılmasını istemişti. Hü-

cum Taburu'nu Erzincan'a gönderdim, bu sûretle Trabzon'daki tahkikatın daha serbestçe yapılmasını te'min etdim. Trabzon Meb'usu Ali Şükrü Bey esrar perdesini kaldırdı : Katiller Ankara'dan gitmiş... Osman Ağa'nın adamları imiş... Perde kalkdı, cinâyetin nereden geldiğini anlayan Trabzon meb'usları ellerimi öpdüler ve af dilediler."

Mümtaz Bey hakkında o günün hâtıralarına ekliyebileceğim bir paragraf daha var. Bu kahraman askerin sayın F. Tevetoğlu'nun yazılarında belirttikleri gibi, emekliliğini istedikten sonra, Trabzon'da eski adı Cavour Meydanı parkının karşısında üst katı o târihte Memleket Kütüphanesi olan binânın alt katı ve arkasındaki bahçede fotoğraf atölyesi açmışdı ve 1927'ye kadar Trabzon'a çok sanatkârane resimler vermişdi. Bu atölyenin açılması sebeblerini şöylece özetleyebiliriz :

Trabzon'un en eski kitabçısı annemin babası, babamın ve amcamın kayınpederleri Kitâbî Hamdi Başman ve Oğulları hicretten döndükden sonra kitabçılığın yanısıra günün ihtiyaçlarına cevap verecek kırtasiye ile uğraşıyor ve Almanya'daki Zeiss Ikon fotoğraf makina ve kâğıtlarının Karadeniz bölgesi acenteliğini alarak faaliyete geçiyorlardı. En büyük oğulları Hâdi Başman da o sıralarda askerî görevini Trabzon alayında yapıyordu. Âilece tanışılıyordu. İskele Kumandanı Yüzbaşı Ali Mümtaz Bey de Uzun Sokak'da binanın önündeki sıra mağazalara sık sık uğrardı, gelip geçdikçe, görürdüm.

Emekliliği tahakkuk edince kendilerine fotoğrafhâne açma işi âilemizce teklif edildi. Trabzon'da o târihte Kakulidis adlı bir Rum fotoğrafçı vardı. Bizimkiler hem fotoğraf malzemesi satdırmış olacaklardı, hem de bu efendi insana yeni bir meşgale bulacaklardı. Orada kalmasını ve dostluğunun sürmesini sağlamak bakımından gerçekten öyle oldu. İstanbul Şehir Tiyatrosu'nun ilk defa 1925'de Trabzon'a geldikleri zaman Mümtaz Bey'in atölyesinde toplu hâlde çekilen resimleri o günün hâtırasıdır. San'at târihine de geçmiştir. Bu topluluk içinde ilk defa tanıştığım, bugünün halk topluluğu san'atkârı Muammer Karaca da, sahne hayâtına yepyeni katılmış bir san'atçı idi. Rahmetli Ali Mümtaz da fotoğraf atölyesini Trabzon'da kapatıp Bursa'ya naklettikden sonra 1935'de bir aralık Gi-

resun'a geldi, aynı mesleği ileri götürdü; fakat kızından ayrı duramadı, Bursa'ya döndü. 1937'de bu kadim âile dostluğunu yegenleri ile evlenmek sûretiyle düğümlemiş ve takviye etmiş olmamızı açıklamaktan memnunluk duyarım.

Nûr içinde yatsın! Tanrı rahmetini eksik etmesin... Âmin!"

Kurmay Mlbakı
YÜZBAŞI SÂDİKOĞLU İSMAIL HAKKI (EDE)

Atatürk'le Samsun'a Çıkanlardan : Piyâde Yzb. İsmail Hakkı (Ede)

PIYÂDE YÜZBAŞISI. SÂDİKOĞLU İSMAİL HAKKI (EDE)

(Edirne 1886 - İstanbul 1943)

Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'dan Kurmay Mülhakı Piyâde Yüzbaşı İsmail Hakkı'nın hâl tercemesini bulmak mümkün olamamışdı. İlk olarak, 6 Ekim 1970'den 2 Kasım 1970 târihine kadar Cumhuriyet gazetesinde (Mustafa Kemâl'in Gizli Teşkilâtını Ben İdâre Ediyordum) başlığı altında ve 28 tefrika hâlinde yayınlanan Emekli Korgeneral Ekrem Baydar'ın hâtıralarında (Yüzbaşı Sâdikoğlu İsmail Hakkı) hakkında şu bilgi verilmiştir¹⁵¹ :

“Mustafa Kemâl'in Gizli Teşkilâtında görev alan 20 kişiden biri de İsmail Hakkı Ede idi. Adı hâtıratda : “Sâdikoğlu İsmail Hakkı - Edirne (321-387); Görevi : Şifre Subayı” diye geçiyordu. Atatürk kendisini, 1919 yılında Anadolu'ya giderken kurduğu karargâha almış; bağlılığını, vatan sevgisini ve görev anlayışını o zaman tesbit etmişti. Ve bu yüzden de teşkilâtta görev vermişti. Elde edilen bu resim, Atatürk'ün Samsun'a giderken kurduğu karargâhdaki görevliler konusunda da bir açıklık getiriyordu. Şimdiye kadarki incelemelerde “Erkânıharb Mülhakı İsmail Hakkı” diye adı geçen kişi de İsmail Hakkı Ede'ydi. Sâdikoğlu İsmail Hakkı, kanun çıktığı zaman (Yazıcıoğlu) soyadını almışdı. Sonra bunu bıraktı ve (Ede) ile değiştirdi. Gizli Teşkilât'ın görevi sona erdikden (4 Ekim 1923) bir süre sonra Ordudan ayrıldı ve çeşidli Bakanlıklarda da önemli görevlerde bulundu. Yanda İsmail Hakkı Ede'nin Mustafa Kemâl'in karargâh mensubu olarak Anadolu'ya gideceği günlerde askerî üniforması ile çekdirdiği bir resmi görülüyor.”

Hâtıratın diğer bir yerinde Yüzbaşı İsmail Hakkı için şu bilgi verilmektedir :

(151) Ekrem Baydar : **Mustafa Kemâl'in Gizli Teşkilâtını Ben İdâre Ediyordum**, Cumhuriyet, 6, 24 ve 26 Ekim 1970, s. 4.

“Araştırmalarımız sonunda Almanya’da Őifrecilik eğitimi grmuŐ Yüzbaşı İsmail Hakkı’yı bulduksa da başarı sağladık, diyemem. unk İngilizler yepyeni bir Şifre sistemi kullanıyorlar, bu Şifreleri de 24 saatde bir deđiŐdiriyorlardı. Yüzbaşı İsmail Hakkı, uzun süre Malaya Zırhlısı’nın yazdığı veyâ İngiltere’den aldığı Şifreleri kaydetdi, üstünde uzun uzun çalıŐtı; ciddi bir sonuç alamadık.

Bizim Beylerbeyi’ndeki telsiz dinleme merkezimizin baŐarısı Malaya Zırhlısı’nın Boğaz bölgesindeki küçük harb gemilerine yazdığı açık telgrafları, verilen direktif ve emirleri dinlemekten ibâret kaldı. Bu da küçümsenecek bir başarı değildir. Yukarıda da belirttiğim gibi; Boğaz’da hangi saatde İngiliz kontrolu yapılacağını öğreniyor, personel ve silâh kaçırmayı ona göre ayarlıyorduk. Böylece hizmetimiz çok koyaylaŐmıŐ ve güvenlik kazanmış oluyordu.”

Yüzbaşı İsmail Hakkı : Kıt’a arkadaşları ile birlikte (sağdan üçüncü atlı).

Cumhuriyet gazetesinin bu yayını zerine, Ede âilesinin adresini bulduk. Adsız kahramanların kendilerine benzeyen evlâdları rneği,

tevâzu' köşesinde saklı İsmail Hakkı kızı Rebia Ede Hanımefendi'den, millî târihimize hizmet yolundaki çabalarımıza yardımcı olmaları istirhâmında bulunduk. Sayın Rebia Ede, büyük bir vatanseverlikle tevâzu' perdesini aralamışlar ve muhterem babalarının bilebildikleri kadarı ile hâl tercemesini, değerli hâtıralarından bâzı resmî vesika ve fotoğraflarını eserimizde kullanmamız için, 28 Aralık 1970 ve 19 Ocak 1971 târihli lûtuftâmeleriyle birlikte bize göndermişler ve emânet etmişlerdir. Kendilerine burada da şükranlarımızı arz ederken, en samîmî dileğimiz, Atatürk'ün yolundaki bu 18 kahramandan, bulamadığımız sonuncusu (Îşe Subayı Üsteğmen Abdullah Efendi)'nin âile ve evlâdlarının da —tabîî varsa ve kalmışsa— aynı ilgi ve yardımı göstermeleridir.

Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'dan Kurmay Mülhakı Yüzbaşı Sâdıkoğlu İsmail Hakkı (Ede), 1302 (1886) yılında Edirne'de doğmuştur. Babası Yazıcıoğlu Sâdık Bey, annesi Vasfiye Hanım'dır. Edirne ve İstanbul'da tahsilini tamamlayan İsmail Hakkı, (321-387) sicil numarası ile (1905) yılı devresindeki Harbiye me'zunlarından ve Piyâde sınıfında kahraman Ordumuzun saflarına katılmışdır.

Muhtelif kıt'alarda hizmet gören İsmail Hakkı, Beyoğlu Askerlik Şûbesi Reisi Binbaşı Mehmed Necâti (Süle) Bey'in kızı Nâciye Hanım ile evlenmiş ve Lâpseki'de vazifeli bulunduğu sırada (1325/1909) büyük kızı Rebia (Ede) dünyaya gelmiştir.

Çanakkale Harbi'ne katılan İsmail Hakkı, bu sırada Anafartalar kahramânı Mustafa Kemâl'in maiyetinde çalışmış ve büyük komutanı ile ilk olarak burada tanışmıştır.

İsmail Hakkı Bey'in ikinci evlâdı, yâni oğlu Muzaffer (Ede), bu yıllarda (1331/1915) doğmuştur.

Daha sonra Haleb'de vazife gören İsmail Hakkı, bu bölgedeki hizmeti sırasında da Mustafa Kemâl Paşa'nın maiyetinde bulunmuştur. Haleb'de, büyük kızı Rebia ve oğlu Muzaffer (Ede) ile çekilmiş; arkasında : (Hanım ablama¹⁵² ve kardeşim Niyâzi'ye yâdigârdır) ithâfı ve (Haleb :

---

(152) Sayın Rebia Ede'nin verdiği bilgiye göre, Dedesi Sâdık Bey, çok genç yaşta ölen eşi Vasfiye Hanım'dan sonra tekrar evlenmiştir. İsmail Hakkı Bey'in "Hanım abla" dediği, bu yeni övey anasıdır.

**Yüzbaşı İsmail Hakkı : Büyük kızı Rebia ve oğlu Muzaffer (Ede) ile
(Haleb, 1918).**

18 Temmuz 334) târihi yazılı fotoğraf, İsmail Hakkı Bey'in 1918'de Haleb'de bulunduğunu açıklamaktadır.

Haleb'den İstanbul'a döndükten sonra (1335/1919)'da üçüncü evlâdı, yâni ikinci kızı Beria (Ede) dünyaya gelmiştir.

Bu yılın Mayıs'ında karargâhını, bilhassa evvelce tanıdığı, berâber çalıştığı ve kendilerine güvendiği subay arkadaşlarından seçerek kuran Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk), Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey'i de Kurmay Mülhakı olarak vazifelendirmiş ve o da eşini ve çocuklarını kayınpederi Binbaşı Necâti Bey'in Gümüüşsuyu Askerî Hastahânesi karşısındaki Bey-tülmacı Yokuşu'nda bulunan evine bırakarak, çok sevdiği ve bağlı bulunduğu büyük kumandanı ile birlikte Millî Mücâdele'ye katılmışdır.

19 Mayıs 1919'da Atatürk'la Samsun'a çıkan karargâh hey'etindeki Kurmay Mülhakı Piyâde Yüzbaşısı İsmail Hakkı Bey, Havza, Amasya, Erzurum ve Sivas'da Mustafa Kemâl Paşa'nın yanında çalışmış ve Hey'et-i Temsîliye'nin Ankara'ya intikalinden sonra, uzun zamandır şiddetli sıtma nöbetlerinden de rahatsız bulunduğu için, vazife ile İstanbul'a gönderilmiş ve (Felâh) adlı gizli grubda çalışmaya başlamışdır¹⁵³. Bu gizli teşkilât mensublarının maaşlarını ödemek için hazırlanan ve (Harbiye Dâiresi Muhâsebe Şûbesi)'nin mühürünü taşıyan belgede, döndüncü sırada yer alan İsmail Hakkı Efendi'nin gruba katılma târihi 1 Kânun-u-evvel (Aralık) 36 (1920) olarak kayıtlıdır.

Erkân-ı-harb Binbaşısı Râgıboğlu Ekrem (Baydar) Bey başkanlığındaki bu 20 kişilik gizli servisin tasdikli kadrosu şunlardan ibâretidir :

1 — Râgıb oğlu Ekrem (Tophâne), rütbesi : Erkân-ı-harb Binbaşısı, sicili : 321-3 (sahrâ subayı), görevi : İstihbârât ve Yardım Başkanlığı.

2 — Mehmed oğlu Aziz Hüdâî (İstanbul), sicili : 318-4 (piyâde), görevi : Siyâsî İstihbârât, rütbesi : Binbaşı.

3 — Süleyman oğlu Kerim (Selânik), sicili : 322-14 (sahrâ), görevi : Şifre subayı, rütbesi : Yüzbaşı.

4 — Sâdıkoğlu İsmail Hakkı (Edirne), Piyâde Yüzbaşısı (321-387), görevi : Şifre subayı.

(153) Millî Mücâdele yıllarında, düşman işgalindeki İstanbul'dan Anadolu'daki Millî Ordu'ya gizlice hizmet eden kuruluşlar hakkında, Türk Ansiklopedisi'nde yer almış Gizli Grublar (C. XVII, ss. 393-394), Güneş Grubu (C. XVIII, ss. 190-192) ve Hamza Grubu (C. XVIII, c. 458) maddelerimizde oldukça geniş bilgi vardır. F.T.

5 — İbrâhim oğlu Kemâl (İstanbul), Piyâde Yüzbaşısı (327-258), görevi : Askerî istihbârât.

6 — Nezir oğlu Bedî (Kuzguncuk), Piyâde Üsteğmeni (332-217), görevi : Osmanlı Hükûmeti Genel Kurmayında İstihbârât.

7 — Ahmed oğlu Fehmi (İstanbul), Piyâde Kd. Yüzbaşısı (322-24), görevi : Zât İşleri.

8 — Yusuf Ziyâ oğlu Cevdet (Midilli), Topçu Yüzbaşısı (330-18), görevi : Anadolu'ya subay sevki ve tebligatı.

9 — Yahyâ oğlu Râsim (Üsküp), Topçu Yüzbaşısı (328-41), görevi : Nakliye işleri.

10 — Ârif oğlu Eyüp (İstanbul), Mümtâzen Topçu Yarbayı (319-2), görevi : Topçu malzemesinin Anadolu'ya sevki.

11 — Hüseyin oğlu Mehmed Emin (İstanbul), Topçu Yüzbaşısı (326-3), görevi : Topçu malzemesinin Anadolu'ya sevki.

12 — Osman oğlu Ahmed Ağa, Nakliye Üsteğmeni (309-15), görevi : Sevkedilecek malzemenin ambalâj işleri.

13 — Kâzım oğlu Hüseyin Hüsnü (Bakırköy), İstihkâm Yüzbaşısı (326-1), görevi : İstihkâm ve otomobil malzemesi te'mini.

14 — İbrâhim oğlu Mehmed Ali (Girid), Muhabere Yüzbaşısı (325-5), görevi : Muhabere malzemesi temini ve Anadolu'ya sevki.

15 — Edib oğlu Ali Sâip (İşkodra), Hesap Me'muru (316-42), görevi : Hizmetlilere ve hizmete âid hesap işleri.

16 — Mehmed Aziz oğlu Vasfi, Kd. Lv. Yüzbaşısı (322-196), görevi : Lv. işleri.

17 — Osman oğlu Seyfeddin (İstanbul), Kd. Top. Yüzbaşısı (323-15), görevi : Lv. işleri.

18 — Sâlim oğlu Saffet (Trabzon), Topçu Üsteğmen (331-4), görevi : Kurye Subaylığı.

19 — Hüseyin oğlu Ziyâ (Kırşehir), Topçu Üsteğmen (334-15), görevi : Sevkiyat.

20 — Ahmed oğlu İbrâhim Edhem, Topçu Teğmeni (332-14), görevi : Sevkiyat.

Bayan Rebia Ede, bu yıllarla ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir :

İsmail Hakkı Ede : Başbakanlık Kalem-i Mahsus Müdürü iken.

“Babam burada İngilizlerden çok çekmiş ve evimizi Etyemez ve daha sonra da Üsküdar’daki Sultantepe’ne taşımış; fakat yine tâkibden kurtulamamış ve şübhe üzerine İngilizler tarafından yakalanıp hapse atılmış; dedem Binbaşı Mehmed Necâti Bey’in gayretleriyle haptiden kaçmış. Annem çok üzüntülü günler geçirmiş. Telgraf Hat Bekçisi Şükrü Çavuş, her akşam bize, Sultantepe’ndeki eve gelir; evimizin bodrumuna kurulan telsiz telgraf te’sisinde babamla çalışırlarmış. Annem, babamın pekçok değişik kıyafetler ile eve geldiğini ve geç kaldığı zaman çok üzüntüler çektiğini anlatırdı.”

Ekrem Baydar’ın hâtıralarında : “Gizli Teşkilât’ın görevi sona erdikden bir süre sonra Ordu’dan ayrıldı ve çeşidli Bakanlıklarda da önemli görevlerde bulundu” diye zikri geçen İsmail Hakkı Ede—Soyadı Kanunu’nun ilk çıktığı sırada Yazıcıoğlu soyadını almış; sonra bunu Ede olarak değiştirmiştir—nin evrâkı arasında (Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi Fevzi) imzâsıyla (Felâh Grubu’na) gönderilmiş 26 Mart 1339 (1923) târih ve 105 numaralı şifre şöyledir :

“Elyevm Grubda hizmet etmekte olduğu anlaşılan 321 neş’etli Pi-yâde Kıdemli Yüzbaşı Edirneli İsmail Hakkı Efendi Kalem-i Mahsus Başkitâbetine tâyin olunduğundan Grubdan ilişiğinin kat’iyle Ankara’ya i’zâmı ve iş’ârı mercûdur.

İstanbul F.G. ve cevâben İcrâ Vekilleri Hey’eti Riyâseti’ne yazılmıştır.

26 Mart 339

E.H.U.R.

Vürûdu : 27 Mart 339

Fevzi

İsmail Hakkı (Ede) Bey’in sivil hayatındaki hizmetleriyle ilgili resmî belgelerden diğeri üçü, târih sırası ile şunlardır :

Türkiye Cumhuriyeti

Başvekâlet

Kalem-i Mahsus Müdiriyeti

Aded : 6/2377

15 Haziran 340 (1924)

27 Mart 339 (1923) târihinde ikibinbeşyüz kuruş maaşla İcrâ Vekilleri Hey’et-i Riyâseti Kalem-i Mahsus Başkitâbeti’ne bitta’yîn 8

Ekim 339 (1923) târihinde vazife-i mezkûreden isti'fâ ve âhiren bir kıt'a müddet-i hizmet ve berâet-i zimmet mazbatası i'tâsını istidâ eyleyen ve muhâsebeten bir gûnâ zimmet ve ilişiği olmadığı Muhâsebe-i Mâliye Müdiriyeti'nin 9 Haziran 340 (1924) târih ve 1116/756 numaralı cevâbî tezkeresinde bildirilen İsmail Hakkı Bey'in berâat-i zimmet ve hüsn-ü hizmet ve muvaffakiyetini müş'ir işbu vesîka tanzim ve mûmâileyhe i'tâ kılındı.

Türkiye Cumhuriyeti

Dâhiliye Vekâleti

Me'murîn Müdiriyet-i Umûmiyesi

Aded : 4580

Kalem-i Mahsus Müdürü İsmail Hakkı Bey'e
Kalem-i Mahsus Müdiriyetine ta'yinleri 21 Temmuz 340 (1924) târihinde Reis-i-cumhur Hazretleri'nin tasdikine iktiran etmişdir efendim.

27 Temmuz 340

Me'murîn-i Vekil Müdür-i Umûmîsi

Türkiye Cumhuriyeti

Ankara Merkez Kumandanlığı

Şûbe : 2

Aded : 1796/6852

30 Teşrinievvel (Ekim) 340 (1924)

Müdafaa-i Millîye emrinde açıkda

Piyâde Yüzbaşı

İsmail Hakkı Efendi bîn Sâdık

Edirne - Sicil Numarası : 321-387

Vuku' bulan talebinize binâen icrây-ı tekaüdiniz 15 Teşrinievvel 340 târihinde tasdik-i âliye iktiran etmiş olduğu Müdafaa-i Millîye Vekâlet-i celîlesinin 25 Teşrinievvel 340 târih ve 24719 numaralı emirnâmelerinde iş'ar kılınmakla tebliğ-i keyfiyet olunur.

Sayın Rebia Ede, babasının son yılları hakkında şu bilgiyi vermektedir :

'Felâh Grubu'ndan sonra İcrâ Vekilleri Hey'eti'nde, Başbakanlık'da Rauf Orbay ve İsmet İnönü ile; Dâhiliye Vekâleti'nde de Receb Peker ve Cemil Bey'lerle çalışmış ve sonra İstanbul'a gelmiş, İstanbul Belediye Müfettişi olarak İstanbul'da 1943'de vefat etmiş-

dir. Elimizde hâtıra olarak İstiklâl Madalyası ve bâzı evrak ve fotoğrafları vardır.”

İsmail Hakkı Ede'nin eşi Nâciye Ede de 1952 yılında vefat etmiştir. Büyük kızları Rebia Ede, (Türkiye İ'mar Bankası Karaköy/İstanbul Şûbesi)'nde çalışmış ve buradan emekli olmuşlardır. Oğulları Muzaffer Ede, hâlen me'murdur. Küçük kızları Beria Ede ise bir şirketde çalışmış ve emekliliğini doldurmuştur.

YÜZBAŞI ALİ ŞEVKET (ÖNDERSEV)

Yüzbaşı Ali Şevket Öndersev
(Selânik 1884 - İstanbul 1940)
—T.B.M.M. albümünden—

YÜZBAŞI ALİ ŞEVKET (ÖNDERSEV)

Piyâde Yzb. Ali Şevket Öndersev (Selânik 1884 - İstanbul 1940); 19 Mayıs 1919 sabahı, 9. Ordu Müfettişliği Refakat Zâbiti (Emirsubayı) vazifesiyle Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'dan Piyâde Yüzbaşısı Ali Şevket, Selânikli Kadri Bey'in oğludur. Annesi Şerîfe Hanım'dır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki 911 numaralı sicil dosyasında kendi elyazısı ile mevcut hâl tercemesindeki bilgiye göre, meb'us olmadan Bilecik'de oturduğu anlaşılmaktadır. Evlidir ve üç çocuğu vardır.

Zafer'den sonra Bilecik'e yerleşerek ticâret ve ziraatle meşgul olan Ali Şevket Bey, C.H.P.'nin Bilecik Vilâyet İdâre Hey'eti Reisi iken Beşinci Dönem'de (8 Şubat 1935) Gümüşhâne Milletvekili seçilmiş ve 1 Mart 1935'de teşriî vazifeye başlamıştır. Dosyasında bulunan ve 2 Ocak 1939 târihinde İstanbul'dan gönderilmiş olan, rahatsızlığını bildiren bir yazısından, Fâtih, Ömer Efendi Caddesi'nde oturduğu anlaşılmaktadır¹⁵⁴.

Harbokulunu bitirdikten sonra Birinci Dünya Harbi'ne katılan Ali Şevket Bey'in Mustafa Kemâl Paşa'yı daha önce tanıdığı ve Mayıs 1919'da Anadolu'ya hareket etmeden Karargâhını teşkil hususunda İstanbul'da güvendiği subay arkadaşları ile temaslar yaparken Ali Şevket Bey'i de vazifeye dâvet ettiği ve onun diğer bâzı subay ve kâtiblerin çağırılmasında görevlendirildiği, sayın Lûtfi Altınok'un Hayâtî ve Memduh Beyler hakkında verdikleri mâlûmatdan anlaşılmaktadır.

---

(154) Yine bu dosyadaki yazışma kayıtlarından, Ortaokulu bitiren oğlu Erdoğan Öndersev'i Almanya'da bir okula yerleştirmek için Rumanya yolu ile Berlin'e gitmek üzere 21 Eylûl 1936'da İstanbul'dan (T.B.M.M. Yüksek Reisliği'ne) müracaat ettiği anlaşılmaktadır. Yine İstanbul'dan 23 Temmuz 1938'de yazılmış bir dilekçeden de, Almanya'da ormancılık tahsilinde bulunan dâmâdı Ali Osman'ın rahatsızlanarak Sanatoryumda kaldığı bildirilerek, onu almak üzere Almanya'ya gitmek için izin ve pasaport istediği görülmektedir.

YÜZBAŞI MUSTAFA VASFİ (SÜSOY)

Piyâde Yzb. Mustafa Vasfi (Süsoy)
(Tokat 1876 - Ankara 10 Ekim 1934)
—T.B.M.M. albümünden—

YÜZBAŞI MUSTAFA VASFİ (SÜSOY)

Piyâde Yzb. Mustafa Vasfi (Süsoy) (Tokat 1876 - Ankara 10 Ekim 1934) : Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'dan Mustafa Vasfi, Dokuzuncu Ordu Kıtaâtı Müfettişliği kadrosunda "Karargâh Komutanı" olarak vazifeliydi.

Mustafa Vasfi, 1876'da Tokat'da doğmuştur. Kahyazâde Osman Efendi'nin oğludur. Annesi Nefise Harum'dır.

T.B.M.M.'ndeki 404 numaralı sicil kütüğünde kendi elyazısı ile doldurulmuş 25 Ekim 1923 târihli hâl tercemesi kâğıdında bulunan bilgilere göre : Mustafa Vasfi, ilk ve orta tahsilini Tokat'da tamamlamış ve sonra asker ocağına girmiştir. Alaydan yetişerek subaylığa yükselen Mustafa Vasfi, uzun zaman Kuzey ve Güney Arnavudluk'da, Edirne bölgesinde, Doğu vilâyetlerinde vazife görmüştür. Birinci Dünya Harbi başlangıcından bu yana Mustafa Kemâl Paşa'nın maiyetinde Karargâh Kumandanlığı yapmış olan Mustafa Vasfi, Binbaşılığa yükseldikten kısa bir müddet sonra emekliye ayrılmıştır. Uzun yıllar Atatürk'ün hizmetinde bulunmakla övünç ve mutluluk duyduğunu hâl tercemesinde belirten Mustafa Vasfi diyor ki :

"Memleketin yer yer düşman kuvvetleri tarafından haksız yere işgali sıralarında Gazi-i-muhterem ve Reis-i-mübeccelemiz Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri ile birlikde Anadolu'ya geçdim. Mücâdele-i Millîye esnâsında Ferid Hükûmeti tarafından yapılan Tahdîd-i-sin Kanunu ile tekaüde sevkedildim, istiklâl ve istihlâs-i-vatan gayesiyle müteşekkil Büyük Millet Meclisi'ne âzâ olarak geldim (Meclis'e iltihak târihi : 29 Nisan 1336) ve bu şerefli vazife ve gaye ile hâlen çalışmaktayım."

Meclis sicil kayıtlarında ayrıca (Seçimden evvelki durumu : Askerî Binbaş) ve (Medenî hâli : Evli, bir kızı, iki oğlu var) diye belirtilen Mustafa Vasfi Bey de, eski silâh arkadaşlarının hepsine vefâ göstermiş, Atatürk'ün himâyesiyle birinci dönemden ölümüne kadar, yâni ikinci, üçüncü ve dördüncü dönemlerde Tokat'dan meb'us çıkarılmıştır.

Ömrünün son yıllarında ileri derecede şeker hastalığına tutulan Mustafa Vasfi Bey'in rahatsızlığı uzun sürmüş ve 10 Ekim 1934 Çarşamba günü Ankara'da hayata gözlerini yummuştur.

Hâkimiyet-i Millîye Gazetesi (Tokat Meb'usu Mustafa Bey'in Ölümü) üzerine şunları yazmıştır¹⁵⁵ :

“Mustafa Bey, Büyük Harb'de Gazi Hazretleri'nin ordu kumandanlıkları zamanında bütün cebhelerde maiyetlerinde bulunmuş, kendini çok evvelden Gazi ve vatan hizmetine vakfetmiştir. Millî Mücâdele'nin ilk gününden beri Büyük Şef'in izinden ayrılmayan Mustafa Bey, dürüst ve temiz olduğu kadar sevimli, neş'eli bir zattı. Açık yürekliliği ile tok-sözlülüğü Meclis içinde bütün büyükler yanında ona ayrı bir kıymet verdiriyordu. Çok samimî ve öz memleketi şivesiyle konuşmasından duyulan zevk ayrı bir şeydi.”

Cenâze namazı, 11 Ekim 1934 Perşembe günü öğle namazından sonra Hacıbayram Câmii'nde kılınan Mustafa Vasfi Bey'in nâşî, büyük bir merasimle Cebeci'deki ebedî istirahatgâhına tevdi' edilmiştir. Yıllarca Atatürk'ün emrinde Karargâh Kumandanlığı yapmış, bu ocaktan yetişme merd askerinin aziz hâtırasına uyararak oğulları ve âilesi daha sonra (SÜSOY) soyadını almışlardır.

Kitabımızın birinci basımındaki âile adı yanlışlığını (Kahyazâde) olarak düzelten ve 14 Kasım 1972 târihli lütûfnameleriyle bizi mutlu kılan sayın Nefise Süsoy, Tokat Ziraat Bankası Müdürü, kardeşi sayın Tuncer Süsoy'un yanında ikamet ediyorlardı. Bir ikinci kardeşleri ise o- târihde Emekli Sandığı Sağlık İşlerinde görevli bulunan, hâlen Samsun'da görevli sayın Erkut Süsoy'dur.

---

(155) Hâkimiyet-i Millîye, 12 Ekim 1934 Cuma, Nu. 4749, s. 1 ve 3 (resmi de var).

ÜSTEĞMEN HAYÂTÎ BEY

Atatürk'te Samsun'a Çıkanlar'dan : Üstegmen Hayatlı Bey (sol baştaki bastonlu zat), arkadaşları Recep Zübüdü, Lâîfî Altunok, Yzb. Hamdi (Merkez K. Muafvîni) ve Yâver Süverî Yzb. Şemî Bedrî (üniformalı).

ÜSTEĞMEN HAYÂTÎ BEY

Üsteğmen Hayâtî Bey (İstanbul 1892 - Ankara 16 Kasım 1926) : Dokuzuncu Ordu Kıtaâtı Müfettişliği Erkân-ı Harbiye Reisi Kurmay Albay Kâzım Bey (Dirik)'in Emirsubayı ve Müfettişlik Kalem Âmiri olarak 19 Mayıs 1919'da Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'dan biri bulunan Üsteğmen Hayâtî Bey, İstanbul'da doğmuştur. Serezli İbrâhim Sâmî Bey'in oğludur. 1915 yılında Piyâde Teğmeni olarak Harbokulu'ndan çıkmıştır.

Hayâtî Bey, hayâtının sonuna kadar Atatürk'ün yanında ve hizmetinde bulunmuştur. Ali Kılıç'ın İstiklâl Mahkemesi Hâtıraları'nda, İsmet Paşa (İnönü) ile ilgili bir husûsun anlatılmasında, Hayâtî Bey'in de adı geçmektedir ki, rahatsızlanıp vefâtından tam beş ay önce Atatürk'le berâber İzmir'de bulunduğunu tesbit etmektedir¹⁵⁶ :

“İstiklâl Mahkemeleri ile Başvekil arasında tahaddüs eden ihtilâfı haber alan Gazi, fenâ halde sıkılmışlar, izahat almak için beni çağırılmışlardı. İzmir'de Naim Palas Oteli'nde henüz banyodan çıkmış vaziyetde bulunan Gazi'ye vaziyeti arz etdim. Hemen Kalem-i Mahsus Müdürü Hayâtî Bey'e emir verdi. O zaman telefon olmadığı için, telgrafla makine başında, İsmet Paşa'ya tarz-ı hareketinin İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'na aykırı olduğuna dikkatini çekti ve bu fenâ gerginliğin izâlesi için hemen İzmir'e gelip mahkeme hey'etiyle temâsını tavsiye etdi. İsmet Paşa 20 Haziran 1926'da Ankara'dan, hemen, hareketle İzmir'e geldi.”

Bu vazifede iken birdenbire rahatsızlanan Hayâtî Bey, üç gün yatdığı Ankara Nümûne Hastahânesi'nde Dr. Ömer Vasfi ve Rıfkı Beylerce yapılan ameliyat ve tedâvilere, gösterilen bütün ihtimamlara rağmen, peritonitden kurtarılamamış ve 16 Kasım 1926 Salı günü akşam üzeri hayâta gözlerini yummuştur.

Atatürk, Hayâtî Bey'in tedavisiyle yakından ilgilenmiş; Doktor Âkil Muhtar, Neş'et Ömer, Orhan Abdi ve M. Kemâl Beyler gibi tanınmış

(156) Ali Kılıç : İstiklâl Mahkemesi Hâtıraları, İstanbul 1955, s. 44.

profesörleri İstanbul'dan Ankara'ya getirtmiş, fakat acı sonuç değişmemiştir.

17 Kasım 1926 Çarşamba sabahı saat onda Nümûne Hastahânesi'nden husûsî merâsimle kaldırılan Hayâtî Bey'in cenâzesi, öğle namazından sonra kılınan cenâze namazını müteâkip, Hacı Bayram'daki makbereye defnedilmiştir.

Atatürk'ün maiyetinde, Riyâset-i Cumhur Dâire Müdürlüğü vazifesinde bulunmuş sayın Lûtfi Altunok, Hayâtî Bey vefât ettiği zaman geride kalan eşi ve iki oğlundan, bir-iki yaşındaki küçük oğlu Târik'in bilâhare öldüğünü; büyük oğlunun ise hâlen hayatta olduğunu bildirmişlerdir. Sayın Haldun Derin de bu husûsu te'yid etmektedirler.

Hayâtî Bey'le birlikte vazife ve dâire arkadaşlığı da yapmış bulunan sayın Lûtfi Altunok, bize şu bilgiyi vermektedir :

“Türkiye Büyük Millet Meclisi ve İcrâ Vekilleri Hey'eti Riyâseti Kalem-i-mahsus Müdürlüğü, bizim vazifeye başladığımız 1 Temmuz 1920 târihinde teşkil olunmuşdu. Atatürk, hem Meclis, hem de İcrâ Vekilleri Hey'eti Reisi bulunuyordu. Sonra İcrâ Vekilleri Hey'eti Reisliği'ni Fevzi Paşa (Çakmak)'ya devrederek kendisi yalnız Meclis Reisliği vazifesinde kaldı. İlk kuruluşda Kalem-i-mahsus Müdürü Hayâtî Bey'di. Şifre Me'muru Rûhî Bey'di. Diğer bir Şifre Me'muru da Nuri Bey'di. Kararlar Kalemi'nde Memduh Bey (Atasev), Emin Bey; Evrak Kalemi'nde Hâzım Bey (Diyânet İşleri Reisi Rifat Hoca'nın yeğeni), Ekrem Bey, ve ben (Lûtfi Altunok) bulunuyorduk. Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk) yalnız Büyük Millet Meclisi Reisliğinde kalınca, Meclis Riyâseti Kalem-i-mahsusu'nda şu arkadaşlar vazifelendirildik : Hayâtî Bey, Rûhi Bey, Emin Bey (Gerede Kaymakamı), Ekrem Bey ve ben (Lûtfi Altunok). Bunlar daha sonra aynen Cumhurbaşkanlığı Kalem-i-mahsusu'na geçtiler. Böylece Hayâtî Bey'le altı ay kadar bir müddet birlikde çalıştık. Çok çalışkan, kabiliyetli, dürüst ve vatansever olan Hayâtî Bey, Atatürk'e son derece bağlı samimî bir Millî Mücâdeleci örneği idi.”

ÜSTEĞMEN ÂRİF HİKMET (GERÇEKÇİ)

**Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'dan : Üsteğmen Ārif Hikmet
(Em. Hâkim Tümgeneral Hikmet Gerçekçi)
(Beylerbeyi 1894/95 - Kadıköy 13 Ağustos 1970)**

ÜSTEĞMEN ÂRIF HİKMET (GERÇEKÇİ)
(Em. Hâkim Tümgeneral Hikmet Gerçekçi)
(İstanbul - Beylerbeyi 1895 - Kadıköy 13 Ağustos 1970)

Türk Millî Mücâdelesî'nin başbuğu Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk), 19 Mayıs 1919 Pazartesi sabahı saat 6'da IX. (sonra III.) Ordu Kıt'aları Müfettişi olarak Samsun'a çıktığı zaman, yanında 18 subay bulunuyordu¹⁵⁷.

Hâl tercemelerini ve hâtıralarını noksansız olarak tesbit edip yazmaya ve târihe maletmeğe çalışdığımız bu Millî Mücâdele kahramanlarımızdan yalnız bir tanesi, Üsteğmen Ârif Hikmet Bey, 1970 Ağustosuna kadar hayatda bulunuyordu ve kendileri ile muhâberemiz mümkün oldu. Kumandanı bulunan Re'fet (Bele) Paşa ile diğer arkadaşları hakkında bize tamamlayıcı, aydınlatıcı, düzeltici bilgiler ve son derece değerli târihî fotoğraflar da lûtfeden Emekli Hâkim Tümgeneral Ârif Hikmet Gerçekçi'nin bizzat kendisinden aldığımız biyografisini burada aynen sunuyoruz :

“10 Şubat 1310 (1894/95) târihinde İstanbul'da Beylerbeyi'nde doğdum. Babam, Miralay Hüsameddin Bey'dir. 7 Ekim 1329 (1913/14)'da Harbokulu'na girdim ve son sınıfta iken (21 Temmuz 1330) Birinci Dünya Savaşı'nın umûmî seferberliği ilân edildiğinden, Harbokulu son sınıf talebelerinden gönüllüler (takım kumandanlığı vazifesi görmek, asteğmen rütbesi takınmak ve kıdemli astsubay maaşı almak üzere) kıt'aya gönderildiler. Ben de gönüllü olarak 3. Kolordu'ya tâliboldum ve Tekirdağı'ndaki 8. Tümen 22. Alay 2. Bölük takım subaylığına tâyin edildim. 25 Aralık 1330 târihinde Piyâde Asteğmenliği'ne terfi etdim. Kıt'ayla Dörtüyl, Göksun, Andırin'de Ermenilerin tehcir hareketlerine katıldım. 1

---

(157) 1970 yılı başlarında bir İstanbul gazetesinde Bandırma Vapuru ile Atatürk'le Samsun'a gelenlerden olduğunu iddia eden bir yeni doktor ortaya çıkmıştır ki, sayın Hikmet Gerçekçi bize lûtfedikleri bir mektubla bu şahsın gemide bulunmadığını ve yazdıklarının târihi tahrifden ibâret olduğunu bildirmişlerdir. F.T.

Üstegm. Ârif Hikmet (Gerçekçi),
Yzb. Cevad Abbas (Gürer) ile.

Üstegm. Ârif Hikmet (Gerçekçi)
Samsun'da (1919).
—Hikmet Gerçekçi'nin albümünden—

Mayıs 1331'de teğmen oldum ve 5 Mayıs 1331'de kıt'ama Çanakkale'ye Akbaş'a geldik ve Seddülbahir bölgesine sevk edildik. 22 Mayıs 1331 târihinde Kirte Deresi'nde İngilizlere karşı başladığımız mukabil taarruzlarda sol bacağımdan ağır yaralandığımdan İstanbul'a gönderildim. Beş ay tedavi görüp iyileşince, 1 Kasım 1331'de, Atatürk'ün kumandasında bulunan Conk Bayırı'ndaki kıt'ama döndüm ve alayımın 3. Bölük Komutanı tâyin edildim. Bu savaşdaki başarımdan ötürü bir yıl kıdem zammı ve bir harb madalyası ile taltif edildim. Düşman Çanakkale'den çekilince kıt'amızla Kırklareli'ne gitdik. 1 Mart 1332'de 23. Alay 2. ve daha sonra 6. Bölük komutanlıklarına tâyin edildim. Kıt'ama Kafkas Cebhesine hareket ettik. 29 Haziran 1332 târihinde Ruslarla başlayan muharebeler katıldım ve Muş'un Ruslar'dan geri alınması harekâtında bulundum. Daha sonra 23. Alay Yâverliğine tâyin edildim ve 1 Aralık 1332'de Üsteğmen oldum.

6 Aralık 1332 târihinde Hicaz Kuvve-i Seferiye Kumandanlığı'na tâyin olunan ve o târihde Kafkas Cebhesi XVI. Kolordu Komutanı bulunan Atatürk'ün harb karargâhına verildim. Şam'a kadar gitdik. Şam'da iken tekrar II. Ordu Komutanlığına tâyinle ve Diyarbakır'a avdetleri sebebiyle (verdikleri geçici bir vazife ile Halep'de kısa bir süre kaldıktan sonra) Diyarbakır'a II. Ordu Karargâhı'na geldim. Tifüse yakalandığımdan (Diyarbakır Gurebâ Askerî Hastahânesi)'nde bir ay tedavi edildikten sonra, mûcize kabilinden kurtuldum. İki ay hava değişimi ile İstanbul'a gönderildim. 13 Ekim 1333'de Kuleli Askerî Lisesi Dâhiliye Subaylığı'na tâyin edildim. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda vatanın düşman istilâsına uğradığı o kara günlerde Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk)'nin 9. Ordu Kıtaâtı Müfettişliğine tâyin edilmesi üzerine, beni de Müfettişlik Erkân-ı Harbiye Birinci Şûbe Mülhaklığı'na tâyin ettirdiler."¹⁵⁸

Değerli Millî Mücadele kahramanı emekli Hâkim Hikmet Gerçekçi'nin (Kadıköy : 7 Mart 1970) târihli beş daktilo sâhifelik lûtufnâmelerinde ve ayrıca yazdıkları üç sâhifelik hâl-tercemelerinde açıklanan "Atatürk'le tanışması, maiyetlerinde çalışması ve Re'fet Paşa'ya yâver verilmesi, Millî Mücâdele sonuna kadarki hizmetleri" gibi konular, daha

(158) Harb Târihi Vesikalan Dergisi, Mart 1953, sayı 3, s. 4.

**28 Ekim 1332 (1916)'de Mustafa Kemal Paşa (Atatürk)'ın Bitlis'e teqrifleri (soldan sağa doğru ön sıradaki-
ler) : 16. Kor. K. Yâveri Yzb. Cevad Abbas Bey, Erkan-ı Harbiye Reisi Suad Bey, Vâli Yâveri, Atatürk,
Bitlis Vâlisi Memduh Bey (III işâretli), Emir Subayı Şükri Bey, Alay K. Yâveri Üstüm. Hikmet Bey (Gerçek-
çi) (IV işâretli), Alay K. Fuad Bey (Bulca) ve Sürt Meb'usu Abdürrezzak Bey (yakası kürklü).**

Yüzbaşı Hikmet (Gerçekçi), Re'fet (Bele) Paşa ve komutanlarla.
—Rıf'at Bele'nin albümünden—

önce Hayat Târih Mecmuası (Ekim 1967, sayı 9, s. 14/18) ile Hayat'da (15 Mayıs 1969, sayı 21, s. 6/7) iki makalede kısmen belirtilmiş bulunuyor. Vesikalar, röportajlar ve bizzat sayın Gerçekçi'nin yazdıkları aydınlatıyor ki, kendileri Millî Mücâdele'ye katılmak aşkı ile eski komutanına müracaat etmiş, Atatürk de bundan son derece duygulanarak Ârif Hikmet Bey'i karargâhına "Kurmaya Mülhakı" olarak tâyin ettirmiş; daha sonra Kur. Alb. Re'fet'in kendisinden güvenilir bir subay istemesi üzerine Üsteğmen Hikmet Bey'i III. Kor. K. Yâveri vermiştir.

"Şifâhen telâkki etdiğim emirleri üzerine, 16 Mayıs 1335 Cuma günü saat 17.55'de İstanbul limanından ayrılan Bandırma Vapuru ile ve Atatürk'ün kendisi ve karargâhı ile Samsun'a hareket ederek 19 Mayıs 1335 Pazartesi günü sabah saat 6'da Samsun'a vardık. Aynı vapurda bulunan Kurmay Albay Re'fet (Bele)'in Sivas'daki 3. Kolordu Komutanlığı'na tâyini üzerine ben de kendileri maiyetine emir subayı olarak verildim. O târihten İstiklâl Mücâdelesinin sonuna kadar kendilerinin yâveri, bâzen de ihtiyaç ve zaruret hâlinde kıt'a ve müfreze kumandanı olarak çalıştım. Re'fet Paşa'nın Cenub Cebhesi Kumandanı, Millî Müdafaa Vekili ve Dâhiliye Vekili bulunduğu zamanlarda Başyâverliğini yaptığım gibi; Nazilli'de Demirci Mehmed Efe, Salihli'de Çerkes Edhem ile de bulunduk. Birçok dâhilî isyanlarda (Konya, Bozkır, Bolu, Gerede, Düzce, Yozgad, Akdağmadeni), Demirci Efe, Çerkes Edhem te'dîb hareketlerinde bulundum. Afyonkarahisar, Dumlupınar, Birinci ve İkinci İnönü muharebelerine bilfiil ve gerektiğinde kıt'a kumandanı olarak da katıldım. Gösterdiğim başarılar karşılığında 10 Aralık 1337'de fevkalâdeden yüzbaşı oldum ve kırmızı şeridli İstiklâl Madalyası ile de taltif edildim. 30 Ağustos 1338 târihinde Büyük Zaferin kazanılmasından sonra General Re'fet Bele'nin (Trakya Fevkalâde Komiserliği)'ne tâyini üzerine, jandarma kıt'aları ile Re'fet Paşa maiyetinde Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'ni ve Ordusunu temsil şerefini kazananlar arasında bulundum. 29 Ekim 1339'da Harbokulu'nda açılan ilk ikmâl-i tahsil kursuna gönderildim. Daha sonra Maltepe Piyâde ve Atış Okulu'ndaki kursu da tamamlayarak 12 Kasım 1340'dan itibaren Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti Tâlim ve Terbiye Dâiresi 4. Şûbesi'nde, Selimiye'de 1. Tümen 3. Alay 5. Bl. K.'na, M.S.B. Personel Dâiresi Kıdem Şûbesi, Ankara Merkez K. 2. Şûbe Müdürlüğü ve İstanbul

Yüzbaşı Ârif Hikmet (Gerçekçi), Komutanı Re'fet (Bele) Paşa ile.
—Rıf'at Bele'nin albümünden—

Üniversitesi Tâlim Taburu muallimliğinde bulundum. 26 Eylûl 1927 târihinde Ankara Hukuk Fakültesi'ne girdim. Birinci sınıfı burada okuduktan sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine devamla 1929/30 ders yılında buradan me'zun oldum. Askerî hâkimlik sınıfına geçerek İstanbul'da 3. Kor. Hâkimliğine tâyin edildim ve 30 Ağustos 1931'de 3. sınıf (Binbaşı karşılığı) hâkimliğe yükseldim. Sıra ile Balıkesir 2. Kor. Hâkimliği ve 3. Şûbe Müdürlüğü'nde (1932/33), M.S. Bakanlığı Askerlik Adliyesi Ş. Hâkimliği'nde (1934) bulundum. Urfa Askerî İhtisas Mahkemesi Müfettişliği, İstanbul'da Orduya fesad karışdırmaktan suçluların muhakemesi vazifelerinde görevlendirildim. Ayrıca Cumhuriyet rejimine aykırı hareket eden komünistlerin muhâkemesini icrâya me'mur edildim. 4 Eylûl 1935'de İstanbul Kumandanlığı Hâkimliği'ne, 5 Mayıs 1937'de ise Gaziantep Askerî İhtisas Mahkemesi Hâkimliği'ne tâyin olundum. 1938 Ağustos'unda 2. sınıf hâkimliğe yükseldim ve 3 Ekim 1938'de 3. Şûbe Müdürlüğü vazifeme başladım. Askerî Ceza Muhakemeleri Usûlü Kanunu ile As.C.K.'nda 3914 ve 3915 sayılı kanunlarla yapılan değişiklikler üzerine casusluk ve komünistlikle ilgili suçların muhakemesi bu askerî mahkemelere verildi. Bu maksadla kurulan, merkezi Ankara'da bulunan Hava Müdafaa Umum K.'na bağlı ve 34 vilâyeti kaza yetkisine alan 2 Numaralı Askerî Mahkeme'ye ve bu kumandanlık 12. Şûbe Müdürlüğü'ne tâyin edildim (1940). Dörtbuçuk yıl burada vazife gördüm. 1941 Ağustos'unda 1. sınıf hâkimliğe (albay karşılığı) yükseldim. 6 Temmuz 1947'de Hâkim Tümgeneralliğe, 30 Ağustos 1951'de de Tümgeneralliğe yükseldim. 1954 Nisan'ında kendi isteğimle emekli oldum. Dört yıl kadar Ankara Barosu'na girerek avukatlık etdim. 1956'da İstanbul'a naklederek 1965 Kasımına kadar avukatlığıma burada devam etdim. Sol tarafıma gelen felç neticesi çalışmayı bıraktım. Tedavi sonucu çok şükür bastonla yürür hâle geldim.”

Emekli Tümgeneral sayın Ârif Hikmet Gerçekçi'nin şu şeref dolu vatanî hizmet târihçesi, bana lütfetdikleri 7 Mart 1970 târihli mektublarındaki şu satırların “Gerçekçi” mânâsını açıklamaya yetiyor :

“O günleri görmeyenler, İstiklâl Savaşı'nın kolaylıkla kazanıldığını zannederler. Halbuki İstiklâl Savaşı'nda bir taraftan düşmanla, bir taraftan da iç düşmanlarla uğraşdık.”

Re'fet Paşa (Bele), İsmet Paşa (İnönü) ile bir karşılaşma töreninde. (En solda arkada Yâver Hikmet Gerçekçi, sağdan ikinci ise Rûşen Eşref Ünaydın.)
—Rıf'at Bele'nin albümünden—

Ârif Hikmet Gerçekçi hakkında yazdığımız iki yazıdan birini şu dileklerimizle bitirmiştik¹⁵⁹ :

“Bize bu aziz Cennet vatani kanları, canları bahasına kazanıp bırakanların şehid ve ölmüşlerine sonsuz rahmet, minnet ve şükranlar. Yaşayanlarına ve bunların başında Atatürk’le Samsun’a Çıkanlar’ın tek hayatta kalanı Üsteğmen Ârif Hikmet Bey (Gerçekçi)’e uzun ömür duâları, minnet, şükran ve tâzimler. Gerçekçi'lere olan büyük borçlarımızın tek ödeme yolu ve şekli, kendi millî benliğimize dönmemiz, aklımızı başımıza alarak onları izlerinde tâkib etmemizdir.”

Sağlığında yayınladığımız bu satırlardan son derece memnunluk duyan ve bize asıl hislerini bildiren Gerçekçi, Atatürk’le Samsun’a Çıkanlar’ın hayata en son vedâ edeni olarak 13 Ağustos 1970 Perşembe günü Hakkın rahmetine kavuştu. Bu büyük milletin büyük târihini yapanlardan biri daha, 19 Mayıs 1919’da Samsun’a çıkan 19 kahramanın sonuncusu sessizce hayata gözlerini yumunca bir İstanbul gazetesinde (Ölüm) başlıklı şu küçük i’lân yer aldı¹⁶⁰ :

“Necîbe Gerçekçi’nin kıymetli eşi, Semih Gerçekçi ve Ayten Savcı’nın sevgili babaları, 16 Mayıs 1919 târihinde târihî Bandırma Vapurunu ile ve büyük Atatürk’ün maiyetinde Anadolu’ya geçmek sûretiyle İstiklâl Mücadelesi’ne ilk ânında katılan Askerî Temyiz Mahkemesi Âzâlığı’ndan emekli Hâkim Tümgeneral

Ârif Hikmet Gerçekçi
331/95

13 Ağustos 1970 Perşembe günü Hakkın rahmetine kavuşmuştur. Cenazesi 15.8.1970 târihinde öğle namâzını müteâkib Kadıköy Osmanağa Câmii’nden kaldırılarak Rumelihisarı’ndaki medfen-i mahsûsuna defnedilecektir.”

Rahmetli Hâkim Tümgeneral Ârif Hikmet Gerçekçi, sayın Necîbe Gerçekçi ile evli idi. Oğlu Semih Gerçekçi, kızı Ayten Savcı’dır. Sedat Savcı, Semâ Savcı ve Memduh Anıl Gerçekçi adlı üç torunu vardır. Hemşireleri ise sayın Hamiyet Güven ve Nebâhat Oktar’dır.

(159) Fethî Tevetoğlu : Üsteğmen Ârif Hikmet Bey, Hayat Tarih Mecmuası, 1 Mayıs 1970, yıl 6, ss. 4-7. Ayrıca bk. Türk Kültürü, Temmuz 1970, yıl VIII, s. 93, ss. 569-576.

(160) Cumhuriyet, 15 Ağustos 1970, sayı 16542, s. 2.

ÜSTEGMEN ABDULLAH (KUNT)

ATATÜRK'LE SAMSUN'A ÇIKANLARDAN :
ÜSTEĞMEN ABDULLAH (KUNT)¹⁶¹
(1888 - 1961)

Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar kitabım yayımlandıktan iki yıl sonra, parlâmentodan ayrılmış; 1973-1985 yıllarını Almanya'da ve Saudî Arabistan'da vazife görerek yurd dışında geçirmişdim.

Yurda döndükten sonra toplamaya ve okuyup incelemeğe başladığım Millî Mücâdele ve Atatürk'le ilgili kitap ve araştırmalardan birinde, Atatürk'le Samsun'a çıkanlardan (Üsteğmen Abdullah) hakkında küçük bir ip-ucu bilgiye rastladım.

Atatürk'ün çevresinde bulunmuş ve çalışmış sayın Nâşid Hakkı Uluğ'un, **Milliyet Yayınları - Târih Dizisi**'nde yer alan (**Siyâsî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı**) adlı eserinde, "Mustafa Kemâl Paşa ile Anadolu'ya gelenler" listesinde (Üsteğmen Abdullah) için şu açıklama vardır : İâşe Subayı Üsteğmen Abdullah (Sonra, Devlet Demiryolları Müfettişi)¹⁶².

Devlet Demiryolları Genel Müdürlüğü'nün son derece takdire değer düzenli arşivinde 2615 Numara ile (Haydarpaşa İşletme Müfettişi Abdullah Bey) diye kayıtlı **Abdullah Kunt**'un şahsî dosyasından sağlayabildiğimiz bilgiler aşağıdadır :

"Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar arasında (İâşe Subayı Üsteğmen Abdullah) diye adı geçen **Abdullah Kunt**, 1304 (1888) yılında Debre'de doğmuştur. Babası, askerî kaymakamlıktan (Piyâde Yarbay) emekli Mustafa Bey, annesi Zehra Hanım'dır."

Dosyasında kendi el-yazısı ile bulunan hâl tercemesinde şu bilgiler verilmektedir :

---

161) Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'dan : Üsteğmen Abdullah (İâşe Subayı) (KUNT)
(Debre 1304/1888-İstanbul/1961)

(162) Nâşid H. Uluğ : Siyâsî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı, İstanbul 1973, s. 64.

'Selânik Askerî Rüşdiyesi ile Kuleli İ'dâdîsi'nden sonra yüksek eğitimi de Harbokulu'nda tamamlayan **Mustafa oğlu Abdullah Debre**, 323-47 Sicil Numarası ile (1907) yılında Piyâde Teğmen rütbesiyle subay çıkmış ve Hat Muhâfazası'na atanmıştır.

Daha sonra Askerî Komiserlik Kuruluşu'nda ilk Hat Komiseri olan **Behiç Bey**'in muavinliğinde ve Doğu Hat Askerî Komiserliği'nde bulunan Üsteğmen Abdullah, bir süre de Bağdad Hattı Komiserliği'nde görev yapmıştır.

1919 yılı Mayısında (9'uncu Ordu Kıtaâtı Müfettişliği) için güvenilir subaylardan oluşturulan karargâhda "İlâşe subaylığı"na getirilen Üsteğmen Abdullah üç yılı aşkın bir süre, dâvâyâ sâdık dürüst bir subay olarak vazife vermiştir.

Yüzbaşılığa yükselen Abdullah, 9 Mart 1338 (1922) târihinde kendi isteği ile yeniden Devlet Demiryolları kadrosunda görev almış ve 1 Kasım 1339 (1923)'da Devlet Demiryolları Başmüfettişliği'ne getirilmiştir. Tam 25 yıl, Devlet Demiryolları kadrosunda çeşitli hizmetler gören Abdullah Kunt, Sirkeci İşletme Müdürü iken, 13 Temmuz 1948 târihinde 60 yaşını doldurarak, yaş haddinden emekliye ayrılmıştır.

1961 yılı sonunda vefat eden Abdullah Kunt'un, İstanbul - Erenköy Nâhiyesi Nüfus Me'murluğu'ndaki kütüğünden (Suâdiye, Hâne Numarası : 369, Cild : 32/80, Sahife : 937/123 Yerli) ve Devlet Demiryolları Genelmüdürlüğü ile Emekli Sandığı arasındaki yazışmalardan hiç evlenmediği; Mehmed Ali Kunt adlı bir kardeşi ile, Fahriye adlı bir hemşiresinin hayatta oldukları (1962) anlaşılmaktadır."

Rahmetli Abdullah Kunt hakkındaki bu bilginin ve fotoğrafının sağlanmasıyla, Millî Mücâdele târihimizde bugüne dek karanlık kalmış bir noktanın aydınlatılmasına yardımları dokunan Emekli Hava Albayı sayın Kılıç Erginbaş, Devlet Demiryolları Genel Müdürlüğü Personel Müdürü sayın Ahmed Gülleroğlu ile arşiv dâiresinden sayın Erdal Çılgı, Birgül Şimşek, Derya Demirçeken ve diğer görevlilere şükran borçluyum.

TEĞMEN MUZAFFER (KILIÇ)

Muzaffer Kılıç, Atatürk ve Cevad Abbas Gürer ile (1919).

TEĞMEN MUZAFFER (KILIÇ)

Muzaffer Kılıç (Bakırköy, İstanbul 1897 - Ankara 13 Temmuz 1959), İkinci Yâver olarak 19 Mayıs 1919'da Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'dan biri bulunan Muzaffer Kılıç, 1313 (1897)'de Bakırköy (İstanbul)'de doğmuştur. Ali Rıza Bey'in oğludur. Harbiye'den topçu teğmenliği ile çıkan Muzaffer, Çanakkale'de Sahrâ Topçu Teğmeni olarak Birinci Dünya Savaşı'na katılmış ve Galiçya cebhesinde, Yedinci Ordu Müfettişliği Yâveri olarak Filistin cebhesinde bulunmuştur. Filistin çekilmesi sırasında Yedinci Ordu Komutanı Mustafa Kemâl'in emir-subayı tâyin edilen Muzaffer, daha sonra da Atatürk'ün yanından hiç ayrılmamış ve Millî Mücâdele'ye Dokuzuncu (veyâ Üçüncü) Ordu Müfettişliği Karargâhı kadrosunda görevlendirilmiş olarak katılmıştır. Cumhuriyetin ilânından sonra, Topçu Yüzbaşısı rütbesiyle bir süre Cumhurbaşkanlığı Yâveri olan Muzaffer, bu arada Ankara Hukuk Fakültesi'ne de devam ederek 1928'de buradan me'zun olmuştur. 1930 yılında kendi isteğiyle isti'fâ sûretiyle Ordu'dan ayrılarak İstanbul'a yerleşen ve ticaretle meşgul olmaya başlayan Muzaffer Kılıç, bir ara, bir nebâtî-yağ fabrikası da kurmuştur. İstanbul Şehir Meclisi'nde üye bulunan Muzaffer Kılıç, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Beşinci Dönem'inde (1 Mart 1935 - 2 Nisan 1939) Giresun'dan milletvekili seçilmiştir.

Daha sonra yine İstanbul'a, ticâret hayâtına dönen, (Ankara Anonim Türk Sigorta Şirketi)'nin de idârecisi olan Kılıç, şahsî işlerini tâkiyetmek üzere 1959 yılı Haziran başında Ankara'ya gelmişti ve Orduevi karşısındaki Gül Palas Oteli'nde kalıyordu. İki aya yakın bir zamandır Ankara'da bulunan Muzaffer Kılıç, 13 Temmuz 1959 Pazartesi günü akşamı, yanında iki arkadaşı olduğu hâlde Gül Palas Oteli'nden çıkıp Kızılay'a doğru yürürken birdenbire fenâlaşmış; arkadaşlarının yardımına bile imkân kalmadan birkaç sâniye içinde Atatürk Bulvarı kaldırımlarına yığılarak ölmüştür. Cenâzesi derhâl Gülhâne Hastahânesi'ne kaldırılmış ve kalb krizi sonucu öldüğü tesbit edilmiştir.

14 Temmuz 1959 Salı akşamı Muzaffer Kılıç'ın cenâzesi trenle İs-

tanbul'a nakledilmiş ve 16 Temmuz 1959 Perşembe günü öğle namazından sonra Şişli Câmii'nden askerî törenle kaldırılarak Feriköy âile kabristanında ebedî istirahatgâhına tevdi' edilmiştir.

Muzaffer Kılıç'ın ardından vefâlı bir silâh arkadaşının yazdığı bir yazıda şu hâtıralar belirtilmiştir¹⁶³ :

“... Birinci Cihan Harbi'nin başlangıcında topçu subayı olarak Ordu'ya iltihak eden Muzaffer Kılıç, emrine verilen bataryasıyla Marmara Denizi'nde Sarayburnu'na kadar sokularak, Rıhtım'daki nakliye gemilerini torpillemek isteyen düşman deniz-altılarını def' için vazifelendirilmiş, bir müddet sonra da Türk Ordusu ile berâber Galiçya'ya gitmiş ve menkıbeler yaratanlar arasında bulunmuştur. Bilâhare kıt'asıyla berâber Filistin cebhesine nakledilerek Ordu Topçu Kumandanlığı Yâverliği'ne tâyin edilmiştir.”

“... Asâlet-i rûhiye sâhibi olan Muzaffer Kılıç, üzerine aldığı her vazifede kendini sevdirmiş ve nihâyet Atatürk'ün Filistin Cebhesi Ordu Kumandanlığı'na ta'yîni ile münhal olan emir-subaylığı vazifesine getirilmiştir. Bu sûretle Atatürk'le ilk def'a tanışmak bahtiyarlığına ermiştir. Bu cebhede Ordu birlikleri arasındaki irtibâtı te'min için sorumluluğuna verilen vazifeyi hakkıyla yaparak gösterdiği cesaret ve atılganlığı ile Atatürk'ün teveccühünü kazanmıştır. Mütareke'de İstanbul'a çağırılan Atatürk'ün Başyâveri merhum Cevad Abbas ile berâber ikinci-yâver olarak İstanbul'a dönmüştür. Türk Ordusu'na silâh teslim etdirilmesinden çok büyük bir acı duyan Muzaffer Kılıç, subaylıktan isti'fâ etmeği düşünürken, Atatürk'ün Anadolu'ya geçmesi takarrur edince bu fikrinden vazgeçerek, tekrar Büyük Kumandan'ın ideallerini benimseyerek bilâ-kayd-ü-şart Ata'ya iltihak etmiştir. Muzaffer Kılıç, Anadolu'ya hareketinden evvel Ata'nın kendisine söylediği sözleri bana ve arkadaşlarına şöyle anlatırdı : “Çocuk, annen ve kardeşlerinle veda'laş, Anadolu'ya mücâdele için gitdiğimizizi ve muvafak oluncaya kadar dönmeyeceğimizi bilmelerini isterim.”

“Böylece Muzaffer Kılıç, kendisine tevdi' edilen vazifesinin ehemmiyetini idrâk ederek en yakînine bile ifşâ etmemiş, vatanı düşdüğü elîm bâdireden kurtaracak olan büyük vatan evlâdının açtığı

(163) Nâşid Mengü : Atatürk'ün Yâveri Muzaffer Kılıç, Cumhuriyet, 17 Temmuz 1959, sayı 12562, s. 3.

bayrak altına diğer arkadaşları gibi tereddüdsüz iltihâkı cana minnet bilmişti. İstiklâl Mücâdelesini'nin bütün safhalarını bizzat yaşamış canlı bir târihdi."

Hâtıra defterinden bâzı bölümlerin yayınlanmış bulunması, rahmetli Muzaffer Kılıç'ın günügününe not tuttuğunu veyâ günlük hâtıralarını sonradan yazdığını ortaya koyuyor. Bu değerli hâtıralar toplanmalı ve noksansız olarak aynen yayınlanmalıdır.

Muzaffer Kılıç'ın hâtıra defterinden bir günlük gazeteye aynen nakledilen satırlar şunlardır¹⁶⁴ :

"16 Mayıs 1919 Cuma

Dördü kırk geçe... Bandırma Vapuru ile hareket etdik. Vapurumuz Kızkulesi açıklarında İ'tilâf Zâbitası tarafından kontrol edildi. İşgal Kuvvetleri vapurumuzda silâh arıyorlardı. Bunun üzerine Atatürk, Dolmabahçe Sarayı önüne dizilmiş olan düşman zırhlılarına gözlerini dikerek dedi ki :

— Bunlar bir milletin istiklâl aşkını ve mücâdele azmini takdir edemezler. İşte bütün güvendikleri bu maddî kuvvetlerdir.

Diyerek zırhlıların toplarını gösterdi. Vapurumuz hareket ederek Boğaz'a müteveccih İstanbul'a vedâ' etdik. Kavaklar önünde deniz kabardı.

17 Mayıs 1919 Cumartesi

Dalgaların sarsıntısı hâlâ devam ediyor. Esâsen vapur pek küçük ve eski. Paşa ile İbrâhim Talî hâriç herkesi deniz tutmuşdu. Paşa böyle bir anda Kaptanın yanına giderek geminin rotasını değiştirdi. Bunu bir sebebe mebnî yapmışdı. Çünkü bir İngiliz torpidosunun Bandırma Vapuru'nu tâkip etmek ihtimâli olduğu, hareketimizden evvel ihsas edilmişdi. Mustafa Kemâl'in kararı şu idi : Eğer bu torpido bizi tevkif etmek isterse, ona rampa edilerek, teslim olunmayıp mücâdele edilecekti.

18 Mayıs 1919 Pazar

(164) Zafer Gazetesi, 19 Mayıs 1960, yıl 11, sayı 3825, ss. 1 ve 4.

Zevâlde Sinob'a muvâsalat etdik. Limanda Preveze Gambotu bulunmaktadır. Sekizden sonra limandan hareket etdik.

19 Mayıs 1919 Pazartesi

Pazartesi günü saat altıda Samsun'a geldik. Rıhtıma çıktığımız zaman me'murîn-i mülkiye ve askeriye ve ahâli tarafından istikbâl edildik. Mıntıka Palas'a misafir edildik. Öğleden sonra otomobille Hükûmet Dâiresi'ne ve Belediye'ye gidilerek ziyâretler yapıldı. Bu gece Mıntıka Palas'dayız.

20 Mayıs 1919 Salı

Onbeşinci Fırka kıtaâtının Samsun'da bulunan bir kısmı ile, jandarma ve polisler, Paşa Hazretleri tarafından teftiş edildi.

21, 22, 23, 24 günleri Samsun'da temaslarla geçti. 25 Mayıs 1919'da dokuzu yirmiyedi gece hareket edildi.

Burhan Belge de Muzaffer Kılıç için şunları yazıyor¹⁶⁵ :

“19 Mayıs günü karaya ayak basarken, Muzaffer yanında, Erzurum ile Sivas arasında, harmânîsini karlara serip başını taşa dayayarak ufak bir dinlenme uykusuna daldığı sıralarda, Muzaffer yanında, Ankara'da yanında, Dumlupınar'da yanında, dâimâ yanında.

Bir gün köşkten acele çıkılırken, “Muzaffer, tabancan yanında mı?” suali. Belli ki bir gammazlık olmuş. Cevab : “Hayır Paşam, ama size fedâ edilecek canım yanımda!” Emir : Git al! Ve sonra, şu Atatürk sözü : “Evvelâ silâhınız, sonra canınız!”

“... Muzaffer için Atatürk, kudsiyeti münakaşa edilmez bir cenk ve zafer ilâhı idi. Dar geçidlerin hepsinde berâber bulunmuşlardı. Dağ doruklarını berâber aşmışlardı. Unutmayalım ki, Atatürk dediğimiz kartal, hayâtın ovalarında hiçbir zaman yaşlanmamış, kanadlarını açıp oynamak için, dâimâ, tehlikelerin yüksek râkımlarını tercih eylemiştir. (Muzaffer), Atatürk Dâstanı'nın en müheyyiç ve en şerefli safhalarını O'nun yanibaşında yaşamıştır.”

---

(165) Burhan Belge : Muzaffer Kılıç, Zafer, 16 Temmuz 1959, sayı 5326, s. 1.

Atatürk'e gönülden bağlı ve O'nun başbuğluk ettiği Millî Mücadele'ye gönüllü olarak atılmış Muzaffer Kılıç için bir değerli ve şerefli hâtıra da şudur¹⁶⁶ :

“7/8 Temmuz 1335 (1919) gecesi saat onbire on kala Harbiye Nâzırı'na, onbirde de Padişah'a isti'fâ telgraflarını çeken Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk), yanındaki arkadaşlarına : “Aziz arkadaşlarım, bu andan i'tibâren hiçbir resmî sıfat ve me'muriyetim yok, bir millet ferdi olarak ve milletten kuvvet ve kudret alarak vazifeye devam edeceğim.” deyince, Müfettişlik Erkân-ı Harb Reisi Miralay Kâzım Bey (Dirik) hâriç, Atatürk'le Samsun'a çıkmış Müfettişlik Karargâhı'nın diğer mensubları ve bu arada Başyâver Cevad Abbas ve İkinci-yâver Muzaffer (Kılıç) Beyler de Ordu ve askerlikle münasebetlerini kesmişlerdi.”

Mazhar Müfid Kansu, eserinin bir bölümünde başka bir münasebetle, Muzaffer Kılıç ile Kılıç Ali'nin yakın akrabâ olduklarını da ifâde etmektedir¹⁶⁷ :

“... Bu sıralarda İstanbul'dan Kılıç Ali (Âsaf Bey) ve Enver Paşa'nın yâverlerinden Nâşid Bey isminde iki zat da kendiliklerinden İstanbul'dan kaçarak Sivas'a geldiler. Kılıç Ali Bey, Mustafa Kemâl Paşa'nın Yâveri Muzaffer Bey'in yakın akrabâsı idi.”

Atatürk'ün Nutuk'unda ise Muzaffer Kılıç'ın adı, şu vesile ile anılmaktadır¹⁶⁸ :

“... Hatırınızdadır ki o nokta, Anadolu ve Rumeli Teşkilât-ı Millîyesi'ni tevhid ederek, bir merkezden temsil ve idâre eylemek üzere, Sivas'da umûmî bir hey'et-i millîye toplamakdı. Bu maksadın te'mini için Yâverim Cevad Abbas Bey'e dikte ettiğim tâmimin esas noktaları şunlar idi :

1 — Vatanın tamâmiyeti, milletin istiklâli tehlikededir.

2 — Hükûmet-i Merkeziye deruhde ettiği mes'uliyetin icâbâtını ifâ

(166) Mazhar Müfid Kansu : a.g.e., c. I, s. 40.

(167) Mazhar Müfid Kansu : a.g.e., s. 341.

(168) Gazi Mustafa Kemâl (Atatürk) : a.g.e., s. 22-23.

edememektedir. Bu hâl milletimizi mâdûm tanıtdırıyor.

3 — Millet in istiklâl in i yine millet in azim ve kararı kurtaracaktır.

4 — Millet in hâl ve vaz'ını derpiş etmek ve sadây-ı hukukunu ci-hâna işitdirmek için her türlü te'sir ve murakabeden âzâde bir hey'et-i millîyenin vücûdu elzemdir.

5 — Anadolu'nun bilvücu h en emin mahalli olan Sivas'da millî bir kongrenin serian in'ikadı takarrür etmişdir.

6 — Bunun için tek mil vilâyetlerin her livâsından millet in i'timâ-dına mazhar üç murahhasın sür'at-i mümkin e ile yetişmek üzere hemen yola çıkarılması îcab etmektedir.

7 — Her ihtimâle karşı keyfiyet in bir sırr-ı-millî hâlinde tutulması ve murahhasların lüzum görülen mahallerde seyyahatlerinin mü-tenekkiren icrası lâzımdır.

8 — Vilâyât-ı Şark iye nâmına 10 Temmuz'da Erzurum'da bir kon-gre in'ikad edecektir. Mezkûr târihe kadar vilâyât-ı sâire murah-hasları da Sivas'a vâsıl olabilirlerse Erzurum Kongresi'nin âzâsı da Sivas içtimâ-i umûmîsine dâhil olmak üzere hareket eder (Ves. 26).

Görüyorsunuz ki, bu dikte etdiğim husus, zâten vermiş ve dört gün evvel Trakya'ya tebliğ etmiş olduğum bir kararın Anadolu'ya da tâmimen tebliğine müteallik bulunuyor. Bu kararın 21/22 Haziran 1919 gecesi, karanlık bir odada ittihaz edilmiş mahûf ve esrâr-ı-engiz, yeni bir karar olmadığı, zannımca sühuletle takdir buyurulu r.

Bu noktanın tavazzuhu için, arzu buyurursanız küçük bir izahat-da bulunayım.

Efendiler, o müsvedde işte aynen şu kâğıdlardır. (Göstererek) dört maddeyi ihtivâ ediyor, muhteviyâtını beyan etdim. Nihâyetinde benim imzam vardır. Bir de vazife i'tibâriyle Erkân-ı-harbiye Reisi'm bulunan Miralay Kâzım Bey'in (elyevm İzmir Vâlisi Kâzım Paşa), Erkân-ı-harbiye'mden tebliğe me'mur, Hüsrev Bey'in (elyevm Se-fir), makamât-ı askeriye ye şifre eden Yâverim Muzaffer Bey'in ve makamât-ı mülkiye ye şifre eden bir me'mur efendinin imzaları var-dır. Bundan başka daha bâzı imzalar vardır.

Bu imzaların, bu müsveddeye konması bir hüsn-ü-tâli' ve tesa-düfdür."

Muzaffer Kılıç, ölümünden kısa bir müddet önce “İsmet Paşa'ya cevap” mâhiyetinde “**Trakopis'i Esir Eden Bir İstihkâm Subayımızdır**” başlıklı bir yazı yayımlamışsa da¹⁶⁹, burada yanlış bâzı mütalâalar ileri sürmüştür¹⁷⁰.

Ölümünden sonra, Muzaffer Kılıç'ın bir hâtırası da yayınlanmıştır¹⁷¹.

---

(169) Muzaffer Kılıç : **Trakopis'i Esir Eden Bir İstihkâm Subayımızdır**, Son Havadis, 6 Mayıs 1959.

(170) Albay Dr. Ziya Göğem : **General Trikopis'in Esir Edilişi**, Türk Kültürü, Ağustos 1969, yıl VII, sayı 82, s. 35 (703).

(171) Târih Konuşuyor, Ekim 1965, c. 4, Sayı 21, ss. 1706-1708.

BİRİNCİ SINIF KÂTİB FÂİK (AYBARS)

BİRİNCİ SINIF KÂTİB FÂİK (AYBARS)

(İstanbul 1880 - İstanbul 1945)

19 Mayıs 1919 sabahı Müfettişlik Karargâhu Şifre Kâtibi olarak **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'dan** biri bulunan Fâik Bey, Mehmed Ârif Bey'in oğludur. Seraskerlik Sicil-i Ahvâl Şûbesi'nde devlet hizmetine girmiş Fâik Bey, Balkan Savaşı'nda Çanakkale Kuvva-i Mürettebe Kumandanlığı Erkân-ı Harbiyesi emrinde vazife görmüş ve Edirne ileri harekâtına katılmışdır

Birinci Dünya Harbi'nde önce Menzil Müfettişliği'nde, sonra Genelkurmay Şifre Kalemi'nde vazifelendirilmiş; Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk)'nin isteği üzerine 9. Ordu Müfettişliği Karargâhu Şifre Memurluğu'na tâyin edilerek, onunla birlikte Anadolu'ya geçmiş ve Millî Mücâdele'ye katılmışdır. Ankara'ya geldikten sonra, Millî Savunma Bakanlığı Zât İşleri Dâiresi'nde ve çeşidli Kolordular emrinde vazife gören Fâik Bey, 1932 yılında isteği ile Ordu'dan ayrılarak Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı İskân Genel Müdürlüğü mûtemedliğine geçmiştir. Bu vazifedeyken 1944 yılında yaş tahdidi dolayısıyla emekliye ayrılmıştır.

(Âilesinin adresini tesbit edemediğimiz için maalesef fotoğrafını da bulamadık ve kitaba koyamadık.)

DÖRDÜNCÜ SINIF KÂTİB MEMDUH (ATASEV)

Dördüncü Sınıf Kâtib Memduh Atasev
(İstanbul 1895 - 1939?)

—Lûtfi Altunok'un albümünden—

DÖRDÜNCÜ SINIF KÂTİB MEMDUH (ATASEV)

(Beykoz, İstanbul 1895 - 1939?)

Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'dan biri olan Şifre Kâtibi Yardımcısı Memduh (Atasev) hakkında geniş bir bilgi henüz bulunamamıştır¹⁷².

Burada sunduğumuz, 6 Haziran 1340 (1924) târihinde Memduh Bey tarafından : "Pek aziz kardeşim Lûtfi Bey'e" ithâfiyle hâtıra verilmiş fotoğrafı yayımlamak üzere bize lütfeden Lûtfi Altunok Bey, Riyâset-i-Cumhur Dâire Müdürlüğü'nde ve Kalem-i Mahsus'unda vazife gördükleri sırada bir müddet berâber çalışdıkları Memduh Bey'in hâl tercemesi hakkında da, tamamlanmaya muhtaç, şu kısa bilgiyi vermişlerdir :

Memduh Bey 1311 (1895)'de Beykoz (İstanbul)'da doğmuştur. Beykozlu Salih Efendi'nin oğludur. 1919 Mayıs'ında, Beykoz Askerî Kunda Fabrikası'nda Dördüncü Sınıf Askerî Kâtib olarak çalıştığı sırada, arkadaşı Piyâde Yüzbaşı Ali Şevket (Öndersev), onu Anadolu'ya geçmek üzere Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk) Karargâhı'nda vazife kabulüne dâvet ve teşvik ediyor. Müfettişlik Emir-subayı seçilmiş bulunan Şevket Bey tarafından Mustafa Kemâl Paşa'ya tanışdırılan Memduh Bey, böylece 9. Ordu Müfettişliği Karargâhı'na girmiş ve ölene kadar Atatürk'ün maiyetinde hizmet görmüştür. Soyadı Kanunu çıktığı zaman kendisine "ATASEV" diye soyadı almış bulunan Memduh Bey, Atatürk'ün ölümünden kısa bir müddet sonra vefat etmiştir. Geriye bıraktığı eşi ve Üsküdar Kız Kolejinde okuyan bir kızı bulunurlarsa, şübhesiz Memduh Bey'in hâl tercemesi hakkında çok daha etraflı bilgi te'mini mümkün olacaktır.

(172) İsmail Arar da bu konuda yayımlanmış makalesinde, Mustafa Kemâl Paşa'nın "9. Ordu Kıtâatı Müfettişliği" vazifesine tâyin edildikten sonra Karargâhında çalışacak subayları kendisinin seçtiğini belirtiyor. Bunlardan 12'si hakkında kısa kısa bilgiler veren Arar, yazısının sonunda : "Dokuzuncu Ordu Karargâhı'na mensub Kurmay Mülhakları Yüzbaşı Mümtaz ile Yüzbaşı İsmail Hakkı, lâşe Subayı Üstegmen Abdullah ve Dördüncü Sınıf Kâtib Memduh haklarında ise hiçbir bilgi elde etmek mümkün olmamıştır" demektedir (Bk. İsmail Arar : Atatürk'le Berâber Samsun'a Çıkanlar, Cumhuriyet, 19 Mayıs 1969).

S O N S Ö Z

Daha önce hakkında hiçbir bilgi bulamadığımız İâşe Subayı Abdullah Bey'in biyografisini de tamamladıktan sonra, Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'ın hayat hikâyelerini tesbit edebildiğimiz kadarı ile burada sunmuş bulunuyoruz. Büyük emek harcayarak çeşidli arşiv ve kaynaklardan bulup çıkardığımız belgeler ve bilgiler; ayrıca çoğunun adı ilkönce bu kitaptan öğrenilecek adsız kahramanların eşleri, evlâdları, kardeşleri, yeğenleri, arkadaş ve dostları tarafından lûtfedilen bilgi, belge ve bilhassa târihî fotoğraflar, öyle sanıyoruz ki, Millî Mücâdele târihimizin aydınlanmasına çalıştığımız pek çok karanlık noktalarını ışıtmış bulunuyor.

Ne övmek, ne yermek yerine, yalnız belgelerden, resmî devlet arşivlerinden ve âilelerinden sağlanan bilgi, vesika ve fotoğraflardan yararlanmak gerçekçi metodu ile kaleme alınan bu kitapta eğer noksan, hatâlı yerler varsa, bunların tamamını, doğrusunu bilenlerin, belge ve kaynakları ile bize yazmalarını, göndermelerini bilhassa ricâ ve istirham ediyoruz. Öyle ummakdayız ki, pek yakın gelecekte bu kitabın tamamlanmış ve genişletilmiş üçüncü bir baskısı da yapılacaktır.

Atatürk'ün yanında ve izinde hizmet vermiş 18 silâh ve mücâdele arkadaşlarından biri, Üsteğmen Abdullah, izi bulunamayacak kadar meçhûllere karışmış bir adsız kahramandı. Büyük çabalarla bu adsız karmının hayâtını aydınlatmayı da başardık. Başbakanlık mevkiine yükseleninden darağacına çekilen veyâ Atatürk Bulvarı'na düşenine kadar diğerleri de hayâtın çeşidli acı ve tatlı cilvelerine uğrayarak, maddî ve mânevî mânâda, bu aziz vatanın, büyük Türk târihinin bağına gömülmüş bulunuyorlar. Aziz eşleri ve sevgili yavruları da onların şerefli hâtıraları ile birer unutulma köşesinde kaybolmuşlardır.

Bu aziz kahramanların hayat ve hâtıraları yalnız kendilerini değil, büyük başbuğlarını, aziz Atatürk'ü de daha yakından, daha iyi,

daha ayrıntılı ve daha derinden tanıtıyor. Bu kitab, Millî Mücâdele'nin ne ağır şartlar içinde, ne büyük fedâkârlıklar yapılarak, ne çeşid zorluklar yenilerek kazanılmış bulunduğu gerçeğini de aydınlatıyor, anlatıyor ve açıklıyor.

Millî Mücâdele târihimize, Atatürk'ün ve arkadaşlarının aziz hâtıralarına ve bilhassa bu cennet vatanın, bu ulu milletin tek ümidi; iç ve dış tehlike ve düşmanlar karşısında ayılmaya, uyanmaya, millî birlik ve berâberliğe erişmeğe son derece muhtaç, Atatürk'ün ülküsüne ve Türk ülkesine gerçekten bağlı ve sâhib gençlerimize, Atatürk'ün emânetlerine sâdik evlâdlarımıza bu kitabla küçük bir hizmetde, ufak bir yardımda bulunabilmişsek, kendimizi gerçekten mutlu sayacağız.

Sözlerimizin sonunda, bu kitabın meydana gelişinde yakın ilgi ve büyük yardımlarını esirgemeyen, nûr içinde yatası Ârif Hikmet Gerçekçi'nin aziz hâtırasını bir kere daha rahmet ve şükranla anarken, rahmetli Re'fet Paşa'nın eşi Perihan Bele Hanımefendi'ye ve kardeşi rahmetli Rıf'at Bele'nin eşi Leman Hanımefendi'ye ve evlâdlarına; rahmetli Mehmed Ârif Bey'in yeğeni Avukat Acar Necâti Kutluğ'a; rahmetli Hüsrev Gerede'nin oğlu Dr. R. Selçuk Gerede'ye; rahmetli Mümtaz Tünay'ın eşi Mürvet Tünay Hanımefendi ile uzakdan akrabâsı bulunan sayı Kemâl Peker'e; rahmetli İsmail Hakkı Bey'in kızı Rabia Ede Hanımefendi'ye; rahmetli Kahyarzâde Mustafa Vasfî Süsoy'un kızı Nefise Süsoy Hanımefendi ile oğulları Tuncer ve Erkut Süsoy'a ve rahmetli Hayâti ve Memduh Atasev Beylerin yakın arkadaşı sayın Lûtfi Altunok'a da derin minnet ve şükranlarımızı tekrarlarız.

Ayrıca, bu kitabdaki resimlerin Millî Kütübhâne arşivlerine intikalinde ve fotokopilerinin sağlanmasında büyük emeği geçen Millî Kütübhâne Başkanlığı'na ve Mikro-film Şûbesi'ne de sonsuz teşekkürler borçluyuz.

Dr. Fethî TEVETOĞLU

KAYNAKÇA

Kitaplar

- ABADAN, Prof. Yavuz : *Mustafa Kemâl ve Çeteciler*, İkinci Basılış, İstanbul 1972.
- ABALIOĞLU, Yunus Nâdi : *Ankara'nın İlk Günleri*, İstanbul 1955.
- ABALIOĞLU, Yunus Nâdi : *Ali Galib Hâdisesi*, İstanbul 1955.
- ABALIOĞLU, Yunus Nâdi : *Birinci Büyük Millet Meclisi'nin açılışı ve isyanlar*, İstanbul 1955.
- ABALIOĞLU, Yunus Nâdi : *Çerkes Edhem Kuvvetlerinin İhâneti*, İstanbul 1955.
- ABALIOĞLU, Yunus Nâdi : *Mustafa Kemâl Paşa Samsun'da*, İstanbul 1955.
- ABALIOĞLU, Yunus Nâdi : *Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul 1978.
- ALTAY, Fahreddin : *10 Yıl Savaş 1912-1922 ve Sonrası*, İstanbul 1970.
- APAK, Hüseyin Rahmi : *Yetmişlik Bir Subayın Hâtıraları*, Ankara 1957.
- APAK, Rahmi : *İstiklâl Savaşı'nda Garb Cebhesi nasıl kuruldu?*, İstanbul 1942.
- ARAL, Hâmid : *Dışişleri Bakanlığı 1967 Yılığ*, Ankara 1968.
- ARIBURNU, Kemâl : *Atatürk'den Anılar*, Ankara 1969.
- ATATÜRK, Gazi Mustafa Kemâl : *Nutuk*, İstanbul 1938.
- ATATÜRK, (Gazi Mustafa) Kemâl : *Nutuk* cild 1-3, (3. bsl.), İstanbul 1950, 1952, 1959.
- ATATÜRK, (Gazi Mustafa) Kemâl (Derleyen : Nimet Arsan) : *Atatürk'ün Tâmin, Telgraf ve Beyannâmeleri*, Ankara 1963.
- ATAY, Falih Rıfkı : *Atatürk'ün Bana Anlatdıkları*, İstanbul 1955.
- AYBARS, Doç. Dr. Ergün : *İstiklâl Mahkemeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- BAYAR, Celâl : *Atatürk'den Hâtıralar*, İstanbul 1955.
- BEHÇET CEMÂL : *Şeyh Said İsyanı*, İstanbul 1955.
- BELEN, Fahri : *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara 1973.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik : *Trakya'da Millî Mücâdele, c. I*, Ankara 1955.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik : *Atatürk Anadolu'da (1919-1921) I*, Ankara 1959.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik ve yardımcıları : *Türk İstiklâl Harbi I*, Ankara 1962.
- CEBESoy, General Ali Fuad : *Millî Mücâdele Hâtıraları*, İstanbul 1953.
- CEBESoy, General Ali Fuad : *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul 1967.
- ÇERKES EDHEM : *Çerkes Edhem'in Hâtıraları*, İstanbul 1962.

- DİRİK, General Kâzım** : 9 Mayıs 1935 Devrim Partisi Kongresi günü İlbay General Kâzım Dirik'in Adagüme ve Fata köylerinde söylevi o günkü gazetelerde çıkan yazılar, İzmir 1935.
- ERMAN, Azmi Nihad** : *İzmir Süikası ve İstiklâl Mahkemeleri*, İstanbul 1971.
- ERTÜRK, Hüsameddin** : *2 Devrin Perde Arkası*, İstanbul 1957.
- FREY, Frederick W.** : *The Turkish Political Elite*, Massachusetts 1965.
- GEREDE, Hüsrev** : *Türk-Nippon Dostluğu'nun Sonsuz Hâtırası Ertuğrul*, (Türkçe - ve Japonca), Tokyo, Haziran 1937.
- GEREDE, Hüsrev** : *Siyâsî Hâtıralarım I. İran (Ağustos 1930 - Haziran 1934)*, İstanbul 1952.
- GEREDE, Hüsrev** : *Mübarek Ertuğrul Şehidlerimiz ve Muhteşem Anıtları*, (Deniz Komutanlığı Dergisi ilâvesi), İstanbul 1956.
- GİRİTLİOĞLU, Fâhir** : *Türk Siyâsî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii, I. c.*, Ankara 1965.
- GOLOĞLU, Mahmud** : *Sivas Kongresi*, Ankara 1969.
- GOLOĞLU, Mahmud** : *Üçüncü Meşrûtiyet 1920*, Ankara 1970.
- GÖĞEM, Dr. Ziyâ** : *Kurmay Albay Daday'lı Hâlid Beğ Akmansü, I. c.*, İstanbul 1954.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib** : *Millî Mücâdele Başlarken*, Birinci Kitap, Ankara 1959; İkinci kitab, Ankara 1965.
- GÜRALP, Şerif** : *İstiklâl Savaşı'nın İçyüzü*, İstanbul 1958.
- GÜRER, Cevad Abbas** : *Millî Türk Tarihinin Kaynakları*, Bolu 1930.
- GÜRER, Cevad Abbas** : *Ebedî Şef Kurtarıcı Atatürk'ün Zengin Tarihinden Birkaç Yaprak*, Ankara 1939.
- HARRİS, George S.** : *The Origins of Communism in Turkey*, Stanford, California 1967.
- İŞIKSAL, Foto Cemâl** : *Atatürk Gazi Mustafa Kemâl (Fotoğraf Albümü)*, Ankara 1969.
- İÇİŞLERİ BAKANLIĞI** : *Türkiye'de Siyâsî Dernekler II*, Ankara 1950.
- İĞDEMİR, Uluğ** : *Sivas Kongresi Tutanakları*, Ankara 1969.
- İNÖNÜ, İsmet** : *Hâtıralarım*, İstanbul 1969.
- JAESHKE, Gotthard** : *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara 1970.
- JAESHKE, Gotthard** (Türkçeye Çeviren : Cemâl Köprülü) : *Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri*, Ankara 1971.
- KANDEMİR, Feridun** : *İzmir Süikastının İçyüzü, c. I-II*, İstanbul 1955.
- KANSU, Mazhar Müfid** : *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Berâber, 2 c.*, Ankara 1966 ve 1968.
- KARABEKİR, Kâzım** : *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul 1960.
- KARABEKİR, Kâzım** : *İstiklâl Harbi'nde Enver Paşa ve İttihad Terakkî Erkânı*, İstanbul 1967.
- KARAL, Halil İbrâhim** : *Turkish Relations with Soviet Russia during the National*

Liberation War, Los Angeles 1967.

KILIÇ, Ali : *Atatürk'ün Husûsiyetleri*, İstanbul 1955.

KILIÇ, Ali : *İstiklâl Mahkemesi Hâtıraları*, İstanbul 1955.

KILIÇ, Ali : *Kılıç Ali hâtıralarını anlatıyor*, İstanbul 1955.

KINROSS, Lord : *Atatürk, The Rebirth of a Nation*, London 1965.

KUTAY, Cemâl : *Çerkes Edhem Hâdisesi*, İstanbul 1955.

KUTAY, Cemâl : *Târih Sohbetleri 4*, İstanbul 1967.

LANDAU, Jacob M. : *Pan Turkism in Turkey*, London 1981.

LEWIS, Bernard (Çeviren : Doç. Dr. Metin Kıratlı) : *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1970.

MAZICI, Nurşen : *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)*, İstanbul 1984.

MEHMED ÂRİF, Miralay (Eskişehir Meb'usu) : *Anadolu İnkılâbı (Mücâhedât-ı Millîye hâtırâtı) (1335 - 1339)*, İstanbul 1340 (1924).

MEHMED ZEKÎ : *Türkiye Terâcim-i Ahval Ansiklopedisi, I-III c.*, İstanbul 1929 - 1932.

METEL, Râşid (Denizaltı Albayı) : *Atatürk ve Donanma*, İstanbul 1966.

MİDİLLİ, *Türk İstiklâl Harbinin başında Millî Mücâdele*, Ankara 1928.

MUSTAFA SUBHÎ : *Anadolu'dan Gelen Elçiler ve Anadolu'ya Yardım, (28/29 Kânûn-u-sânî 1921 adlı kitabdan)* Moskova 1923.

ORHUN, Hayri; KASAROĞLU Celâl; BELEK, Mehmed; ATAKUL, Kâzım : *Meşhur Vâliler*, Ankara 1969.

ÖRGEEVREN, Süreyyâ : *Denizli Vak'ası ve Demirci Mehmed Efe*, İstanbul 1955.

ÖZKÖK, Rüknu : *Millî Mücâdele Başlarken Düzce - Bolu İsyanları*, İstanbul 1971.

PEKER, Nureddin : *İstiklâl Savaşımız 1918-1923*. İstanbul 1955.

SÂBİS, Ali İhsan : *Harb Hâtıralarım, Beşinci Cild, (İstiklâl Harbi)*, Ankara 1951.

SEL YAYINLARI : *Yakınlarından Hâtıralar*, İstanbul 1955.

SONYEL, Dr. Salâhi R. : *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II Cild*, Türk Târih Kurumu Yayınları, Ankara 1973 ve 1986.

SÖYLEMEZOĞLU, Galib Kemâlî : *Başımıza Gelenler (Yakın bir mâzinin hâtıraları Modros'dan Mudanya'ya) (1918-1922)*, İstanbul 1939.

SÖYLEMEZOĞLU, Galib Kemâlî : *30 Senelik Siyâsî hâtıralarımın üçüncü ve son cildi*, İstanbul 1953.

SÖYLEMEZOĞLU, Galib Kemâlî : *Hâriciye hizmetinde 30 sene 1892-1922*, İstanbul 1955.

SÖYLEMEZOĞLU, Galib Kemâlî : *Siyâsî dağarcığım*, İstanbul 1957.

TEVETOĞLU, Dr. Fethî : *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler 1910-1960*, Ankara 1967.

TENGİRŞENK, Yusuf Kemâl : *Vatan Hizmetinde*, İstanbul 1967.

TUNAYA, Târik Zafer : *Türkiye'de Siyâsî Partiler*, İstanbul 1952.

TÜLBENTÇİ, Feridun Fâzıl : *Cumhuriyet Nasıl Kuruldu?*, İstanbul 1955.

- ULUĞ, Nâşid Hakkı : *Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı*, İstanbul 1973.
- URAN, Hilmi : *Hâtıralarım*, Ankara 1959.
- ÜNAYDIN, Rûşen Eşref : *Anafartalar Kahramânı Mustafa Kemâl ile mülâkat*, (5. bsl.) İstanbul 1954.
- WEISBAND, Edward : *Turkish Foreign Policy, 1943-1945*, New York, Princeton University Press, 1973.
- ZÜRCHER, Erik Jan : *The Unionist Factor, The Rôle of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*, Leiden - E.J. Brill 1984.

Makaleler

- ABALIOĞLU, Yunus Nâdi : *Dr. Refik Saydam*, Cumhuriyet, 9 Temmuz 1942, sayı 6428, ss. 1 ve 3.
- ARAR, İsmail : *Atatürk'le berâber Samsun'a çıkanlar*, Cumhuriyet, 19 Mayıs 1969.
- ATAY, Fâlih Rıfkı : *Vatanın büyük bir evlâdını kaybettik*, Ulus, 9 Temmuz 1942, ss. 1-2.
- AKYURT, İzzet Ulvi : *Saydam'ın derin acısı ve birlik*, Ulus, 10 Temmuz 1942, s. 2.
- BABAN, Cihad : *Re'fet Paşa merhum*, Ulus, 5 Ağustos 1963.
- BALKAN, Fuad : *Fuad Balkan'ın Hâtıraları*, Yakın Târihimiz, 27 Aralık 1962, c. IV, sayı 44, ss. 138-141; sayı 45, ss. 172-173; sayı 46, ss. 205-207.
- BARKER, Dr. Zeki N. : *Yurdda "Koruyucu Tabâbet"i yaratan ve yaşatan adam Dr. Refik Saydam*, Ulus, 10 Temmuz 1942, s. 2.
- BAYDAR, Ekrem : *Mustafa Kemâl'in Gizli Teşkilâtını ben idare ediyordum*, Cumhuriyet, 6, 24 ve 26 Ekim 1970.
- BELGE, Burhan : *Devlet adamı ve insan Dr. Refik Saydam*, Ulus, 9 Temmuz 1942, ss. 1-2.
- BELGE, Burhan : *Muzaffer Kılıç, Zafer*, 16 Temmuz 1959, sayı 5326, s. 1.
- COŞAR, H. Sâmi : *Vazife ve İdeal Adamı*, Ulus, 12 Temmuz 1942, s. 2.
- DÂVER, Âbidin : *Dr. Refik Saydam*, Cumhuriyet, 9 Temmuz 1942, sayı 6428, s. 2.
- DELİLBAŞ, Ali Sühâ : *Bir şehidin arkasından sözler*, Ulus, 9 Temmuz 1942, s. 2.
- DOĞRUL, Ömer Rıza : *Türk Millî Korunmasının Kahramanı*, Cumhuriyet, 9 Temmuz 1942, sayı 6428, s. 3.
- E. G. (Ecvet Güresin) : *Re'fet Bele Ata ile beraber Samsun'a gidişini anlatıyor*, Cumhuriyet, 19 Mayıs 1963 Pazar, yıl : 40, sayı : 13932, s. 2.
- ESMER, A. Ş. : *Saydam'dan Saraçoğlu'na*, Ulus, 12 Temmuz 1942, s. 3.
- FENİK, Mümtaz Fâik : *Bir vatan evlâdının ardından*, Ulus, 9 Temmuz 1942, ss. 1-3.
- (GEREDE) Hüsrev, Trabzon Meb'usu : *İstanbul Felâketi 1 ve 2*, Hâkimiyet-i Millîye, 10 ve 17 Nisan 1336 (1920), Nu. 20 ve 22.

- (GEREDE) Hüsrev : *İstiklâl Harbi ve Ordumuz*, Hâkimiyet-i Millîye, 22 Ocak 1921, Nu. 100.
- GEREDE, Hüsrev : *Atatürk'e âid hâtıralar*, 20. Asır Dergisi, 12 Kasım 1953, sayı 66.
- GEREDE, Hüsrev : *Atatürk*, Belleten, Ekim 1956, sayı 80, ss. 565-570.
- GÖĞEM, Dr. Alb. Ziyâ : *General Trikopis'in Esir Edilişi*, Türk Kültürü, Ağustos 1969, yıl VII, sayı 82, s. 35 (703).
- (İLERİ) Subhî Nuri : *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İleri, 21 Kasım 1340 (1924), Nu. 2426.
- İLERİ, Subhî Nuri : *Tifüsten Korkmayan Komutan*, Yeni Adam, 8 Temmuz 1943, sayı 445, s. 5.
- İLERİ Subhî Nuri : *Kâzım Dirik*, Yeni Adam, 5 Ağustos 1943 - 30 Eylül 1943, sayı 449-457, 10. sahifelerde 9 sayı süren bir yazı dizisi.
- İNÖNÜ, İsmet : *Refik Saydam'ın Aziz Hâtırasına*, Ulus, 10 Temmuz 1942, s. 1; Cumhuriyet, 10 Temmuz 1942, sayı 6429, s. 1.
- KANDEMİR, Feridun : *Anadolu'ya sırtında cebhâne taşıyan gazeteci*, Yakın Târihimiz, 5 Nisan 1962, c. I, sayı 6, ss. 163-165.
- KANDEMİR, Feridun : *Mustafa Kemâl'in Samsun'a çıkışı İngilizleri ürkütmüştü!*, Yakın Târihimiz, 17 Mayıs 1962, c. I, sayı 12, ss. 353-355.
- KANDEMİR, Feridun : *19 Mayıs günü Samsun'da*, Yakın Târihimiz, 17 Mayıs 1962, c. I, sayı 12, ss. 356-357.
- KANDEMİR, Feridun : *Türk-İran ve Irak sınırındaki Kürtler*, Yakın Târihimiz, 9 Ağustos 1962, c. II, sayı 24, ss. 343-344.
- KARAN, Hayreddin : *Ölmeyen Ölü*, Ulus, 10 Temmuz 1942, s. 2.
- KILIÇ, Muzaffer : *Trikopis'i esir eden bir istihkâm subayımızdır*, Son Havadis, 6 Mayıs 1959.
- KILIÇ, Muzaffer : *Muzaffer Kılıç Bir Hâtırasını Anlatıyor*, Târih Konuşuyor, c. 4, sayı 21, Ekim 1965, ss. 1706-1708.
- MENGÜ, Nâşid : *Atatürk'ün Yâveri Muzaffer Kılıç*, Cumhuriyet, 17 Temmuz 1959 sayı 12562, s. 3.
- MEVLÂNGİL, Erman : *Atatürk'ü Samsun'a Götüren Gemide Kimler Vardı? Üç Günün Hikâyesi*, Hayat Târih Mecmuası, 1 Ekim 1967, yıl : 3, sayı : 9(33) ss. 14-18.
- NEBİOĞLU, Ziyâ : *Cebesoy, 19 Mayıs'ın Öncesi ve Sonrasını Anlatıyor*, Cumhuriyet, 19 Mayıs 1963 Pazar, yıl : 40, sayı : 13932, s. 5.
- NUTKU, Dr. Seyfi : *Gençlik, Anadolu'nun ilk temsilcisi Re'fet Paşa'yı İstanbul'da nasıl karşıladı?*, Yakın Târihimiz, 25 Ekim 1962, c. 3, ss. 261-263.
- ONAT, Naim : *Büyük kaybımız için*, Ulus, 9 Temmuz 1942, s. 2.
- ÖNGÖREN, Dr. İbrâhim Tâli : *Bingazi'den Anadolu'ya Kadar*, Ulus, 10.11.1939, ss. 10.
- PEKER, Kemâl : *19 Mayıs 1919'da Atatürk 'le Samsun'a Çıkan Ali Mümtaz Tünay'a âid anılarımız var bizim de* (Bölgemizin sayın Senatörü Dr. Fethî Tevetoğlu'na

ithaf), Çiftlik, Ağustos 1970, sayı 24, ss. 32-33.

PEKER, Kemâl : *Atatürk'le Samsun'a Çıkan Ali Mümtaz Tünay'a âid hâtıram.*

Türk Kültürü, Eylül 1970, c. VIII, sayı 95, ss. 753-756.

SÖNMEZ, Sabahaddin : *Türk Milleti başın sağolsun*, Ulus, 9 Temmuz 1942, s. 2.

TEVETOĞLU, Dr. Fethî : *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar I, Hüsvrev Gerede*, Türk Kültürü, Ağustos 1969, yıl VII, sayı 82, ss. 692-699.

TEVETOĞLU, Dr. Fethî : *II, Cevad Abbas Gürer ve Muzaffer Kılıç*, Türk Kültürü, Eylül 1969, yıl VII, sayı 83, ss. 815-823.

TEVETOĞLU, Dr. Fethî : *III, Dr. İbrâhim Talî Öngören*, Türk Kültürü, Ekim 1969, yıl VII, sayı 84, ss. 883-893.

TEVETOĞLU, Dr. Fethî : *IV, Dr. Refik Saydam*, Türk Kültürü, Kasım 1969, yıl VIII, sayı 85, ss. 22-31.

TEVETOĞLU, Dr. Fethî : *V, General Kâzım Dirik*, Türk Kültürü, Aralık 1969, yıl VIII, sayı 86, ss. 105-125.

TEVETOĞLU, Dr. Fethî : *VI, Topçu Bnb. Kemâl Doğan, Piyâde Yzb. Mustafa Vasfi Süsoy ve Üsteğm. Hayâti*, Türk Kültürü, Ocak 1970, yıl VIII, sayı 87, ss. 169-175.

TEVETOĞLU, Dr. Fethî : *VII, Yzb. Ali Şevket Öndersev, Birinci Sınıf Kâtib Faik Aybars ve Döndüncü Sınıf Kâtib Memduh Atasev*, Türk Kültürü, Şubat 1970, yıl VIII, sayı 88, ss. 236-239.

TEVETOĞLU, Dr. Fethî : *VIII, Üsteğmen Ârif Hikmet Bey*, Türk Kültürü, Temmuz 1970, yıl VIII, sayı 93, ss. 569-576.

TEVETOĞLU, Dr. Fethî : *Millî Mücâdele'de Mustafa Kemâl Paşa - General Harbord Görüşmesi IV*, Türk Kültürü, Temmuz 1969, yıl VII, sayı 81, s. 589.

TEVETOĞLU, Dr. Fethî : *Üsteğmen Ârif Hikmet Bey*, Hayat Târih Mecmuası, 1 Mayıs 1970, yıl 6, sayı 4, ss. 4-7.

TEVETOĞLU, Dr. Fethî : *Hey'et-i Temsîliye*, Türk Ansiklopedisi, c. XIX, ss. 199-200.

TEVETOĞLU, Dr. Fethî : *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar'dan : Üsteğmen Abdullah Kunt*, Türk Kültürü, Haziran 1986, yıl XXII, sayı 278, ss. 351-54.

TURAN, Kemâl : *Dr. Refik Saydam*, Ulus, 9 Temmuz 1942, ss. 1-2.

TÜLBENTÇİ, Feridun Fâzıl : *Anadolu'ya Geçerken*, Cumhuriyet, 10 Kasım 1963, s. 5.

ÜNAYDIN, Rûşen Eşref : *Re'fî Paşa Hazretleriyle Mülâkat*, Hâkimiyet-i Milliye, 15 Mayıs 1921, Nu. 185.

Gazete, Dergi, Ansiklopedi ve Arşivler

Akşam

Cumhuriyet

Devlet Demiryolları Genel Müdürlüğü Arşivi

Documents on British Foreign Policy, 1919-1939

Dünya

Hâkimiyet-i Milliye

Harb Târihi Dâiresi Arşivi

Harb Târihi Vesikalar Dergisi

Hayat

Hayat Târih Mecmuası

İleri

Servet-i Fünûn

Takvîm-i Vakayi'

Türk Ansiklopedisi

Türk İnkılâb Târihi Enstitüsü Arşivi

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerîdesi

Türkiye Terâcim-i Ahvâl Ansiklopedisi

Ulus

Vatan

Yakın Târihimiz

İNDEKS

— A —

- Abalioğlu, Yunus Nâdi 159, 160 n
Abdullah Azmi Bey (Eskişehir Meb'usu) 185
Abdullah Çelebi 36
Abdülhamid Han, 123
Âbidin (Saruhan) 110, 112, 115, 200
Acemî Sâdun Paşa 134
Adal, Hasan Şükrü 228
Adıvar, Dr. Adnan 54, 109-110, 112, 117, 185, 187, 189
Ahâli Cumhuriyet Fırkası 115
Ahmed Abbas Bey (Üsküplü) (Cevad Abbas Gürer'in babası) 235
Ahmed Ağa, Osmanoğlu 258
Ahmed Hamdi Bey (Muş) 98
Ahmed Muhtar (Trabzon) 110, 112
Ahmed Nuri Bey (Bursa delegesi) 49
Ahmed Şükrü (İzmit) 112, 115
Ajaks Zırhlısı 71
Akalin, Sabri (Re'fet Bele'nin Kayın-pe-deri) 118
Akkaya, Münir 112, 126, 146-147
Akmansü, Dadaylı Hâlid Bey (Kastamonu) 112, 136-137, 151 n
Aksalur, İzzet (Re'fet Bele'nin Yâveri, sonra Orgeneral, Büyükelçi) 30, 96, 119
Albayrak Gazetesi 131
Alemdar Gemisi Vak'ası 3
Ali Bey (Binbaşı) 86-88
Ali Efendi (Saatci) 33
Ali Galib (Elâzığ Vâlisi) 158-159
Ali Kemâl Bey (Dâhiliye Nâzırı) 146, 159-160
Ali Osman 265 n
Ali Rıza (3. Fırka Kumandanı) 165
Ali Rıza (Süvarı) 31, 33
Ali Rıza Bey (Muzaffer Kılıç'ın babası) 293
Ali Sâip, Ediboğlu 258
Ali Seydi (Kavak) (Atatürk'ün sınıf arkadaşı) 182
Ali Şükrü Bey (Trabzon Meb'usu) 249
Altay, Fahreddin 62, 67
Altınok, Lûtfî 265, 274, 305, 308
Amasya Mukarrerâtı 25
Amasya Toplantısı 25
Amerika Kongresi 50
Amerikan Hastahânesi 118
Anadolu Ajansı 95-96
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 55, 80, 204, 212
Anıl, Memduh (Â. Hikmet Gerçekçi'nin torunu) 286
Ankara İstiklâl Mahkemesi 115, 191, 194
Apak, Rahmi 184 n, 194 n
Aral, Hâmid 157 n
Arar, İsmail 12, 193, 243 n, 305 n
Arıburnu, Kemâl 125 n, 175
Ârif, Mehmed (Kurmaya Yarbay, Ayı-cı lâkabı ile anılan, Eskişehir Meb'usu) 16, 21 n, 26-28, 110, 112, 115, 125, 144-145, 177-200, 221, 308
Ârif Paşa (Seyr-i Sefâin Müdür-ü Umûmîsi) 86

Arsan, Nimet 184 n, 185 n
Asal, Fâzıl 229
Âsâr-ı-atika Cemiyeti 141
Âşık Garib 229
Atâ Bey 77
Atakul, Kâzım 123 n, 141 n, 158 n,
163 n, 165 n
Atasev, Memduh (Dördüncü Sınıf Kâ-
tib) 16, 265, 274, 303-305, 308
Atatürk, Mustafa Kemâl (Paşa), (Gazi,
Başkumandan) 1, 4-18, 21-30,
32-38, 41, 43-44, 49-54, 56-60,
62-63, 65, 67-69, 71-72, 74-82,
84, 86, 89-91, 94, 107, 112, 114,
116-117, 123-128, 135-137, 141-
152, 155, 158-161, 164, 169-176,
179, 181-186, 189-190, 193-196,
199, 203-204, 209-210, 213-214,
217, 221, 223-227, 230-231, 235-
240, 243-244, 246, 248, 253, 255,
257, 265, 269, 272-274, 276-277,
279-280, 282, 286, 289, 292-297,
302, 305, 307-308
Atay, FâtiH Rıfkı 26, 115 n,
Aybars, Fâik (Birinci Sınıf Kâtib) 16,
301-302
Aydın Kuvay-i Millîyesi 134
Ayşe Kadın 197
Aziz Hüdâî, Mehmedoğlu 257

— B —

Baban, Cihad 118-119
Bahaeddin Şâkir 162, 209
Bakû Şark Milletleri Kongresi (Doğu
Milletleri Bakû Kongresi 1-8 Ey-
lül 1920) 162-164

Ballard (İngiliz Albay) 96
Bandırma Vapuru 18, 155, 173, 282,
295
Başman, Kitâbî Hâdi 247, 249
Başman, Kitâbî Hamdi 249
Bayar, Celâl 227
Baydar, Ekrem (Korgeneral) 253, 257,
260
Bedî, Neziroğlu 258
Behiç Bey (Hat Komiseri) 290
Bekir Sâmi Bey : Bk. Kunduh
Bele, Leman (Rıf'at Bele'nin eşi) 308
Bele, Perihan (Re'fet Bele'nin eşi) 118,
308
Bele, Re'fet (Albay, sonra General) 6,
16-17, 19-119, 144, 185, 187,
189, 194, 221, 277, 279-283, 308
Bele, Rıf'at (Re'fet Paşa'nın kardeşi)
30, 308
Belek, Mehmed 123 n, 141 n, 158 n,
163 n, 165 n
Belge, Burhan 296
Besim (Mersin) 110, 112
Beyrut Mülteci'ler Komisyonu 118
Bıyıklıoğlu, Tevfik 13 n, 159 n, 161 n,
162 n, 163 n
Birinci Grub 109
Bordeaux Ajansı 95
Bronst von Schellendorf, Friedrich
209
Budennyi, Semen M. 167
Bursalı Mehmed Tâhir 123

— C —

Calthorpe, Amiral Sir Somerset Arthur
37

Cankat, Operatör Murad 174
 Canpolat, İsmail (İstanbul) 109, 112, 115, 185, 187, 193, 200
 Caprini, Kont 96
 Cebesoy, Ali Fuad (General) 25, 53, 60, 62, 67, 80, 82, 83, 110, 112, 117, 143-145, 151, 157, 181-182, 185, 189, 194, 196
 Celâleddin Ârif 135, 136
 Celili Paşa (Harbiye Nâzırı) 53
 Cemal Azmi 209
 Cemâl Bey (Konya Vâlisi) 51, 53, 68
 Cemâl Paşa (Harbiye Nâzırı) 53, 124, 168, 209
 Cemil Bey 261
 Cemil Bey (İkinci Cezâ Reisi) 102
 Cemiyet-i Akvâm 45, 47, 49
 Cevad Paşa 39
 Cevdet, Yusuf Ziyâoğlu 258
 Charpy (Fransız Generali) 33, 94
 Cherfif, M. 96
 Conker, Nuri 170
 Cornwalde, M. (İngiliz) 96
 C.H. Fırkası (C.H.P.) 157, 227, 265

— Ç —

Çakmak, Mareşal Fevzi 33, 65, 80, 83 - 84, 138, 260, 274
 Çerkes Edhem 31, 33, 57, 61, 64 - 65, 282
 Çerkes Fahri (Atatürk'ün sınıf arkadaşı) 182
 Çılgı, Erdal 290
 Çiçerin (Chicherin) Georgii V. 163 n, 166 - 168

Dânişmend, İsmail Hâmi 45, 50
 Dede Galib (Alevî Şeyhi) 63
 Deeds (İstanbul'daki İngiliz Ataşemiliteri) 37
 Deli Baş 61
 Demirçeken, Deryâ 290
 Demirci Mehmed Efe 31, 33, 57, 60-61, 63 - 64, 282
 Demirhan, General Pertev 210
 Demokrat Parti 118
 Derin, Haldun 274
 Derviş Ağa 195
 Devrimer, Hulûsi 176
 Dirik, Kâzım (Albay, sonra General) 6, 16, 21 n, 26, 43, 121 - 152, 116, 175, 223 - 224, 273, 297 - 298
 Dirik, Mâide (Kâzım Dirik'in Eşi) 123
 Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi 115-116
 Doğan Kemâl (Topçu Bnb., sonra Millet vekili) 16, 160, 174, 215-217, 221
 "9 Eylül Sergisi" (İzmir Fuarı) 141
 Dörtler 109, 185
 Düşünsel, Feridun Fikri (Dersim) 109, 112

— E —

Ede, Beria (İsmail Hakkı Ede'nin küçük kızı) 262
 Ede, İsmail Hakkı (Yüzbaşı) 16, 251-262, 305 n, 308
 Ede, Muzaffer (İsmail Hakkı Ede'nin oğlu) 255, 262
 Ede, Nâciye Hanım (İsmail Hakkı Ede'nin eşi) 255, 262

Ede, Rebia (İsmail Hakkı Ede'nin büyük kızı) 255 - 256, 258, 261-262, 308

Edgar Quinet Zırhlısı 33

Edwards (İngiliz Albay) 70

Eğilmez, Câfer Tayyar (Edirne) 112, 194

Ekrem Bey 274

Emin Ağa 195

Emin Bey (Gerde Kaymakamı) 274

Emine (Re'fet Paşa'nın annesi) 29

Enver Paşa 140, 162, 165 n, 166, 170-171, 209, 247 - 248, 297

Erdelhün, Rüşdü (Kur.Bnb. Tokyo'da Ataşemiliter, sonra Orgeneral, Genelkurmay Başkanı) 204

Erden, Ali Fuad (Orgeneral) 206

Erginbaş, Kılıç (Hava Alb.) 290

Erkal, Mediha (Ali Mümtaz Tünay'ın kızı) 246

Erman, Azmi Nihad 196 n

Ertuğrul Efendi, Şehzâde (Vahîdeddin'in oğlu) 98

Ertuğrul Firkateyni 204

Erzberger, Matthias (Komünist Papaz) 207

Erzurum Kongresi 35, 41 - 42, 49, 127, 160, 212, 298

Erzurum Merkezi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 146

Es'ad Bey (İstanbul Polis Umûm Müdürü) 96, 101

Es'ad Şerâfeddin Hoca 106 - 107

Esin, Necmeddin 6

Esnaf ve Ahâli Bankası 141

Eyüp, Ârifioğlu 258

— F —

Fahri Bey, Albay 123

Fahri Bey (Kurmaya Bnb.) 135

Fahriye (Abdullah Kunt'un kızkardeşi) 290

Fâtiht Sultan Mehmed 9, 88

Fâtiht Türbesi 87

Fatma Nefîse Hanım 221

Fatma Râsime Hanım (Dr. Öngören'in annesi) 155

Fatma Zehrâ Hanım (R. Saydam'ın annesi) 221

Fehmi, Ahmedoğlu 258

Felâh (Millî Mücâdele'deki gizli grublardan) 257, 260-261

Ferid Paşa, Dâmad 38-39, 50, 68, 126, 147, 166

Fethîye Hanım (Dr. Öngören'in Büyük Hemsiresi) 169

Fevzi Efendi, Şeyh Hacı (Erzincan'da Nakşî Şeyhi) 6

Franklin-Banillon, M. (Fransız Temsilcisi) 33

Friedrich, II. (Büyük Frederik) 209

— G —

Gazi Bey (Alevî Şeyhi Dede Galib'in oğlu) 63

George, İngiliz Kralı V. 98

Gerçekçi, Ârif Hikmet (Üsteğmen, sonra Hâkim Tümgeneral) 12-13, 16-17, 29, 31, 36-37, 54-55, 70-72, 118, 275-286

Gerçekçi, Necîbe (Ârif Hikmet G. eşi) 286

Gerçekçi, Semih (Â. Hikmet Gerçekçi'nin oğlu) 286

Gerede, Fâruk 203
Gerede, Hüsrev (Rıdvanbeyoğlu) (Kurmay Binbaşı, Meb'us, Büyükelçi) 16, 26, 30-31, 77, 127-129, 131, 144-145, 148, 161, 201-214, 221, 224-225, 298, 308
Gerede, Lâmia 203
Gerede, Dr. R. Selçuk 203, 308
Giridlioğlu, Fâhir 116 n
Gizli Grublar 257 n
Goloğlu, Mahmud 36 n
Goltz, Colmar Freiherr von der 209
Gögen, Dr. Alb. Ziyâ 136 n, 151 n, 299 n
Gökbilgin, M. Tayyib 68 n
Gurkha Taburu 37
Gülleroğlu, Ahmed 290
Gülnehâl Vapuru 35, 85, 89, 92
Gündüz, Âsım (Kütahya) (Atatürk'ün sınıf arkadaşı) 182
Güneş Grubu 257 n
Gürer, Cevad Abbas (Atatürk'ün Başyâveri sonra Milletvekili) 16, 24, 127, 149, 221, 233-240, 294, 297
Güresin, Ecvet (E.G.) 23
Güven, Hamiyet (Â. Hikmet Gerçekçi'nin kızkardeşi) 286

— H —

Hacı Ahmed Efendi (R. Saydam'ın babası) 221
Hacı İbrâhim Efendi, (Kemahlı) 221
Hacı Şükrü Bey (Diyarbakır Meb'usu) 57-58
Hâfız Ahmed Efendi 33

Hakkı Behiç (Denizli delegesi, eski Mutasarrıf) 51
Hâlet (Erzurum) 112
Halil (Artvin) 110, 112
Halil (Ertuğrul) 112
Halil Paşa 165-166, 168
Halil (Yenimahalle) (Atatürk'ün sınıf arkadaşı) 182, 184
Hâlis Turgud (Sivas) 109-110, 112, 115, 192, 200
Hâlise Hanım (Ali Mümtaz Tünay'ın annesi) 243
Halk Fırkası (C.H.F.) 109, 112-114, 116, 187, 189
Halk İştirâkiyûn Fırkası 56
Hâmid Bey (Vâli) 40, 42
Hâmid Bey (Kızılaycı) : Bk. Hasancan
Hâmid Bey (Mutasarrıf) 25
Hamza Grubu 257 n
Harrington, Sir Charles (İngiliz Generali) 33, 69-71, 94, 97
Hasan Ağa 195
Hasancan, Kızılaycı Hâmid 67, 70-72, 134
Hasan Fehmi Bey (Dârüşşafaka Müdürü) 230
Hasan Tahsin Efendi 123
Hatice Hatun (Kuvay-ı Milliyeci kahraman) 195
Hayâti (Üsteğmen) 16, 43, 125, 127, 265, 271-274
Haydar Bey (Vâli) 59
Hayreddin Ağa (Musâhib-i-sâlis) 98
Hayri (Davutpaşa) (Atatürk'ün sınıf arkadaşı) 182
Hâzım Bey 274

Heathcote - Smith (Yarbay) 38
Henderson, Sir Nevile 95
Henry (İngiliz Binbaşı) 70-72
Hey'et-i Temsiliye 35, 44, 50-55, 68,
128-131, 133, 161, 174, 212, 225,
238, 257
Hicaz Kuvve-i Seferiye Kumandanlığı
279
Hitler, Adolf 204, 209
Hoca Kâmil Efendi (Karahisar-ı sâhib)
112
Hulûsi Bey (Cinâyet Reisi) 101
Hürriyet-i Ebediye Şehidliği 209
Hüsameddin Bey (Albay) (Ârif Hikmet
Gerçekçi'nin babası) 277
Hüseyin Hüsnü, Kâzımoğlu 258
Hüseyin Paşa, Dr. Operatör 170
Hüsrev Gerede Caddesi 203
Hüsrev Sâmi Bey 44, 51-52,

— İ —

Iron Duke Zırhlısı 33
İbrâhim Bey (Kemâl Doğan'ın babası)
217
İbrâhim Bey (Seccâdecî-başı) 98
İbrâhim Edhem, Ahmedoğlu 258
İbrâhim Paşa (Sıhhiye Dâiresi Birinci
Reisi) 157
İbrâhim Sâmi Bey, Serezli (Hayâti Bey'
in babası) 273
İğdemir, Uluğ 35 n, 44 n
İhsan (Ergani) 112
İlban, Âsuman (Re'fet Bele'nin kızı)
118
İlter, Zeki (Korgeneral) 12
İlyava 165

İngiliz Mühîbleri Cemiyeti 134
İnönü, İsmet (Millî Şef) 33, 36, 60,
62-63, 65, 78, 83-84, 114-116,
134, 171, 181, 187, 191, 200,
227, 261, 273, 299
İrdelp, Prof. Dr. Neş'et Ömer 273
İskilanski 167
İskora, Muharrem Mazlûm (Orgeneral)
30, 119
İsmail Fâzıl Paşa 50
İsmâil Hakkı (Dursun) Kaptan (Bandır-
ma Vapuru Süvasiri) 15
İstanbul Şehir Tiyatrosu 249
İstiklâl Mahkemesi 116, 191, 200
İşcan, Hâşim 176
İttihâd-ı İslâm Teşkilâtı 140
İttihatçılar 133
İttihad ve Terakki Cemiyeti 123, 165 n,
207
İzmir İstiklâl Mahkemesi 192, 194
İzzet Bey (Belediye Meclisi Üyesi) 101
İzzet Bey, Eyubzâde (Trabzon Meb'
usu) 35
İzzet Paşa (Sadr-ı-âzam) 23, 134

— K —

Kadri Bey (Ali Şevket Öndersev'in ba-
bası) 265
Kamenev, S.S. (Sovyet Harbiye Komi-
seri) 166-168
Kansu, Mazhar Müfid 38 n, 43, 44 n,
50-51, 78, 125-128, 159 n, 161,
223-225 n. 226, 297

Kabekir, Kâzım (General) (Şark Fâtihi)
25-26, 38, 43, 44 n, 67, 84, 110,
112, 114, 117, 126, 128-129,
134-135, 137-138, 148-151, 161,
164-165, 185, 189, 194, 204, 210,
248

Karaca, Muammer 249

Karay, Refik Hâlid (150'liklerden) 26,
213

Kasaroğlu, Celâl 123 n, 141 n, 158 n,
163 n, 165 n

Kâzım, Köprülü : Bk. Özalp

Kâzım Paşa (Diyarbakırlı) 15

Kâzım Paşa 39-42

Kemâl Bey (İstinaf Müdde-i-umûmîsi)
102

Kemâl, İbrâhimoğlu 258

Kemâl (Ohri) (Atatürk'ün sınıf arkada-
şı) 182

Kerim, Süleymanoğlu 257

Kılıç Ali (Âsaf Bey) 151, 273, 297

Kılıç, Muzaffer (Teğmen, Müfettişlik
İkinci Yâveri) 16, 127, 221, 225,
291-299

Kırdar, Dr. Lûtfi 228-229

Koçu, Reşad Ekrem 5

Kostaki 247

Kunduh, Bekir Sâmi (Tokatlı, Eski Bey-
rut Vâlisi, Sivas Meb'usu, Hâ-
riciye Vekili) 35, 50, 67, 112,
161, 163, 168

Kunt, Abdullah (Üsteğmen) 8, 11, 16,
255, 287-290, 305 n, 307

Kunt, Mehmed Ali (Abdullah Kunt'un
kardeşi) 290

Kutay, Cemâl 206

Kutluğ, Avukat Acar Necâti (Mehmed
Ârifey'in yeğeni) 308

Kuvây-i İnzibâtiye 101

Kuvâ-i Millîye 106-107, 137, 151, 194-
195

Kuvve-i Seyyâre 61, 194

Küçüka, Necib Ali (Ankara İstiklâl
Mahkemesi Savcısı) 200

Küçük İbrâhim Bey (Esvabcıbaşı) 98

— L —

Lander (İngiliz Yüzbaşı) 70

Lâz İsmail 196-197

Lewis, Bernard 193

Liflid İngiliz Ajansı 96

Liman von Sanders, Otto 209

Lozan Musalâhası 194

— M —

Mâh-i-nur Hanım (Hüsrev Gerede'nin
annesi) 203

Mahmud Bey (Berber-başı) 98

Mahmud Bey (20. Kor. Kumandan Ve-
kili) 67

Mahmud Şevket Paşa (Harbiye Nâzırı)
222

Malaya Zırhlısı 254

Maxwelle (İngiliz Albay) 96

Mazarakis (Yunan Generali) 33

Mazhar Aga (Musâhib-i Sâni) 98

Mdivani (Ankara'da Gürcü Sefiri)
139-140

Mehmed Ali, İbrâhimoğlu 258

Mehmed Ali Paşa (Korgeneral) (Her-
sekli Rıdvanbeyoğlu) (Hüsrev
Gerede'nin Babası) 203

Mehmed Ârif bk. Ârif

Mehmed Ârif Bey (Faik Aybars'ın babası) 302

Mehmed Bey, Müftüzâde 66

Mehmed Emin, Hüseyinoğlu 258

Mehmed, Şoför 197

Mehmed Şükrü Bey (Karahisar-ı sâhib) 98

Mehmed Vehbi Hoca 103

Mehmed Zeki 123 n

Mengü, Nâşid 294 n

Mersinli Cemâl Paşa 145

Mestan Efe 31

Mîsâk-ı Millî 108, 204, 212

Milne (General) 37, 53

Mombelli (İtalyan Generali) 33

Moskova Muhâdenet Ahidnâmesi 140

Mougin (Fransız Albay) 72

Mudanya İ'tilâfnâmesi (Mütârekenâmesi) 33, 96, 98, 194

Murad Bey (Belediye Meclisi Üyesi) 101

Mûsâ Bey, Hacı (Mutki'de aşîret reisi) 35,

Mustafa Bey (Kurmay Bnb.) 135

Mustafa Bey (Piyâde Yarbay) (Abdullah Kunt'un babası) 289

Mustafa İzzet (Çanakkale) (Atatürk'ün sınıf arkadaşı) 182

Mustafa, Râtıbzâde (Niğde delegesi) 51

Mustafa Sabri (Sadrâzam Vekili) 38

Mustafa Sagir (Hindli Câsus) 209

Mustafa Subhî 162-164, 247 n, 248

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 125, 132, 145-146, 212

Müdafaa-i Hukukçular 109

Münir (Erzurum) : Bk. Akkaya

— N —

Naim Cevad 135, 165

Nâşid Bey 297

Nâzım Bey (Tokat Meb'usu) 56-59

Nâzım Paşa (Harbiye Nâzırı) 43

Nebioğlu, Ziyâ 25 n

Necâti (Bursa) 110, 112

Necib (Mardin) 110, 112

Nefise Hanım (Mustafa Vasfi Süsoy'un annesi) 269

Niyâzi 255

Nuri Bey (Şifre Me'muru) 274

Nutku, Dr. Seyfi 104

— O —

Oktar, Nebâhat (Â. Hikmet Gerçekçi'nin kızkardeşi) 286

Okyar, Ali Fethi 114, 190-191

Omurtak, Sâlih (Orgeneral) 36

Onan, Saim 2

Onat, Naim 230 n

Orbay, Hüseyin Rauf 4, 24-25, 34-35, 43-44, 67, 80, 82, 96-98, 109-110, 112, 116-117, 126, 128-129, 131, 142, 148-149, 151, 159, 161, 185, 187, 189-190, 200, 224, 248, 261

Orhan Abdi, Dr. 273

Orhon, Orhan Seyfi 7

Orhun, Hayri 123 n, 141 n, 158 n, 163 n, 165 n

Orjonikidze, Grigorii K. (Tiflis Siyâsi Komiseri) 140

Osman Ağa (Giresunlu, Millî Mücadele'de milis komutanlarından) 249

Osman Bey, (Genç) (Rize Meb'usu) 166, 213

Osman Efendi (Ali Mümtaz Tünay'ın babası) 243

Osman Efendi, Divrikli (R. Saydam'ın anne tarafından dedesi) 221

Osman Efendi, Kahyarzâde (Mustafa Vasfi Süsoy'un babası) 269

Osman Nuri (Bursa) 112

Osmanlı Meclis-i Meb'usanı 212, 238

— Ö —

Öke, Operatör M. Kemâl 174, 273

Ökmen, Mümtaz (Ticâret Vekili) 227-228

Ömer (Kars) 110, 112

Ömer Lûtfi (Albay) 38

Ömer Mümtaz (Ankara Meb'usu) 50

Ömer Nâci 7

Ömer Vasfi, Dr 273

Ömer Yâver Paşa (Serkarîn) 98

Öndersev, Ali Şevket (Yüzbaşı) 16, 221, 263-265, 305

Öndersev, Erdoğan (Ali Şevket Öndersev'in oğlu) 265 n

Öngören, Dr. Alb. İbrâhim Talî 16, 26, 128-129, 153-176, 221, 295

Önkam, Abdullah 229

Özalp, General Kâzım 61, 83-84

Özdeş, Müfid (Kırşehir) 182

Özden, Prof. Dr. Âkil Muhtar 273

Öztuna, Yılmaz 5

— P —

Papen, Franz von 206-207

Peker, Kemâl 246-247, 308

Peker, Nureddin 66

Peker, Receb 110, 152, 261

Penbe Hanım (Kemâl Doğan'ın annesi) 217

Preveze Gambotu 296

— R —

Râif Efendi, Hoca (Erzurum Meb'usu) 35, 110

Rahmi (Trabzon) 110, 112

Râsim, Yahyâ oğlu 258

Ratigan, M. (İngiliz Konsolosu) 72

Receb Zühdü 26

Redd-i İlhak Cemiyeti 145

Remzi Bey (Velîâhdin Yâveri) 87

Reşad Hikmet Bey 134

Reşad Paşa (Sertabib) 98

Reşid Bey, Müşir Fuad Paşa oğlu 170

Reşid Paşa (Vâli) 38, 44, 158-159, 224

Rıfkı Bey, Dr. 273

Rızâ Pehlevî, İran Şâhı 141, 204

Ribbentrof, Joachim von 206

de Robeck, Sir John, Amiral 97

Rûhî Bey (Şifre Me'muru) 274

Rüşdü Paşa (Erzurum Meb'usu) 109-110, 112, 115, 193, 200

— S —

Sâbis, Ali İhsan (Cihangir) (Atatürk'ün sınıf arkadaşı) 182

Sâbit (Erzincan Meb'usu) 109-110, 112, 187

Sâdık Bey 39

Sâdullah Efendi (Bitlis Meb'usu) 35

Saffet, Sâlimoğlu 258

Salahaddin (3. Kor. Komutanı) 26,
38-44

Sâlih Efendi (Beykozlu) (Memduh Ata-
sev'in babası) 305

Sâlih Paşa, (Bahriye Nâzırı) 131

Sampat Efendi (Ermeni Patriği) 92

Sançar, Nejdet 7

Saraçoğlu, Şükrü 227

Sarı Zeybek Edib (Sarı Efe) 31

Savcı, Ayten (Â. H. Gerçekçi'nin kızı)
286

Savcı, Sedad (Â. Hikmet Gerçekçi'nin
torunu) 286

Savcı, Semâ (Â. Hikmet Gerçekçi'nin
torunu) 286

Saydam, Dr. Bnb. Refik (Başbakan) 16,
26, 127, 129, 131, 175, 219-232

Schleicher, Kurt von (Gen.) 207

Sedad (Üsküdar) (Atatürk'ün sınıf ar-
kadaşı) 182

Serbest Cumhuriyet Fırkası 114-115

Servet (Re'fet Paşa'nın annesi) 29

Seyfeddin, Osmanoğlu 258

Seyfi Bey (Kurmaya Yb., sonra General)
135, 161, 168

Sivas Kongresi 35, 40, 42, 50, 127, 149,
161, 212

Sökmensüer, Şükrü 176, 228

Söylemezoğlu, Galib Kemâli 203

Storten (İngiliz Binbaşı) 70

Subhî Bey (Konya Vâlisi) 36

Süle, Mehmed Necâti (Binbaşı) 255, 257,
260

Süleyman Bey, Boşnakzâde (Samsun
Meb'usu) 36

Süleyman Sâmî (Vâli) 66

Süleyman Servet Bey, Hacısâlih-zâde
(Trabzon Meb'usu) 35

Süleyman Şevket (İzmir) (Atatürk'ün
sınıf arkadaşı) 182

Süreyyâ (Mutasarrıf) : Bk. Yiğit

Süsoy, Erkut (Mustafa Vasfi Süsoy'un
oğlu) 270, 308

Süsoy, Mustafa Vasfi (Yüzbaşı) 16, 221,
267-270, 308

Süsoy, Nefise (Mustafa Vasfi Süsoy'un
kızı) 270, 308

Süsoy, Tuncer (Mustafa Vasfi Süsoy'-
un oğlu) 270, 308

— Ş —

Şâhinbaş, Osman 176

Şâkir Paşa (Harbiye Nâzırı) 13, 15

Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Ce-
miyeti 35

Şerif Manatof 162

Şerife Hanım (A.Ş. Öndersev'in annesi)
265

Şevket Turgut Paşa (Harbiye Nâzırı)
146, 149

Şevki (Kıztaşı) (Atatürk'ün sınıf arka-
daşı) 182

Şeyh Said 115

Şimşek, Birgül 290

Şükrü Bey İlyaszâde (Bolu Meb'usu)
213

Şükrü Bey (Karahisar) 44-45

Şükrü Çavuş, Telgraf Hat Bekçisi 260

Şükrü (İzmit) 192, 200

— T —

Tağmaç, Memduh (Orgeneral) 12

Takrîr-i Sükûn Kanunu 116, 191

Talât Paşa 206, 209

Tâlibzâde Yusuf Ziyâ Bey 140

Târık (Hayâti Bey'in oğlu) 274

Tengirşenk, Yusuf Kemâl 82, 161

Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası 109,
111-117, 187-188, 190, 192-194,

Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası Be-
yannâmesi 110 n, 111-113

Tevetoğlu, Ali Dursun Kaptan 3

Tevetoğlu, Dr. Fethî (F.T.) 1, 3, 5-8, 10,
35 n, 57 n, 162 n, 163 n, 165 n,
246, 247 n, 249, 257 n, 277 n,
286 n, 308

Tevfik Bey (Kuvve-i Seyyâre Komutan
Muâvini, Çerkes Edhem'in kar-
deşi) 61

Tevfik Paşa 134

Tevfik Paşa (Belediye Meclisi Üyesi) 101

Tevfik (Selânik) (Atatürk'ün sınıf arka-
daşı) 182

Townshend (İngiliz General) 72

Trikopis (Yunan Generali) 299

Troçki (Trotsky) Leon 166

Tûfan (Yüzbaşı) 26

Tural, Cemâl (Orgeneral) 12

Tünay, Mümtaz (Yüzbaşı) 16, 241-250,
305 n, 308

Tünay, Mürvet (Ali Mümtaz'ın eşi)
243 n, 246, 308

Türk-Alman Dostluk Cemiyeti 209

Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Par-
tisi 115

Türk Kızıl Alayı 157

Türk Komünist Partisi 162

— U —

Ulaş, Hüseyin Avni 135

Uluğ, Nâşit Hakkı 289

Umay, Dr. Fuad, (Bolu Meb'usu) 213

Uzunömeroğlu Abdurrahman Ağa
(R. Saydam'ın dedesi) 221

— Ü —

Ünaydın, Rûşen Eşref 75

— V —

Vahîdeddin, Sultan Mehmed (Pâdişah)
5, 97, 103

Vasfi, Mehmed Azizoglu 258

Vasfiye Hanım (İsmail Hakkı Ede'nin
annesi) 255

Vâsıf, Kara (Kurmaya Albay, Karakol
Cemiyeti Kurucusu) 50, 80,

Vezer Ali Paşa, (İstolca Voyodası) 203

— W —

Weisband, Edward 209

Weiszaeker, Ernst F. von 206

Wilson, Woodrow (A.B.D. Başkanı) 45

— Y —

Yahyâ, Zekeriya Kaptanzâde 247-248

Yalçın, Hüseyin Câhid 100, 188

Yardımcı, Celâl 7

Yâver Paşa 172

Yazıcıoğlu : Bk. Sâdıkoglu İsmail Hak-
kı Ede 253

Yazıcıoğlu Sâdık Bey (İsmail Hakkı Ede'nin babası) 255

Yiğit, İbrâhim Süreyyâ 26, 126, 128, 161, 224

Yusuf Talî Paşa (Basra Vâlisi, Dr. İbrahim Talî'nin Babası) 155

Yusuf Ziyâ Bey (Karakeçili aşîretinden, Ayıcı Ârif Bey'in Babası) 179

— **Z** —

Zehrâ Hanım (Abdullah Kunt'un annesi) 289

Zeki (3. Kor. Kurmaybaşkanı) 41

Zeki Bey (Kaymakan) 98

Zeki (Gümüşhâne) 112

Ziyâ Bey (İstanbul Belediye Reisi) 101

Ziyâ Bey (Mutasarrıf) 146

Ziyâ Hurşid 196

Ziyâ, Hüseyinoğlu 258

Ziyâeddin (Erzurum Meb'usu) 109, 112

İÇİNDEKİLER

	<u>Sahife</u>
Önsöz	5
Birinci Baskıya Önsöz	9
Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar	11
Kurmay Albay Re'fet (Bele)	19
Kurmay Albay Manastırlı Kâzım (Dirik)	121
Dr. Albay İbrâhim Talî (Öngören)	153
Kurmay Yarbay Mehmed Ârif	177
Kurmay Binbaşı Hüsrev (Gerede)	201
Topçu Binbaşı Kemâl (Doğan)	215
Doktor Binbaşı Refik (Saydam)	219
Piyâde Yüzbaşısı Cevad Abbas (Gürer)	233
Kd. Yüzbaşı Ali Mümtaz (Tünay)	241
Yüzbaşı Sâdıkoğlu İsmail Hakkı (Ede)	251
Yüzbaşı Ali Şevket (Öndersev)	263
Yüzbaşı Mustafa Vasfi (Süsoy)	267
Üsteğmen Hayâtî	271
Üsteğmen Ârif Hikmet (Gerçekçi)	275
Üsteğmen Abdullah (Kunt)	287
Teğmen Muzaffer (Kılıç)	291
Birinci Sınıf Kâtib Fâik (Aybars)	301
Dördüncü Sınıf Kâtib Memduh (Atasev)	303
Sonsöz	307
Kaynakça	309
İndeks	317

ve

62 târihî fotoğraf

87.06.Y.0001-757

№ 1623

Atatürk'ü yakından, çevresi ile tanıtmayı kendisine inceleme ve araştırma konu ve alanı seçen yazar, bu kitabında yalnız 18 Millî Mücadele Kahramanı'nın hayatlarını ilk kez Türk gençlerine sunmakla kalmamıştır. Millet ve vatanını düşman pençesinden kurtarmak için kendisini büyük bir tehlikeye atan ölümden korkmaz, milletine ve dünyaya örnek kahramanın, karargâhını kimlerden seçtiğini, nelere dikkat ederek oluşturduğunu da açıklamış, sergilemiştir.

Mustafa Kemâl Paşa'nın, Samsun yolcularını, kendisi gibi arkalarında evlâd-ü-iyâl'ı (çoluk çocuğu) bulunmayan bekârlardan seçişi ilginçtir. Bunlar, daha önce Afrika'da Seyid Abdulaziz'de, Haleb'de, Trablus'da, Çanakkal'a'da, Yıldırım Orduları Grubu'nda ve Bitlis'de ATATÜRK'ün yanında hizmet vermiş tanıdığı, güvendiği eski silâh ve cephe arkadaşlarıdır.

Bir eski Millî Eğitim Bakanı, bu eser hakkında şöyle yazmıştır : "Bunlar şatafatlı gösterişlerle, yeminlerle, kendilerini millete adayıp karşılığında mevki', nimet ve servet alıp yan yatanlardan değillerdi. Bunlar sessiz, gösterişsiz ve hiç bir karşılık beklemeden vatan için ölüp giden (GERÇEK ADAKLAR)'dır."

Fiyatı : 1.700 TL.
(KDV Dahil)